

MADANIYATLARARO MULOQOT

Toshkent – 2021

MA'RUZALAR
MATNI

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

O'ZBEK TILI VA MUMTOZ SHARQ ADABIYOTI KAFEDRASI

MADANIYATLARARO MULOQOT

FANIDAN

MA'RUZALAR MATNI

Toshkent – 2021

Tuzuvchi:

N.Saydirahimova – O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

M.Nosirova – O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi o‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrası mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

M.Hakimova– Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari doktori.

MUNDARIJA

Til – madaniyat – inson-elat masalasi tilshunoslikning dolzarb muammosi sifatida.....	5
Madaniyat va uning o‘rganilishi.....	17
Madaniyat va uning o‘rganilishi. bu borada olib ishlangan ishlar tahlili.....	38
Lingvomadaniyatshunoslikning tadqiqot obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari tahlili.....	46
Lingvomadaniyatshunoslikning metodologiyasi va metodlari	59
Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchaviy-terminologik apparati.....	67
Lingvomadaniy birliklarning tahlili.....	79
Metafora – madaniyat ko‘rsatkichi	83
Madaniy makonning ramz va stereotip hodisalari.....	89
Lingvomadaniyatda lakuna munosabati.....	103
Frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili.....	107
Inson milliy mentallik va tilimiz tashuvchisi sifatida.....	111

SO‘ZBOSHI

“Madaniyatlararo muloqot” fani mutaxassislikning boshqa fanlari bilan integrallashgan holda o‘qitiladi va magistrnlarning tilshunoslik ilmi bo‘yicha kommunikativ lingvomadaniy kompetentligini (lingvistik, ijtimoiy-lingvistik, diskursiv, strategik, ijtimoiy va etno-madaniy) rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu fan dasturi magistrnlarga til va tafakkur, til va ong, til va madaniyat, til va nutqning o‘zaro munosabatlarini, insonning tilda namoyon bo‘luvchi kognitiv faoliyati va u bilan bo‘g‘liq nazariy bilimlarni har taraflama o‘rgatishi nazarda tutadi.

Zamonaviy tilsunoslikda til va tafakkur, til va nutq, til va madaniyatlararo muloqot munosabatlari muhim ahamiyat kasb etayotganligi bois, fanni o‘qitishda til va tafakkur, til va madaniyatning o‘zaro munosabati masalasiga alohida e‘tibor qaratiladi. Shu sababli unda tilshunoslikning lingvomadaniyatshunoslik yo‘nalishini alohida modul sifatida o‘qitilishi ko‘zda tutilgan.

Fanni o‘qitishdan maqsad – magistrantlarda zamonaviy tilshunoslik, xususan, lingvomadaniyatshunoslikning metodologik asosalari, dolzarb muammolari va asosiy tushunchalari bo‘yicha nazariy bilim berish hamda mutaxassislik profiliga mos ilmiy bilimlarini kengatirishan iborat.

Fanning vazifasi – magistrantlarning nazariy mashg‘ulotlarda egallagan bilimlarini amaliyotda qo‘llay olish ko‘nikmalarini takomilashtirish hamda tilshunoslikning zamonaviy lingvistik yo‘nalishlari sohasida ilmiy tadqiqot olib borish malakalarini rivojlantirishdan iborat.

TIL – MADANIYAT – INSON-ELAT MASALASI TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOSI SIFATIDA

REJA:

1. Tilshunoslikda paradigma tushunchasi. Paradigmalarining o'zgarishi masalasi. Ularning qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antropotsentrik turlari.
2. Bilimlarning yangi antropotsentrik paradigmasi va uning Lingvokulturologiyadagi urni.
3. Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi.
4. Lingvokulturologiyaning etnolingvistika, sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan bog'liqligi.

Tayanch so'zlar: *Lingvokulturologiya, paradigma, lingvotsentrik yondashuv, antropotsentrik paradigma, qiyosiy tarixiy tilshunoslik, sistem-struktur paradigma, ko'chim, metafora, ibora, madaniyat.*

1. Tilshunoslikda paradigma tushunchasi. Paradigmalarni o'zgarishi masalasi. Ularning qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antropotsentrik turlari.

XXI asrda tilshunoslikning tilni shunchaki aloqa quroli va tafakkur natijasi sifatida emas, millatning madaniy ochqichi sifatida tadqiq etadigan sohalari yuzaga kelmoqda. Bu yo'nalishlarning paydo bo'lishiga V. Gumboldt, A.A. Potebnya va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tamal toshi qo'yilgan. Jumladan, V. Gumboldt "Millatim tilining chegaralari mening dunyoqarashim chegaralarini belgilaydi", - deb aytgan edi. Til nafaqat borliqni aks ettirish funksiyasini bajaradi, shuningdek,, inson yashayotgan borliq, muhitni uning ongiga tabdil qilib beradi. Aynan shu tufayli ham keyingi ming yillikda G'arb falsafasi tildan foydalanish jarayoniga asoslanib rivojlanmoqda. Zamonamizning yetakchi mutafakkirlaridan A. M. Xaydegger tilni "mavjudlik uyi" deb atagan. Shu tufayli ham tilshunoslik har qanday ijtimoiy fanlar tizimida yetakchi metodologik mavqega egaki, uning yordamisiz madaniyatni o'rganish mumkin emas.

Ajdodlarning ruhiy olami va tushunchalari bugungi kunga qadar maqol, matal, iboralar, metaforalar, madaniy belgilar orqali yetib kelgan.

Ma'lumki, inson bolaligidan boshlab o'z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o'rganib boradi. Shundagina u inson hisoblanadi. Xalqning nozik madaniy belgilari uning tilida aks etadi. Til insonning o'ziga xos va o'ziga mos atributlaridan bo'lib, u orqali inson o'zini va olamni anglaydi. Masalan, bizga ma'lum bo'lgan muxbir so'zini Hindiston yoki Pokistonda "ayg'oqchi" ma'nosida tushunadilar.

Olam haqidagi axborotlarning katta qismi insonga til orqali yetib keladi. Kelib chiqadiki, inson tushunchalar olamida yashaydi. Tushuncha esa narsani real ko'rsatmasligi mumkin. Tushunchalar olami aqliy, ruhiy va ijtimoiy ehtiyoj natijasida yuzaga keladi. Bu olamga axborot, albatta, so'z orqali kiradi. Va insonning jamiyatdagi yutuqlari uning so'zdan qanday foydalana olishiga bog'liq bo'lib qoladi. Muvaffaqiyat sababi nafaqat nutq madaniyati, ayniqsa, tilning sirli olamiga kira olish qobiliyati bilan aloqadordir.

Faylasuflar hattoki biror tushunchani ifodalovchi so'zni ma'nosini to'liq egallagan holda moddiy olamni ham boshqarish mumkinligini da'vo qiladilar.

Nima uchun aynan ibora, ko'chim, timsollar olamiga alohida e'tibor beriladi? Buning sababi ular millat tiynati (mentaliteti) va madaniyati haqidagi ma'lumotlarning qimmatli manbaidir. Ular miflar, afsonalar, urf-odatlarda o'zgarmay saqlangan bo'ladi. Rus tilshunosi B.A.Larin "Tongda yorug'lik shudring tomchilarida qanday aks etsa, iboralar xalq dunyoqarashi, ijtimoiy tuzum, o'z davri mafkurasini shunday aks etgiradi", - degan edi. Til sirlari insoniyatning asosiy sirlaridan biri bo'lib qoladi. Chunki rivoyatlarda Yaratgan insonni "olim" deb atab, farishtalarning unga bosh egishini buyurar ekan, Odamning ismlar ilmini bilishini nazarda tutgan edi ("Qisasi Rabgo'ziy"). Agar biz til sirlarini kashf eta olsak, ko'plab asrlarning va yo'qolgan bilimlarning xazinasini ochiladi. Bizning maqsadimiz - til birligi ifodalaydigan madaniy "bo'yoq"ni ko'ra olishga yordam berishdir. Bu belgi til ichki qurilishini tashqi shakliga bog'lay olish imkonini beradi.

2. Bilimlarning yangi antropotsentrik paradigmasi va uning Lingvokulturologiyadagi o'рни.

Tilga antropotsentrik nuqtayi nazardan qarash g'oyasi hozirgi kunda umum tomonidan ijobiy qabul qilinmoqda: ko'pgina til qurilmalarida inson haqidagi tasavvur tabiiy va to'g'ri qilinmoqda.

Mazkur ilmiy yondashuv (soha) chet el tilshunosligida asrlar davomida tadqiq etilayotgan bo'lsa-da, tilni o'rganishda yangi vazifalar qo'yimoqda, tilni tavsiflashning yangi usullari, til birliklari, tushunchalari va qoidalariga nisbatan yangicha nuqtayi nazarlarni talab qilmoqda.

T.Kun muallifligidagi "Ilmiy inqiloblar strukturasi" asari (1962, ruscha tarjimasi "Struktura nauchnix revolyusiy", 1977) tadqiqotchilar uchun yondashuvga muammolar qo'yish va ularni hal qilish mutanosibli modeli sifatida qarash masalasini tashladi. T. Kun bu yo'nalishga alohida ilmiy soha sifatida qarashni taklif qiladi. U ma'lum bilimlar va tadqiqot obyektni (ya'ni tilni) tavsiflovchi usullarga ega bo'lishi kerak. Ma'lumki, "tilshunoslikda (va umuman ijtimoiy fanlarda)

nuqtayi nazarlar o'zaro almashinib ish kurmaydi, biroq ular bir-biri ustiga quriladi va bir masalaning ichida yonma-yon, kizigi o'zaro dixotomiyada (zidlikda) mavjud bo'ladi". An'anaviy ravishda fanda uch turli yondashuv bor: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va nihoyat, antropotsentrik. Qiyosiy-tarixiy usul tilshunoslikdagi ilk ilmiy yondashuv hisoblanadi, yoxud qiyosiy-tarixiy usul tilni tadqiq etishning ilk maxsus metodi bo'lgan. XIX asr tilshunoslik fani turligicha bu metodga bo'ysundirilgan edi. Sistem-struktur yondashuvda esa asosiy e'tibor predmet, narsa, nomga, ya'ni so'zga qaratilgan edi. Hatto uchinchi ming yillikda ham tilni mazkur nuqtayi nazardan o'rganish mumkin, tadqiqotchilari ko'p. Darsliklar, ilmiy adabiyotlar, akademik grammatikalar, turli ma'lumotnomalar shu nazariya samarasi o'laroq vujudga kelgan. Mazkur yo'nalishdagi fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi kun, shuningdek,, kelasida ham hattoki boshqacha yondashuvga ega bo'lgan tilshunos tadqiqotchilar uchun ham qimmatli manba bo'lib qoladi.

Antropotsentrik nazariya - tadqiqot obyektining subyektda o'rganilishidir, boshqacha qilib aytganda, til insonda, inson tilda tahlilga tortiladi. I.A.Boduen De Kurtenening fikricha, "til faqat yakka shaxsning ongida, ruhida, qalbida bo'ladi, bu shaxs til jamoasini tashkil qiladi".

Tilni antropotsentrik nuqtayi nazardan o'rganish g'oyasi - zamonaviy tilshunoslikda asosiy yo'nalish hisoblanadi. Xrzirgi kunda lisoniy tahlilning maqsadi tilning turli sistemalari namoyon bo'lishini o'rganishdan iborat emas. Til - murakkab hodisa. E. Benvenist ta'kidlaganidek, "**Tilning o'zligi** shu qadar o'ziga xoski, tabiatan uni bir nechta strukturalardan iborat deb baholash mumkin. Ularning har biri umumiy tilshunoslikning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini bajarishi mumkin".

Til - ko'p o'lchamli hodisa bo'lib, kishilik jamiyatida vujudga kelgan: sistema ham, g'ayrisistema ham; u faoliyat ham, shu faoliyatning hosilasi ham; ma'no ham, modda ham; o'z-o'zidan tartibsiz taraqqiy etuvchi obyekt va ko'pqirrali, o'z-o'zini boshqaruvchi hodisa; u mustaqil va hosila jarayon... Qarama-qarshi tomondan kuzatib uning murakkabligini tavsiflar ekanmiz, tilning borligini kashf etib boramiz. Tilning murakkablik xususiyatini hal qilish uchun Y.S. Stepanov uni bir necha obrazlarda tasvirlaydi. Bu obrazlardan birortasi tilning to'liq ko'rinishini aks ettirmaydi: 1) til individning tili sifatida; 2) til tillar oilasi a'zosi sifatida; 3) til tizim sifatida; 4) til qurilma sifatida; 5) til xarakter va tip sifatida; 6) til kompyuter sifatida; 7) til g'oyalar makoni va "ruh maskani" (M. Xaydegger) sifatida, ya'ni insonning murakkab kognitiv faoliyati natijasi sifatida. Shu ma'noda yettinchi ta'rifga ko'ra, til, birinchidan, xalq faoliyati natijasi, ikkinchidan, ijodkor shaxslar faoliyati natijasi va tilni me'yorlashtirib turuvchilar (davlat, institutlar, qoida va me'yor

ishlab chiquvchilar) faoliyati samarasidir. XX asr oxirida bu obrazga yana bir izoh qo‘shildi: til madaniyat hosilasi, uning muhim qismi va mavjudlik sharti, madaniy belgilarning shakllanish omili. Antropotsentrik nuqtayi nazardan inson borliqni o‘z ongi vositasida, o‘z nazariy va amaliy faoliyati orqali his qiladi, anglaydi. Tilga xos bir qancha dalillar olamni inson “ko‘zgu”si orqali tasavvur qilishimizni isbotlaydi. *Yaproqlarnin shivirlashi, og‘ir ish, erinibgina qor yog‘adi, ovoz uchdi, fasllar kelinchagi, mardlar beshigi, kun o‘tishi, vaqtning yugurishi, o‘ylar og‘ushi* kabi metaforalar bunga misol bo‘la oladi.

She‘riy obrazlar undan ham ta’sirliroqdir:

Muzlikdan yuhodek kelgan shamollar

Tuyalar jismini yalab-ishlagan,

asrlar toblagan temirchi quyosh,

yomg‘irlar cho‘qigan, qorlar qishlagan.

(Sh. Rahmon. Aravon ko‘rinishlari)

Hech bir abstrakt nazariya nima uchun *sevgi olovi, olov yurak, olov yoshlik, mehr tafti, yuzi issiq* kabilarda olov tushunchasi ifodalaydigan u hislarni tuyamiz, degan savolga javob bera olmayotir. O‘zini barcha narsalarning o‘lchovi deb bilgan inson o‘z ongida amalda emas, ilmiy darajadagina o‘rganish mumkin bo‘lgan narsalarning antropotsentrik tartibini ijod etish huquqini beradi. Ongdagi bu tartib insonning ma’naviy borligi, hatti-harakatlari tub sabablari, qadriyatlar pogonalarini ko‘rsatib beradi. Bularning barchasini inson nutqi, u faol qo‘llagan boshqalariga nisbatan ko‘proq hissiy munosabat ifodalangan ibora va qoliplarni tadqiq etibgina tushunishimiz mumkin. Yangi ilmiy yo‘nalish shakllanishi jarayonida quyidagi tezis ilgari surilgan edi: “Olam faktlar yig‘indisidir, narsalarning emas” (Jl. Vitgenshteyn). Til asta-sekin fakt va vaziyatlarga yo‘naltirib o‘rganilmoqda, diqqat markazida esa til shaxsi (yazikovaya lichnost, Y.N.Karaulov) tushunchasi turibdi. Yangi nazariya til tadqiqining yangi qonunlari va maqsadlarini, yangi tushuncha va metodlarni ishlab chiqish arafasida. Antropotsentrik nazariyada lingvistik tadqiqot predmetini ishlab chiqish usullari o‘zgardi, tadqiqotning umumiy tamoyillari va metodlarini tanlab olishga o‘tilmoqda (R.M.Frumkina). Ko‘rinib turibdiki, antropotsentrik nazariyaning shakllanishi tilshunoslikning tadqiqot yo‘nalishini inson, uning madaniyatdagi o‘rniga o‘zgartirdi. Boshqacha qilib aytganda, madaniyat va madaniy an‘analarning diqqat markazida inson - til egasi o‘zining barcha qirralari: jismoniy, ijtimoiy, aqliy, Men (I. Ya) - hissiy-emotsional, JT - nutq ijodkori. Hissiy-emotsional “Men” (I. Ya) turli ijtimoiy-ruhiy vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. Masalan, *Bugun kuyosh charaqlab nur sochmoqda* gapi quyidagi fikrlarni ifodalaydi. “*Men - jismoniy*” *quyosh nurlaridan rohat olyapti; buni mening “Aqliy Men”im bo‘ladi va bu*

axborotni suhbatdoshga — “ijtimoiy Men”ga uzatmoqda, u (Men —hissiy-emotsional) haqida g’amxo’rlik qilmoqda; bu jarayonda “Men-nutq ijodkori” harakatga kelgan. Yuqoridagi ipostaslarining har biri vositasida boshqalarini harakatga keltirish mumkin.

Shu tariqa til egasi axborot-aloqa jarayoniga ko‘ppirrali subyekt sifatida kirib keladi. Bu qirralar nutqiy aloqaning strategiyalari va taktikalari, aloqa ishtiroqchilarining ruhiy-psixologik mavqelariga, axborotning madaniy g‘oyasi, maqsadiga ham bog‘liq. Inson olamni o‘zini undan ajratib olgan holda tasavvur qiladi. U o‘z “Men”ini boshqa barcha narsalarga qarama-qarshi qo‘yadi. Bizning tafakkurimiz va tilimiz shu asosga qurilgan ko‘rinadi: Har qanday nutq yaratilishi jarayoni borliqning mavjudligini tan oladi va shu bilan olamning subyekt vositasida aks etishini tasdiqlaydi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, an’anaviy yoki sistem-struktur tilshunoslik yo‘nalishida bo‘lsa-da, tilshunoslikda antropotsentrik nazariya doimo hisobga olinishi kerak bo‘lgan nazariya ekanligini yodga saqlash kerak.

Shunday qilib, antropotsentrik nazariya insonni birinchi o‘ringa qo‘yadi, til esa insonning tavsifiy tuzilishining asosiy materiali, qismi hisoblanadi. Inson tafakkuri insonning o‘zi kabi tildan va til ko‘nikmalaridan tashqarida mavjud bo‘lmaydi. Agar til barcha bilish jarayonlariga aralashmaganida edi, o‘ziga xos yangi muhit yaratmaganida edi, inson kuzatuvchi maqomiga erisholmagan Bular edi. Inson yaratgan matn inson tafakkuri harakati, yo‘nalishini aks ettiradi, baholi qudrat olamlar yaratadi, til birliklari yordamida fikr kuchi va uni namoyish etish usullarini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tilshunoslikda mazkur nazariya doirasida tashkil topgan asosiy yo‘nalish - kognitiv tilshunoslik va Lingvokulturologiyadir. Lingvokulturologiya “tildagi madaniyat omili va insondagi til omilini o‘rganishga qaratilgan” (V.N. Teliya) fandır. Demak, Lingvokulturologiya - tilshunoslikda antropotsentrik nazariyaning keyingi-yillarda taraqqiy etayotgan mevasidir. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchasi - axborot tushunchasi va uning inson ongida qayta ishlanishi, bilimlar tizimi va ularning inson tafakkurida hamda til shakllarida namoyon bo‘lishidir. Kognitiv tilshunoslik psixologiya va kogniti sotsiologiya bilan birgalikda kognitologiyani hosil qiladi. Bu fanlar inson tafakkuri qanday tuzilgan, inson olamni qanday tasavvur qiladi, olam haqidagi qanday ma’lumotlar bilimga aylanadi, ruhiy olam qanday yaratiladi kabi savollarga javob kidiradi. Lingvokulturologiya esa insonni va uning tilini madaniyat tarkibida o‘rganadi. Fan quyidagi muammolarga diqqatni qaratadi: inson olamni qanday qabul qiladi, madaniyatda ko‘chim va timsollarning o‘rni, tilda asrlar davomida saqlanib turgan iboralarning madaniy belgilarni ifodalashdagi roli, ularning inson uchun ahamiyati. Lingvokulturologiya tilni madaniy fenomen sifatida tadqiq etadi. Bu esa

olamni milliy til oynasi ortidan ko'rish demakdir. Ushbu jarayonda til alohida milliy ichki dunyosi ifodasi sifatida ko'zga tashlanadi. Tilshunoslik butun borligi bilan madaniy-tarixiy mundarijaga tayanadi yoki tadqiqot predmeti sifatida madaniyatning mahsuli, asosi va shart-sharoiti - muhiti hisoblangan tilni tushunadi. Tilshunoslik bo'limlari ichida "madaniy tashuvchi" sifatida eng faollari til tarixi bilan bog'liq sotsial dialektologiya, etnolingvistika, uslubiyat, leksikologiya, frazeologiya, semantika, tarjima nazariyasi va boshqa bo'limlardir.

3. Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi.

Keyingi-yillarda Lingvokulturologiyaga bag'ishlangan ishlar ko'payib qoldi. Jumladan, Y.S.Stepanov "Konstantlar: Rus madaniyati lug'ati"ni yaratgan bo'lib, rus tili egalarining tillari uchun faol bo'lgan konseptlarni jamlagan va keng ma'lumot bergan. (Stepanov, 2001). N.D.Arutyunovanning "Til va inson olami" tadqiqoti turli davrlar va turli xalqlar madaniyatiga tegishli universal terminlarni o'rganishga bag'ishlangan. (1999) V.N. Teliya va uning maktabi vaqillari esa iboralarni o'rganadi, bundan maqsad esa ularning milliy-madaniy ko'chma ma'nolarini tavsiflash va mentalitetning xarakterlovchi qirralarini ochib berishdir. (1996) Umuman olganda, Lingvokulturologiya va lingvokulturologik terminlari oxirgi vaqtda ko'pgina tadqiqotlarda tez-tez uchraydigan bo'lib qoldi. Bu terminlar bir muncha erkin ishlatilmoqda: ba'zan til siyosati sifatida ham ta'riflanmoqda (Artemyeva, 2003).

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V. Fon Gumboldt o'zining "Tilning tuzilishi va insoniyat ma'naviy rivojiga ta'siri" kitobi bilan tamal toshini qo'ygan bo'lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi. Ayniqsa, uning "turli tillar, o'z xususiyatlari, fikrlash va his-tuyg'uga ta'siriga ko'ra amalda turlicha dunyoqarashni ifodalaydi", "tilning o'ziga xos xususiyatlari millatning o'zligiga ta'sir qiladi, shuning uchun tilni chuqur o'rganish tarix va falsafa insonning ichki dunyosi bilan bog'lab tushuntiradigan barcha narsani qamrab olishi kerak" kabi fikrlari keng tarqalgan. [Gumboldt 1985: 370, 377]. Shu tarifa, olim tilning turli shakllarida turlicha hissiyot va tafakkur uslublarini ko'radi. Demak, tilda madaniy o'ziga xoslik aks etib turadi, degan xulosaga keladi.

V.Gumboldtning g'oyalari XIX-XX asrlardan neogumboldtchilar tomonidan rivojlantirildi. A.A.Potebnya tilni faoliyat sifatida talqin etdi. L.Vaysgerber, X. Glins, X. Xols XX asr o'rtalarida fikrlash mundarijasining tuzilishi va fikrlarning mantiqiy qatori tilga bog'liq ekanligi haqidagi muammoni ko'tarib chiqdilar.

Neogumboldtchilar tilning ichki mundarijasiga alohida e'tibor qaratdilar, turli tillarning semantik jihatlarini tekshirib, o'xshash va farqli jihatlarini aniqladilar. L.Vaysberger "olamni verballashtirish"

tushunchasini olib kirdi. Unga “dunyoni til orqali anglash jarayoni va tafakkur obyektiga aylantirish” deb ta’rif berdi. Shuningdek,, olim “yangi grammatika”ni yaratish vaqti kelganligini ta’kidladi. Bu soha tilning mazmuniy tomoniga qaratilgan bo’lishi va tilni “harakatdagi kuch” sifatida baholashi kerak edi[Guxman 1961: 129-130, 154].

Amerika tilshunoslari E. Sepir va B.L.Uorf lisoniy mansublik gipotezasini ilgari surdilar. Unga ko’ra til bilish jarayonida eng asosiy rolni o’ynaydi. Shimoliy Amerika xindulari tilini o’rganish natijasida olimlar til kategoriyalari fikrlash darajasiga ham ta’sir qiladi, degan xulosga keldilar. Lisoniy mansublik gipotezasiga ko’ra, turli tillarda turli kategoriyalarning uchrashi shu til egalari borliqni turlicha konseptuallashtirishlarini bildiradi.

XX asr davomida mazkur olimlarning fikrlari turli tanqid va qarshiliklarga duch keldi. Hozirgi kunda bu yo’nalish yana tilshunoslarning diqqat markazida. 1990-yilda D. Lyusining «Language Diversity and Thought» (“Lisoniy har-xillik va tafakkur”) [Lucy 1992] va P. Lining «Whorf Theory Complex» (“Uorf nazariyalari yig’indisi”) [Lee 1996] kabi kitoblari dunyo yuzini kurdi. 1998-yil Duysburg (Germaniya) universitetida «Humboldt and Whorf Revisited. Universal and Culture-Specific Conceptualizations in Grammar and Lexis» nomi ostida xalqaro simpozium o’tkazilgan bo’lib, unda tilda inson omili va lisoniy mansublik fenomenini tadqiq etishning yangi yondashuvlari o’rtaga tashlandi.

Sepir va Uorflar nazariyasi hozirgi tilshunoslikdagi juda ko’p oqimlarga tamal toshini qo’ydi. XX asrda “lisoniy to’ldiruvchilik gipotezasi” (G.Brutyani), “lisoniy universallik gipotezasi” (A. Vejbitskaya) kabi gipotezalar ham paydo bo’ldi. Bu holat til madaniyatning eltuvchisi sifatida rol o’ynashiga qiziqish kuchli ekanligini tasdiqlaydi.

XX asr o’rtalarida AQSH tilshunosi D.Xaymz “til va nutqni antropologik planda o’rganish”ning nazariy va metodologik asoslarini yaratdi. (1963) U “tilshunoslikning vazifasi til haqidagi bilimlarni til nuqtayi nazaridan tushuntirish, antropologiyaning vazifasi esa til haqidagi bilimlarni inson nuqtayi nazaridan uzatishdir” degan qarashni ilgari so’radi. A.Duranti esa lingvistik antropologiya boshqa tilshunoslik sohalaridan moddiy borliqning individual mushohada qilinishiga diqqat qaratishi bilan ajralib turishini ta’kidlaydi. (1992) Bu yo’nalish “inson til tarkibida” deb ham nomlanadi.

Sovet tilshunosligi markscha-lenincha falsafaga asoslanganligi va ularning nazariy manbalari turlicha bo’lgani uchun ham antropotsentrizm tanqidga uchradi. Biroq Y.S.Stepanov ta’kidlaganidek, oxirgi o’n yillikda dogmatik strukturalizmni tanqid qilmagan va tilda antropotsentrizmga moyillik bildirmagan tilshunos yo’q edi. (1975)

Rus tilshunosligida V.A.Maslovaning darsligida lingvokulturologik tadqiqotlarning zamonaviy yo’nalishlari tavsiflanadi, metodologik asosi

yaratilgan. V.V.Vorobyovning «Lingvokulturologiya: teoriya i metodi» [Vorobyev 1997] nomli tadqiqoti gumboldtchilik nazariyasi asosiga qurilgan bo'lib, tilda o'z aksini topgan madaniyatni o'rganish Sepir-Uorf gipotezasi asosida amalga oshirilgan, L.Vaysberger terminlaridan faol foydalanilgan edi.

Tadqiqotda Lingvokulturologiya lingvoolkashunoslik sohasining nazariy asosi sifatida tadqiq etiladi, sohaga "til va madaniyat munosabatlari va aloqalarini tilni vazifalarida tekshiruvchi va bu jarayonni tizimli metodlar va zamonaviy yo'nalish, madaniy qoidalarga ko'ra birliklarning lisoniy va nolisoniy (madaniy) mundarijasiga jamlab, bir butun tizimi sifatida aks ettiruvchi kompleks bilimlar majmui" deb ta'rif beradi. [Vorobyev 1997: 36-37].

Lingvokulturologiyaning asosiy o'rganish obyekti sifatida "til va madaniyatning o'zaro aloqaga kirishgan vaqtdagi o'zaro bog'lanishi va bu munosabatning bir butun sistem holatda talqin qilish", fanning predmeti esa, "jamiyat turmushining til kommunikatsiyasi jarayonida yuzaga keladigan va madaniy qadriyatlarga asoslangan milliy shakllari", "olamning lisoniy manzarasi"ni hosil qiluvchi barcha narsadir deb baholaydi.

B.B. Vorobyev lingvokulturologik tahlilning asosiy birligi - lingvokulturema tushunchasini olib kiradi va unga "lisoniy va nolisoniy (tushuncha va predmet) mazmunning dialektik birligi" deb ta'riflaydi. [Vorobyev 1997: 44-45]. So'zning lingvokulturemadan farqini esa A.A.Potebnyaning "so'zning yaqin va uzoq ma'nosi" tushunchasi orqali izohlaydi.

Lingvokulturema so'zdan farqli ravishda birmuncha murakkab tuzilishga ega: uning mazmun plani ikkiga: lisoniy ma'no va madaniy mazmunga bo'ladi. Bu birlik konnotativ mazmunga ega bo'lib, "uni yuzaga keltirgan mafkuraviy kontekst tugamaguncha yashayveradi" [Vorobyev 1997: 52]. Birlik so'z va davomiylikdagi matn sifatida ifodalanishi mumkin.

Krasnix o'zining «Etnopsixolingvistika i Lingvokulturologiya» nomli ishida Lingvokulturologiyaga "tilda va diskursda madaniyatning namoyon bo'lishi va aks etishini o'rganuvchi fan bo'lib, dunyoning milliy manzarasi, lisoniy idrok, ruhiy-lisoniy yig'indining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan bevosita bog'liq bo'ladi" deb ta'rif beradi. » [Krasnix 2002: 12]

Volgograd maktabi vaqillari V.I. Karasik, YE.I. Sheygallar asosiy e'tiborni til va madaniyatni kiyoslashga qaratadilar. Lingvokulturologiyaning asosiy birligi sifatida madaniy konseptni oladilar. Bu tushuncha aniq va mavhum nomlarning mundarijasini o'z ichiga oladigan "ostki ma'no" bo'lib, mazkur xalq madaniyati haqida qo'shimcha ma'lumot olishni talab qiladi. [Karasik 2002: 127,129]. YE.I.

Sheygal va V.A. Buryakovskaya Lingvokulturologiyani “olam konseptual manzarasining alohida obyektlari va akslanuvchi obyekt (mas. etnos) tomonidan ularning jamoa ong hamda tilda idrok qilinishi ” [Sheygal, Buryakovskaya 2002: 9] deb ta’riflaydilar. Mualliflar etnonimlarning lingvokulturologik potensialini o’rganib chiqadilar.

Tildagi madaniy belgilarni o’rganish tilshunoslikning shu bugunga qadar erishgan yutuqlari samarasidir. Lingvokulturologiyaga qiziqishning ortib borayotgani fanning kelajagini belgilaydi. Shu bilan birga fanning nazariy-metodologik asosi endigina shakllanmoqda. Frazologizm va paremiyalar tilda madaniy belgilarni aks ettiruvchi asosiy birliklar sifatida tadqiq etilmoqda. Ayrim tadqiqotlarda mumtoz adabiyot namunalariga murojaat etish kuzatiladi. Til, madaniyat, etnos (xalq) o’rtasidagi o’zaro aloqa va munosabatlar fanlararo muammo bo’lib, uni hal qilish bir qancha fanlarning - falsafa va sotsiologiyadan to etnolingvistika va Lingvokulturologiyagacha - birgalikdagi say-harakatlari bilan bog’liq. Jumladan, milliy til tafakkuri masalalari - bu lingvistik falsafaning bir tarmog’idir; ijtimoiy yoki guruharo axborot almashinuvini til aspektida o’rganish psixolingvistika tadqiqot doirasiga kiradi va sh.k. Til madaniyat bilan chambarchas bog’liq: u madaniyatning ichida rivojlanadi va madaniyatning ifodachisidir. Bu g’oya asosida yangi ilm - Lingvokulturologiya paydo bo’ldi. Bu fan XX asrning 90-yillarida mustaqil soha sifatida shakllandi. “Lingvokulturologiya” atamasi V.N.Teliya tomonidan yuritilayotgan frazeologik maktab ishlarida, Y.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V. A. Maslova boshqa tadqiqotchilarning nashrlarida paydo bo’ldi. Agar kulturologiya (madaniyatshunoslik) inson ongini tabiat, jamiyat, san’at va ijtimoiy va madaniy borliqning boshqa ko’rinishlari bilan munosabatda o’rgansa, tilshunoslik tilda dunyoning o’ziga xos ruhiy modeli sifatida aks etuvchi dunyoqarashni o’rganadi. Lingvokulturologiyada esa til ham, madaniyat ham tadqiqot obyekti hisoblanadi, ular o’zaro aloqada o’rganiladi. Agar til va madaniyat munosabati masalasini an’anaviy talqini madaniyat haqidagi bir qancha tasavvurlardan foydalanib, lingvistik muammolarni hal qilishga borib taqalsa, bu ishimizda tilning o’z birliklari bilan madaniyatni qamrab olishi, saqlashi va ifodalashi usullari o’rganiladi.

4. Lingvokulturologiyaning etnolingvistika, sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan bog’liqligi.

Lingvokulturologiya - bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilda milliy madaniyat aks etishi va mustahkam o’rnashib olishi tadqiq etuvchi sohalar to’qnashgan o’rinda paydo bo’lgan tilshunoslik tarmog’idir. Bu fan etnolingvistika, sotsiolingvistika bilan shu qadar chambarchas bog’liqligini B.N. Teliya uni etnolingvistikaning bir ko’rinishi deb hisoblaydi. Biroq

ular prinsipial jihatdan umuman boshqa fanlardir. Etnolingvistika tarmog'iga to'xtalganda, eslab o'tish joizki, uning ildizlari Yevropada V. Gumboldtga; Amerika tilshunosligida esa F.Boas, E.Sepir, B.Uorfga borib taqaladi; Rossiyada esa D.K.Zelenin, YE.F.Karskoy, A.A.Shaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskoylar tadqiqotlarida alohida mavqega ega bo'ldi.

V.A.Zveginsev aynan etnolingvistikaga asosiy diqqatini qaratib, unga tilning madaniyat, milliy urf-odatlar, jamiyatning ijtimoiy qurimi bilan aloqalarini o'rganuvchi yo'nalish sifatida tavsif bergandi. Xalq (etnos) - insonlarning lisoniy, an'anaviy va madaniy mushtarak jamoasi bo'lib, bu insonlar kelib chiqishlari, tarixiy va lisoniy belgilari, madaniy tegishlilik xususiyatlari, ruhiyati yaqinligi, o'zaro bir guruhga mansublik haqida tasavvurlari mushtaraqligi bilan xarakterlanadilar. Milliy o'zlik - xalq a'zolarining o'zaro bir guruhga mansubligi va boshqa shunday guruhlardan farqlanib turishini anglab yetishidir. Zamonaviy etnolingvistikaning e'tibor markazida esa til leksik sistemasining shunday elementlari turadiki, ular muayyan moddiy yoki madaniy-tarixiy kompleks (yig'indi)larga oid bo'ladi. Masalan, etnolingvistlar madaniyat shakllari, marosimlar, an'analarning ma'lum hududga oid butun bir to'plamini tadqiqot dasturxoniga tashlaydilar. Bu hudud esa boshqa hududlar bilan birgalikda o'zaro aloqador sitemani tashkil etishi, shu tufayli, avvalo, katta sistemani tuligigicha o'rganish muammosi paydo bo'ladi. Bu yo'nalishda asosiy ikkita tarmoqni ajratib ko'rsatishimiz mumkin: 1) lisoniy jihatdan etnik hududni qayta tiklash (R.A. Agayeva, S.B.Bernshteyn V.V.Ivanov, T.V. Gamkrelidze ishlarida); 2) mazkur til bo'yicha xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini tiklash (V.V. Ivanov, B.N.Toporov, T.V.Sivyan, T.M.Sudnik, N.I.Tolstoy va uning maktabi ishlari). Shu tariqa V.V.Ivanov va T.V.Gamkrelidze lisoniy tizimni ma'lum arxeologii madaniyat bilan bog'lab o'rganadilar. Tiklangan so'zlarning semantik tahlili va ularning denotat (mazkur nutq parchasida nazarda to'tilgan nolisoniy faoliyat obyektlari)ga munosabati bu denotatlarning madaniy-ekologik, tarixiy-geografik tavsifini tiklashga yordam beradi. Istalgan madaniyatni qayta tiklash tilshunoslik, etnografiya, folklorshunoslik, arxeologiya va madaniyatshunoslik hamkorligida amalga oshiriladi. XX asrning 2-yarmida sobiq SSSRda V.N.Toporov, V.V. Ivanovlar rahbarligidagi ilmiy markazlar, N.I.Tolstovning etnolingvistika maktabi, Y.A. Soroqin va N.V. Ufimsevaning etnopsixolingvistika maktablari vujudga keldi. Ularning tadqiqotlarida til madaniyatning "tabiiy" substrata sifatida ta'riflanadi, uning barcha qatlamlariga kirib boradi, dunyoning ruhiy tartibi quroli vazifasini bajaradi, milliy dunyoqarashning mustahkamlashuvi vositasi hisoblanadi. 70-yillardan boshlab etniklik (milliylik - yun. Etnos - kabila, xalq) atamasi keng qo'llana boshlandi. Atama madaniy o'ziga xosliklarga

ega ijtimoiy tizim shakli, guruhga oid fenomen sifatida ta'riflanadi: "Milliylik tanlanmaydi, balki meros bo'lib o'tadi" (S.V. Cheshko). Insoniyat madaniyati turli milliy madaniyatlar birlashmasini ifodalaydi, ular shuning uchun ham turliki, u turfa xalqlar orzu-intilishlari, ehtiyojlari va hatti-harakatini aks etgirishga yo'naltirilgan. Milliy o'ziga xoslik barcha jabhalarda ko'zga tashlanib turadi: mehnat, xordik, ovkatlanish jarayonlarida, turli vaziyatlarda qanday gapirishlarida va hk. Masalan, ruslarning muhim belgisi - jamoaviylik hisoblanadi, shu tufayli ham ular ma'lum jamoaga tegishlilik hissi bilan ajralib turadi, o'zaro munosabatda samimiylik va emotsionallik bo'rtib turadi. Rus madaniyatining mazkur xususiyati rus tilida ham aks etadi. A. Vejbitskayaning fikricha, "rus tili hissiyotga ko'proq diqqat qaratadi (ingliz tiliga nisbatan) va hissiyotni farqlovchi lug'aviy va grammatik ifodalarning butun bir to'plamiga ega". N. Tolstoy boshchiligidagi etnolingvistika maktabi slavyan ma'naviy madaniyatini tadqiq etganligi bilan nom qozongan. Tolstoy nazariyasining asosini til va madaniyatning izomorfligi, zamonaviy tilshunoslikda qo'llanayotgan tamoyil va usullarning madaniy birliklarga nibatan qo'llash mumkinligi haqidagi g'oya tashkil qiladi. N.I.Tolstoyning fikricha, etnolingvistikaning maqsadi tarixiy retrospektiva - milliy stereotiplarni ko'rsatib berish, milliy dunyoqarashning folklordagi manzarasini kashf etishdir. Sotsiolingvistikaning o'rganish obyektlaridan biri til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar (til va madaniyat, til va tarix, til va din va boshq.) bo'lsa-da, asosiy maqsadi tilning turli ijtimoiy va yosh guruhlarida qo'llanish xususiyatlarini tadqiq etishdir (N.B. Mechkovskaya).

Shu tariqa, **etnolingvistika** va **sotsiolingvistika** turlicha fanlardir. Agar etnolingvistika tarixiy jihatdan ahamiyatga molik ma'lumotlarga tayanib, zamonaviy materiallarda biror xalqqa oid tarixiy faktlarni aniqlashga intilsa, sotsiolingvistika bugungi kun materiallarini o'rganadi. Lingvokulturologiya esa tarixiy va zamonaviy til faktlarini ma'naviy madaniyat ko'zgusi ortidan tekshiradi. To'g'risini aytganda, bu masalada boshqacha fikrlar ham yo'q emas. Jumladan, V.N.Teliya Lingvokulturologiya til va madaniyat munosabatlarini faqat sinxron aspektida o'rganadi: u jonli axborot-aloqa jarayonlarini va halqning hozirgi mentalitetiga mos til ifodalarning qo'llanishidagi aloqani tadqiq etadi.

Til madaniy ahamiyatga ega axborotlarni saqlash va to'plash vositasi hisoblanadi. Bir qancha birliklarda bu ma'lumotlar hozirgi kun til egasi uchun implitsit xarakterga ega bo'ladi, asriy o'zgarishlarga uchrab, faqat bilvosita tekshirganda namoyon bo'ladigan tarzda yashiringan bo'ladi. Biroq u mavjud va ong ostida "ishlaydi". (Masalan, *kuyosh so'zi - oy, osmon, ko'z, xudo, bosh* so'zlari bilan bir semantik chiziqda yotadi). Til

birliklarida joylashgan madaniy axborotlarni ajratib olish uchun lingvokulturolog bir qancha o'ziga xos usullarni qo'llashi kerak bo'ladi. V.N.Teliya Lingvokulturologiyaning obyekti nafaqat *o'ta* milliy, shuningdek,, umuminsoniy (Masalan, Karyon, Injil kabi turfa madaniyatlarda ham uchraydigan) madaniy axborotlardir. Bu sohani aniq bir xalqqa yoki qarindosh xalqlarga tegishli bo'lgan madaniy axborotlar qiziqtiradi.

Lingvoo'lkashunoslik va Lingvokulturologiya shunisi bilan farqliki, lingvoo'lkashunoslik asosan tilda o'z aksini topgan milliy realiyalarni o'rganadi. Mazkur til birliklari muqobilsiz bo'lib (YE.M.Vereuagin i V.G.Kostomarovning fikricha), mazkur madaniyatning o'ziga xos jihatlaridir.

Etnopsixolingvistika Lingvokulturologiya sohasi bilan chambarchas bog'liq sohalardir. Etnopsixolingvistika muayyan an'anaga oid bo'lgan xulq-atvorning nutq faoliyatida qanday namoyon bo'lishini o'rganadi, turli til egalarining verbal va noverbal fe'l-atvoridagi farqlarni tahlilga tortadi, nutq odobi va "dunyoning rangli manzarasi"ni, madaniyatlararo aloqalarda matn lakunalarini tadqiq etadi, ikkitillilik va ko'ptillilikni turli xalqlar nutq odobining o'ziga xos tomoni sifatida talqin qiladi va b. Etnopsixolingvistikaning asosiy tadqiqot metodi assotsiativ tajriba bo'lsa, Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi barcha metodlarni qo'llay olishi bilan ajralib turadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

- 1.Paradigma nima?
- 2.Lingvistik paradigmalar nima?
- 3.Qiyosiy-tarixiy paradigma nimaga asoslanadi?
- 4.Hozirgi o'zbek tilshunosligida sistem-struktur paradigmaning maqomi qanday?
- 5.Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan aloqador?
- 6.Lingvokulturologiyaning etnolingvistika, sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan mushtarak va farqli jihatlarini ayting.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.

2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O'zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

MADANIYAT VA UNING O'RGANILISHI

REJA:

1. Madaniyat tushunchasi. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilishi.
2. Madaniyatning o'rganilishidagi turli nuqtayi nazarlar.
3. Madaniyat va inson.
4. Madaniyat va tamaddun.

Tayanch so'zlar: *madaniyat, madaniyatshunoslik, tasviriy dunyoqarash, qadriyat, faoliyat, me'yoriy dunyoqarash, ma'naviy dunyoqarash, germeneytik dunyoqarash, dialogik qarash, informatsion nuqtayi nazar, inson, sivilizatsiya (tamaddun).*

Madaniyat tushunchasi. Madaniyatshunoslikda madaniyatni o'rganilishi.

Madaniyatshunoslik - madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir. Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Uning tadqiqot manbai bo'lib:

- inson yaratgan sanoat sohasi;
- kishilarning muomala vositasi bo'lgan til;
- jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim;
- ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;
- jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan hisoblanib, unga xos bo'lgan xususiyat - insonning madaniy hayoti hodisasini tartibli tizimga solib yondashish hisoblanadi. Shuningdek,, madaniyat gumanitar bilimlarni o'zida mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab obyektga hamdir.

Madaniyat - bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda obyektiv qonuniyatlar, hodisalardagi sababiy bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan foydalanmaslik ham mumkin. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. YA'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqolashtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Madaniyat tarixida turli yo'nalishlar - fan, texnika, ta'lim, maishiy turmush, ijtimoiy qarashlar, adabiyot va hokazolarni kompleks tarzda o'rganishadi: madaniyat 2 ga bo'linadi:

1. Moddiy madaniyat;
2. Ma'naviy madaniyat;

Madaniyat - bu jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy bosqichdagi darajasidir. Kishilar hayoti va faoliyatini tashkil etish shaklida ifodalangan, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar hamda insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy boyliklar

faqat o'tmish kishilaridan qolgan boyliklar bo'lib qolmay, balki o'zida inson aql-zakovati, hayoti to'g'risidagi fikr va o'ylarini aks ettiruvchi ko'zgu hamdir.

Aynan, sistemali yondashuv madaniyatga o'ziga xos shaklda munosabat bildirgan holda kishilar hayot faoliyati sohalarini ham tushunish imkonini beradi. Bulardan madaniyat sohalari, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda ijtimoiy munosabatlar tamoyili, kommunikatsiya, madaniy namunalarni tashkil qilib madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik fanining quyidagi bo'limlari mavjud:

1. Madaniyat falsafasi - madaniyatdagi murakkab va ko'pmaqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng umumiy tamoyillarini namoyon qilib, qiyosiy tahlil, tasniflashga asoslanadi. Madaniyatni falsafiy anglash, falsafiy asoslash bilan bog'liq materialistik, pozitivistik, obyektiv idealistik va boshqa ko'plab qarashlar mavjud. Ularning har birida insonning tabiat va ijtimoiy guruh (sotsium) olamida jismoniy, ma'naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini nazariy tushuntirish usullari va o'ziga xos tahliliy uslublari ishlab chiqilgan.

2. Madaniyatning tuzilish shakli (morfologiyasi) - insonga bog'liq bo'lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo'lgan madaniyatning o'ziga xos shakli uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyat rivoji jamiyatning ichki qonuniyatlariga o'zaro bog'liqdir, deb hisoblovchi madaniyat morfologiyasi taqqoslash, tahlil va boshqa uslublar asosida madaniyat rivojlanishiyaing manbai va omillarini ochishga o'rinadi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo'lishidan to inqirozigachadir.

3. Madaniyat sotsiologiyasi - biron bir jamiyatdagi mavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi; bu har xil sotsiologik axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat jarayonini empirik (tajriba) tadqiq qilishda ma'lum madaniyat sharoitida kishilarning o'zaro munosabatlarida, sotsiomadaniyat toifalarida namoyon bo'ladi.

4. Madaniyat tarixi - har bir madaniyatni noyob va asl hodisa sifatida O'rganadi; shuningdek,, turli madaniyatlarni o'zaro taqqoslaydi, ularning O'zaro munosabati va o'zaro ta'siri, zamon va makondagi ularning farqdarini madaniy taraqqiyotidagi o'ziga xos va umumiy tomonlarni tadqiq etadi.

5. Madaniyat ekologiyasi - zamonaviy inson hayot faoliyatining barcha sohalarini: insonning individual hayotini, jamiyat hayoti, tabiat bilan o'zaro munosabatlarini qamrab oladi. Bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi faol rivojlanayotgan sohalardan biri.

Madaniyatshunoslik fanining asosiy muammosi inson hisoblanadi, zero madaniyat - bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatini va bu munosabatlar uning hayot tarzida namoyon bo'lishini, shaxsning ijtimoiy va madaniy rolini, madaniyatlar tipologiyasini o'rganadi.

Madaniyatshunoslik fani madaniyatni ilmiy izohlab, uning umumtarixiy mazmuni va ma'nosini belgilaydi, ijtimoiy-tarixiy bilimlar tizimidagi o'rni va mavqeini asoslaydi.

«Madaniyat» atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarda rang-barang ma'nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko'ra lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma'nosini anglatgan. Keyinchalik «ma'rifatli bo'lish», «tarbiyali», «bilimli bo'lish» mazmunida ishlatilgan. O'zbek tilida keng ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madaniy»-«shaharlik» degan ma'noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va Klakxonlarning 1952-yildagi ma'lumotlariga ko'ra madaniyat hodisasiga berilgan ta'rif 164 ta bo'lsa, so'nggi adabiyotlarda bu raqam 400 dan ortiqni tashkil etadi.

Madaniyat hodisasi tavsifida juda ko'p izohlar mavjud «insoniyatni yashash usuli; ijtimoiy insonning to'laqonli faoliyati», «inson tomonidan yaratilgan muhit», «yaxlit sotsial organizm», insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmui; sun'iy - ikkinchi tabiat; inson ijodiy faoliyati mahsuli; umuman jamiyat; jamiyatning ma'naviy holati; jamiyat sifati; shartli belgilar tizimi yig'indisi; me'yor va andozalar va hokazo.

G'arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e'tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo'lsa-da, faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatini bekiyos qo'lamga ega bo'lgan va doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo'lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasini keng tarkapishiga sabab bo'ldi. Qadimgi Rimda «Madaniyat»- tushunchasi «hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g'amxo'rlik» degan ma'noda ham foydalanilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur Rim faylasufi-notik Sitseron ham «ruhiyat madaniyati» atamasini ishlatgan. Yevropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha «Madaniyat» atamasi aqliy-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan.

Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviyat, ruhiyatning o'ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Insoniyat «Tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda, ya'ni terib isteomol

qilish, ov qilish, baliq tutish, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan vaqtlarida madaniyat to'g'risidagi fikrning tug'ilishi munozaralidir. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson o'z madaniyati bilan «qo'shib» yashagan. Urf odatlar, e'tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari undan farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon bo'lishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etiladi. Shu asosda madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tobora ko'proq mustaqil bo'lib boradi. Insonning esa madaniyatiga tobeligi ortadi. Hozirgi postindustrial jamiyatlardagi ekologik, ma'naviy va axloqiy sohalaridagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. Shuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini tushunish va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o'rganish zaruriyat bo'lib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda bo'lib, u o'zgarib takomillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va hilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni o'zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o'zlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga o'xshash bo'lgan to'siqlarni o'tmishda odamlar qanday qilib yengib o'tganlarini o'rgana borib o'tmishga savollar bilan murojaat qilamiz, o'tmish bizga javob qaytaradi va shu bilan o'tmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasida doimiy muloqot bo'lib turadi.

Madaniyat - jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat bo'lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat avlodlarining mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi va doimiy boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini to'plashi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan sohalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatda tutgan o'рни, jamiyatning mazmuniga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlarga bog'liqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning xatti-harakati, ya'ni sotsial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qaror toptirilishi yoki barham berilishida vosita vazifasini, shuningdek, kishilarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional jabhalarida ifodalanadi. Shu jihatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta'siri mukammallashib va nisbiy mustaqilligi kuchayib boradi. Masalan, Antik jamiyat allaqachon o'tmish, tarixga aylangan bo'lsa-da, uning madaniyati hozirgi kunda o'z

ahamiyatini saqlab kelmoqda yoki biz bu davr madaniyatini o'sha vaqtdagiga nisbatan ko'proq bilamiz. Shuning uchun madaniyatga jamiyatning mahsuli, faoliyat uslubi sifatida qaralsa-da, har bir jamiyatni u yoki bu konkret madaniyatning shakllanish manbai tarzida ham qarash mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot faoliyat bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlarga olib keladi. An'anaviy va industrial jamiyatlarda informatsion faoliyat mustaqil sohani tashkil etgan bo'lsa, «kompyuter inqilobi» sharoitida informatsiyalar, bilimlar ishlab chiqarilishi, yangi texnologiyalar yaratish alohida turdagi faoliyat sifatida shakllandi, informatsiya qimmatbaho tovarga aylandi. Informatsion faoliyatdagi bilimlar sintezi tizimidagi murakkab o'zgarishlar muhim qaror topgan g'oyalar va qadriyatlarga ta'sir etmoqda. Ma'naviy madaniyat informatsiyalari zaxiralari to'planishi oqibatida sivilizatsiya taraqqiyotida tashkilotchi va harakatga keltiruvchi faktorga aylandi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlar boshlandi. Agarda dastlab madaniyat faoliyatning mazmuniga to'liq bog'liq bo'lgan bo'lsa, sivilizatsiya jarayonlari oqibatida faoliyat madaniyatni tobora ko'proq ishtiroqida shakllanishi kuzatilmoqda.

Jamiyat taraqqiyotida tarixiy inersiyaning katta ta'sirini ham hisobga olish kerak. Inersiyaning ta'sirida *insoniyat* bajarilishi lezim bo'lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki jamoa tafakkuri qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyliklarni qisqa vaqt ichida yo'q qilish va yoki bo'zib tashlash mumkin, lekin ma'naviy qadriyatlardan tezda voz kechib uning yangisini qabul qilib bo'lmaydi. Rossiya va sovetlar imperiyalarining milliy ma'naviy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz va an'analarimizni «zamonaviylashtirish» sohasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugaganligi ko'pchilikka ma'lum.

Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi tomonlari jihatidan o'zaro moye keluvchi tushunchalardir. Shaxs muayyan madaniy muhitda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

Komusiy olim Abu Nasr Farobiy «Baxt saodatga erishuv haqida» risolasida inson kamolotida jamoaning roli katta ekanligini ta'kidlab shunday deydi: «Kamolotga bir kishining o'zi yolgiz (birovning yoki ko'pchilikning yordamisiz) erishuvi mumkin emas. Har bir insonning tug'ma tabiatida va unga lozim bo'lgan har qanday ish va harakat jarayonida boshqa bir inson yoki ko'pchilik bilan munosabatda bo'lish, o'zaro aloqa qilish hissiyoti bor, odamzod jinsidan bo'lgan har qanday insonning ahvoli shu: u har qanday kamolotga erishuvida boshqalarning ko'maklashuvlariga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir».

Uning fikricha, inson o'z-o'zidan baxtli ham bo'lolmaydi, kamolotga ham erisholmaydi. «Bu narsa uning harakatlariga, mehnatiga, kasb-xunar egallashiga, bilimiga va fozil jamiyatda yashashga bog'liq», deydi. «Davlatning vazifasi insonlarning baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Farobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk hislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demoqratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Farobiy jamiyat o'z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilinganligiga, uning tabiiy imkoniyatlari, harakati, hissiyoti, tafakkuri sotsial-ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror topadi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instinktlar yoki tug'ma isteodod kabi tabiatdan berilmaydi, har bir individ o'zining shaxsiy tajribasi asosida, mustaqil ravishda bevosita tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarning to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individium ijtimoiy amaliyot mahsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi. Shaxsning shakllanishi jarayonida madaniyatning moddiy dunyosini ham boyitadi. Shuningdek,, inson madaniyat normalariga amal qilgan holda nafaqat tabiatni va jamiyatni, balki shaxsiy «tabiati»ni ham o'zgartiradi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga, «ikkinchi tabiati»ga aylanadi.

Shaxsning madaniyat bilan o'zaro munosabati hech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi. Ijtimoiy va individual hayot, shuningdek,, madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doimo inson bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va usiz yashay olmaydi. Lekin voqelikning murakkab, yaxlit birligi sifatida u o'z rivojlanishi qonunlarida va borliqqa nisbatan mustaqildir. U madaniy merosni o'zida mujassamlashtirgan konkret sotsial guruhlarning ma'naviy hayotiga nisbatan boyroq va chuqurroqdir. Madaniyat doimo qadriyatlarning eng yirik zaxirasi, tajribalar xazinasini bo'lib qoladi. Insoniyat avlodlari undan foydalanadilar va unga o'z hissalarini ko'shadilar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, individ bilan madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individni ijtimoiy hayotda faol ishtiroq etishiga imkon beruvchi psixo-sotsial va madaniy dunyoqarashi ijobiy va salbiy qarashlarning yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fidoiylik, matonat, o'tkir zehn bilan birga kaltafaxmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, o'z manfaatlarini to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqiy qadriyatlarni soxtasidan ajrata bilmaslik illatlari ham xosdir.

Shuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va saqlash, balki tanqidiy o'rganish talab etiladi.

Qayd etilgan sabablar ta'sirida muayyan ishlab chiqarish usuli hukmronligi sharoitidagi tarixan tarkib topgan ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan muvozanat bo'ladi. Bu muvozanatni hosil bo'lishida madaniyatning ishtiroqi salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi va uning psixologik holatini shakllantiradi, shaxsning xarakterida va dunyoni bilishida muqim o'rnashib qoladi.

Shaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarda munosabatda bo'ladi:

- birinchidan, madaniyat ta'sir etish obyekta sifatida uni o'zlashtiradi;
- ikkinchidan, madaniy qadriyatlarnitashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi;
- uchinchidan, madaniy ijodiyotsubyekta sifatida adaniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlari, uning shaxs hayotida tutgan o'рни to'g'risidagi mulohazalarimizga xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonuniyatlar asosida rivojlanib borsa, insonning ichki dunyosi, ichki «tabiati» ni shakllantirish maqsadli, yo'naltirilgan asosda tashkil etilishi mumkin, bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vositalardan biri bo'ladi.

Madaniyatshunoslik kursi tarix, falsafa, sotsiologiya, etnografiya, sotsial psixologiya kabi bir qator fanlarning kesishuvida vujudga kelgan, yangi sotsial gumanitar fan hisoblanadi. Uning izlanish obyekti ijtimoiy voqelik bo'lgan madaniyat va inson hayoti uslubi hisoblanadi. Unda madaniyatning vujudga kelishi, rivojlanishi, jamiyatda amal qilinishi bilan bog'liq masalalar to'g'risida, madaniyat qoidalari institutlarning, qadriyatlarning jamiyat hayoti va rivojlanishidagi o'рни, o'zaro aloqalari jarayonlari o'rganiladi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida, aql, bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir - ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiy fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma kuvvat-ruhiy kuch bilan bog'liq.

Forobiyning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. «Mantiq sanoati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi», - deb yozgan edi u. Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraqlikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir.

Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo‘ldan olib borish uchun aqlni to‘g‘rilab turadi.

Forobiy logikasi musulmon Sharqidagi so‘nggi mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi. Uning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari inson haqidagi ta‘limoti uchun xizmat qiladi. Aqlga ega bo‘lish, bilimli, mantiqli bo‘lish bilan chegaralanmay, u ma‘lum axloqiy prinsiplarga, axloqiy madaniyatga egalik bilan yakunlanishi kerak. Negaki har bir davrda jamiyat axloqi jamiyat madaniyati degan mezon bilan baholanar ekan, madaniyatli insonni axloqsiz, e‘tiqodsiz, imonsiz va aqlsiz tasavvur qilish qiyin.

Forobiy: «Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o‘tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo‘r isteododga ega, yomon ishlardan o‘zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deyдилar. Yomon ishlarni o‘ylab topish uchun zehnidrokka ega bo‘lganlarni aqli deb bo‘lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim».

Forobiy o‘rta asrlar sharoitida birinchi bo‘lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta‘limot yaratdi. Bu ta‘limotda madaniyatli jamiyatning ko‘p masalalari - davlatni boshqarish, ta‘lim-tarbiya, axloq, ma‘rifat, diniy e‘tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Jahon madaniyatining kelib chiqish tarixiga bir nazar solaylik. Antik davrdan boshlab, jamoatchilik madaniyatni nafaqat bilim va ko‘nikma, balki insoniyat amaliy harakatning natijasi sifatida qabul qila boshlagan. Masalan, er. avv. 45-yilda yashagan faylasuf Sitseron “ong, tafakkur madaniyati” haqida to‘xtaladi. Rim notig‘ining fikricha, onnga, tafakkurga xuddi yerga bo‘lgani kabi ishlov berish lozim. Ana shunday, tafakkuriga ishlov bera olgan, ma‘naviy qobiliyatlarini rivojlantira olgan insongina - madaniyatning asosiy mohiyati bo‘lib hisoblanadi. Democrit fikricha ham, madaniyat negizini aynan inson yaratgan. Inson, tabiatga taqlid qilish va uni o‘ziga bo‘ysundirish jarayonida madaniy qadriyatlarni yaratib boradi. Grek falsafasining eng asosiy kulminatsion nuqtasi - bu insonga qolip sifatida qarash, ya‘ni ular hamma narsani inson qiyofasida ko‘rishadi, o‘z dunyoqarashlarida hamma narsani inson shakl-shamoyili va karakteriga o‘xshatishadi. Ular falsafasida hattoki xudolar ham xatti-harakatlari va tashqi-ko‘rinishlari bilan inson sifatida, qiyofasida tasvirlanganlar.

O‘rta asrlarga kelib madaniyat hodisasini idrok etishda ma‘lum bir o‘zgarishlar yuz berdi. Endi, xudo qadr-qiyamat negizi sifatida qabul qilinib shu asosda madaniyat prinsiplari ishlab chiqildi. Xristianlik falsafasining asoschisi Avreliy Avgustin fikriga ko‘ra, “Xudo yo‘lida yashash - bu inson uchun yagona bo‘lgan qadrli yo‘l. Eng go‘zal, yaxshi,

toza va yorug' hislatlar yagona Xudoda mavjud, hayotda emas. Xudo sanoatkor kabi borliqni yaratdi. Inson ham sanoatkor u madaniyatni yaratdi...”.

Madaniyat - Lingvokulturologiya uchun asosiy, hal qiluvchi tushuncha. Shu tufayli uning mundarijasini, semiotik tabiatini batafsil ko'rib chiqishni lozim topdik. Madaniyat so'zi fan tilida kultura muqobiliga ega. Bu so'z lotincha Colere so'zidan olingan bo'lib, “vozdelivaniye, tarbiya, taraqqiyot, eslash, kult” ma'nolarini bildiradi. XVIII asrdan boshlab inson faoliyati, tafakkuri natijasida paydo bo'lgan barcha narsalarga nisbatan ishlatila boshlandi. Mazkur ma'nolar kultura so'zida keyingi vaqtlarda ham mavjud edi. Biroq dastlab so'z “insonning tabiatga maqsadli ta'siri, tabiatning inson manfaati uchun o'zgarishi” (mas. dehqonchilik madaniyati).

Antropologiya - inson va uning madaniyati haqidagi ilk fanlardan biri bo'lib, inson xulq-atvorini, insonning sotsiokulturologik munosabatlar tizimiga kirishi bilan bog'liq me'yorlar, ta'qiq, tartiblar o'rnatilishini, madaniyatning jinsiy farqlanishga ta'sirini, muhabbatning madaniy fenomen ekanligi, mifologiyani madaniy hodisa ekanligini tadqiq qiladi. Bu fan ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarda XIX asrda vujudga keldi va bir qancha tarmoqlarga bo'linadi. Bizni qiziqtirgan muhim yo'nalishlardan biri esa kognitiv antropologiya hisoblanadi. Kognitiv antropologiyaning asosida madaniyatga timsollar tizimi sifatida qarash yotadi. Bu timsollar insonning anglash qobiliyati, olamning shakliy va ruhiy tuzilishi bilan bog'liqdir. Kognitiv antropologiya tadqiqotchilari fikricha, tilda barcha kognitiv kategoriyalar jamlangan bo'lib, ular inson aqli va madaniyatning borligini tashkil etishi bilan ajralib turadi. Bu kategoriyalar inson borligi uchun immanent emas, balki insonning madaniyatga munosabati jarayonida vujudga keladi. XX asrning 60-yillarida sobiq SSSRda madaniyatshunoslik (kulturologiya) madaniyat haqidagi alohida fan sifatida shakllandi. U falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnologiya, etnografiya, tilshunoslik, san'atshunoslik, semiotika, informatika kesishgan nuqtada paydo bo'lib, bu fanlarga tegishli bilimlarni bir nuqtayi nazar ostiga jamladi. Madaniyat - ijtimoiy-gumanitar bilimlarning asos tushunchalaridan biridir. U ilmiy atama sifatida XVIII asrning 2-yarmida - “ma'rifatchilik asri”da qo'llana boshlandi. Ilmiy adabiyotlarda bu atamaga ilk ta'rif E. Taylor asarida uchraydi. U madaniyat deganda inson jamiyatning a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilim, e'tiqod, san'at, qonun, axloq, urf-odatlar, qobiliyat va boshqalarning yig'indisini tushunadi. P.S.Gurevichning fikricha, atamaga berilgan ta'riflar miqdori to'rt xonali son bilan ifodalanadi. Bu holat nafaqat hodisaga bo'lgan qiziqishni, shuningdek,, zamonaviy

madaniyatshunoslik fanining metodologik muammolarini ham ko'rsatib beradi. Biroq hozirga qadar dunyo madaniyatshunosligida madaniyatni tushinishda va uni o'rganishda yagona va mazkur metodologik tarkoklikni hal qiladigan umumiy qarash mavjud emas.

3. Madaniyatning o'rganilishidagi turli nuqtayi nazarlar hozirgi vaqtga kelib madaniyatshunoslar madaniyatga ta'rif berar ekanlar, bir qancha yondashuvlar ko'zga tashlanadi. Ulardan ba'zilarini sanab utamiz.

1. **Tavsifiy yondashuv**, ya'ni unda madaniyatning kelib chiqishi va alohida elementlari - urf-odatlar, faoliyat ko'rinishlari, qadriyatlar, ideallar va boshqalar sanab utiladi. Bunday yondashuvda madaniyat insonning hayvonsifat turmush kechirgan ajdodlaridan bugungi kunimizni ajratib turgan, tabiatdan himoyalaniish va insonlararo munosabatlarni tartibga solish vazifasini bajaruvchi institutlar va yutuqlar yig'indisi sifatida ta'riflanadi. (3. Freyd) Mazkur yondashuvning nuqsoni madaniyat ko'rinishlarini to'liq ifodalay olmaganidir.

2. **Qadriyatlarga ko'ra yondashuv**. Bunda madaniyat inson yaratgan ruhiy-ma'naviy va moddiy qadriyatlar yig'indisi sifatida izohlanib, obyekt qadriyatga aylanishi uchun inson unda shunday xususiyatlarni ko'rishi kerakligi ta'kidlanadi. Obyektni qadriyat sifatida baholash qobiliyati insonning qadriyat haqidagi qarashlariga bog'liq. Shu bilan birga insonda haqiqatda mavjud bo'lgan obyektlarga kiyoslash mumkin bo'lgan mukammal timsollar, ideallar yaratish tasavvuroti ham bo'lishi kerak. M. Xaydegger madaniyatni shunday tushunadi: madaniyat - bu yuksak insoniy mulklarni madaniylashtirish orqali oliy qadriyatlarni amalga oshirish demakdir. (M.Veber, G.Fransev, N.Chavchavadze va boshqalarda ham) Mazkur yondashuvning kamchiligi - asosiy diqqat madaniyatga yo'naltirilgan, boshqacha qilib aytganda, ungga inson faoliyatining barcha jihatlari kiritilmagan, balki qadriyatlar, shuningdek,, eng yaxshi ijod namunalariga e'tibor berilgan. Inson faoliyatining salbiy jihatlari soya ostida qolgan.

3.**Faoliyatga ko'ra yondashuv**. Bunda madaniyat insonning o'z ehtiyojlarini qondirish usuli sifatida bo'y ko'rsatadi. B.Malinskiydan boshlangan bu qarash madaniyatning marksistik nazariyasini ham o'ziga jo qilgan: madaniyat inson faoliyati usullaridan biridir (E.Markaryan, A.Sorokin, YE.F.Tarasov)

4.**Vazifaviy jihatdan yondashuv**. Bunda madaniyat jamiyatdagi vazifalari: axborot (informatsion), moslashuv (adaptatsion), aloqa-aralashuv (kommunikativ), tartibga solish (regulyativ), me'yoriy (normativ), baho berish, birlashtirish (integrativ), ijtimoiylashuv (sotsializatsiya) va boshqa vazifalariga ko'ra tavsiflanadi. Mazkur

yondashuvning kusuri - bu vazifa (funksiya) nazariyasining ishlab chiqilmaganligi, zidlanishlarsiz tasnifda ziddiyatlarning mavjudligidir.

5. Germenevtik yoʻnalish. Bunda madaniyatga matnlar toʻplami sifatida murojaat qilinadi. Yoʻnalish tarafdorlari uchun madaniyat - matnlar yigʻindisi, aniqrogʻi, matnlar yigʻindisini hosil qiluvchi tizim, mexanizmdir (Y.M.Lotman). Matnlar - madaniyatning asosi va oqib turgan qonidir. Ular oʻzlashtirilishi kerak boʻlgan axborotlar yigʻindisi sifatida baholanib, asar muallifining shaxsiy oʻziga xosligi, bahosini jamlagan boʻladi. Bu yondashuvning kamchiligi shundan iboratki, matnning mukammal va bir xilda tushunib boʻlmaydi.

6. Meʼyorga asoslangan yondashuv. Bunda madaniyat insonlar hayoti va yashash tarzini tartibga solib turuvchi meʼyor hamda qonuniyatlar jamlanmasini ifodalaydi. (V.N. Sagatovskiy) Bu qarashni Y.M.Lotman va B.A.Uspenskiy ham rivojlantirib, madaniyatni jamoaning xotiraviy merosi sifatida baholaydilar, bu xotirada oldindan belgilangan qoidalar va taʼqiqlar mavjud boʻladi.

7. Maʼnaviy-ruhiy qarash. Ushbu yoʻnalish tarafdorlari madaniyatni jamiyatning maʼnaviy hayoti, gʻoyalar va maʼnaviy ijodning boshqa mahsullari sifatida tushunadilar. Jamiyating maʼnaviy turmushi ham madaniyatdir. (L.Kertman) Ushbu yoʻnalishning qusuri madaniyatning tor maʼnoda tushunilishidir, chunki moddiy madaniyat shakli ham mavjud.

8. Dialogik yoʻnalish yoki madaniyatni “madaniyatlar dialogi” (V.Bibler) - uning subyektlari oʻrtasidagi munosabat shakli (V.Bibler, S.S.Averinsev, B. A. Uspenskiy) deb baholash. Bunda muayyan xalq yoki millatga tegishli boʻlgan, shuningdek,, etnik va milliy madaniyat turlari farqlanadi. Milliy madaniyat tarkibida submadaniyatlar ham mavjud boʻladi. Bular alohida ijtimoiy qatlam va guruhlar (yoshlar submadaniyati, jinoiy olam submadaniyati va boshq.) madaniyatidir. Shuningdek,, metamadaniyat ham mavjud boʻlib, turli xalqlarni birlashtirib turadi. Masalan, islom madaniyati, xristian madaniyati kabilar. Mazkur barcha madaniyatlar oʻzaro aloqada boʻlib, milliy madaniyat qanchalik rivojlangan boʻlsa, u shunchalik boshqa madaniyatlar bilan dialogga kirishish tomon siljib boradi. Shu asnoda boyib boradi, boshqalarining yutuqlaridan oziqlanadi, shu bilan birga zichlashuv va standartlashuv jarayoni yuz beradi.

9. Axborotga asoslangan yondashuv. Bunda madaniyat axborotni tuzish, saqlash va uzatish tizimi sifatida namoyon boʻladi. U - jamiyat aʼzolari foydalanadigan, insonlar tomonidan mundarija, maʼno va gʻoya singdirilgan ijtimoiy axborotlar jamlangan belgilar sistemasidir. (Y.M.Lotman) Buni kompyuterga, aniqrogʻi, uning axborot taʼminoti: mashina tili, xotirasi va axborotni qayta ishlash dasturlari bilan taqqoslash mumkin. Madaniyatda ham insonlar axloqini ifodalovchi

dasturlar, ijtimoiy xotira va tillar mavjud. Ma'lum bo'ladiki, madaniyat bu jamiyatning axborot ta'minoti, belgilar tizimi orqali yigilib boradigan ijtimoiy axborotlardir.

10. **Ramziylik tamoyili** madaniyatda ramzlarning ishlatilishiga e'tibor beradi. Madaniyat - bu "ramzlardan iborat olam"dir (Y.M.Lotman). Alohida etnik mazmunga ega madaniy belgilarning ayrimlari xalqlarning ramziga aylanishi mumkin: okqayin, shchi (karam shurva) va kasha, samovar, chiptakovush, sarafan - ruslar uchun, kuy gushti va kasrlardagi arvoxlar haqidagi afsonalar - inglizlar uchun, spagetti - italyanlar uchun, pivo va kolbasa - nemislar uchun va hk.

11. **Tipologik tamoyil.** (M.Mamardashvili, S.S.Averinsev) Boshqa millat vaqillari bilan uchrashganlarida insonlar o'z madaniy belgilari bilan solishtirib ko'rishga moyil bo'ladilar - "o'z qarichlari bilan o'lchab" ko'radilar. Masalan, yevropaliklar yaponlar bilan aloqaga kirishar ekanlar, ularni yaponlarning yaqin kishilarining o'limi haqida gapirayotib tabassum qilishlari xayron qoldiradi, buni toshbag'irlik va berahmlik belgisi sifatida baholaydilar. Yapon madaniyati tomonidan qaralganda esa bu yuqori darajadagi samimiyat, o'z muammolari bilan boshqalarni bezovta qilishni istamaslik belgisidir. Bir millatda aql va ehtiyotkorlik hisoblangan holatlarga ikkinchi xalqda ayyorlik va ochko'zlik sifatida qaraladi. Madaniyat masalasiga boshqa nuqtayi nazardan qarashlar ham mavjud. Zamonaviy tadqiqotchi Erik Volf madaniyat tushunchasining o'zini shubha ostiga oladi. U har qanday madaniyatning o'zi mustaqil mavjud bo'la olmasligi, barcha madaniyatlar o'zaro bog'liqligi, o'zaro bir-birini talab qilishi, shu asnoda ayrimlari shaklan o'zgarishi, ayrimlari esa umuman yo'qlikka yuz tutishini ta'kidlaydi. Ko'rib chiqilgan barcha yondashuvlarda aniq (ratsional) mundarija mavjud bo'lib, har biri "madaniyat"ning ayrim belgilarini ko'rsatadi. Biroq ulardan qaysi biri aniqroq, haqiqatga yaqinroq? Bu yerda barcha narsa tadqiqotchining madaniyatni tushunish uchun tanlagan yondashuviga bog'liq bo'lib qoladi. Masalan, biz uchun madaniyat jamoaning meros bo'lib keladigan xotira ekanligi, muayyan ta'qiq va belgilargan qoidalarni ifodalashi, hamda madaniyatga madaniyatlar dialogi sifatida yondashish haqqoniyroq tuyuladi. Madaniyat tushunchasi tarkibiga mehnat faoliyati usullari, qadriyatlar, urf-odatlar, marosimlar, munosabat shakllari, dunyoni ko'rish, anglash va tasavvur etish usullari ham kiradi. Masalan, daraxtda osilib turgan barg - tabiatning bir qismi, xuddi shu bargning gerbariyga qo'yilgan holati - madaniyat qismi; yo'l chetida yotgan tosh madaniyat emas, biroq ajdodlar kabri ustita qo'yilgan tosh madaniyat. Shu kabi, madaniyat mazkur xalq uchungina tegishli hayot va turmush tarzi, shuningdek,, insonlar o'rtasidagi munosabatlar (qadriyatlar, urf-odatlar, marosimlar, munosabat shakllari va b.) va dunyoni ko'rish, anglash va tasavvur etish

usullaridir. Aynan nima madaniyat tushunchasini tavsiflash va tushunish uchun murakkab qilib qo'ymoqda? Madaniyatga yagona, qarama-qarshiliklardan holi bo'lgan ta'rif berolmasligimizning asosiy sababi - uning murakkabligi va ko'pyoqlama ekanligi va yana ziddiyatliligidir. Antinomiya deganda madaniyatdagi o'zaro qarama-qarshi, biroq bir xilda to'liq asoslangan ikki tushunchaning birligini tushunamiz. Masalan, madaniyatga murojaat etish orqali shaxsning ijtimoiylashuviga sharoit tugiladi, shu vaqtning o'zida uning individuallashuvi, alohidalik xususiyatlari namoyon bo'lishiga olib keladi. Madaniyatning ayrim bosqichlari jamiyat bilan bog'liq bo'lmaydi, shu bilan birga u jamiyatdan tashqarida ham yuz bermaydi. Madaniyat insonning ma'naviy fazilatlarini ustiradi, jamiyatga ham ijobiy ta'sir o'tkazadi, shu bilan birga turli tipdagi odamlarga salbiy ta'sir qilishi mumkin (mas., ommaviy madaniyat) Madaniyat an'analarni saqlash jarayoni ham, me'yor va qoidalarni muntazam chetlab o'tish harakati hamdir. U yangilanish va doimo yangi shakllarga o'tish xususiyatiga ega. Madaniyatni tahlil etishda tushunchaning ko'pgina ta'riflarga egaligidan tashqari, ko'pgina tadqiqotchilar (madaniyatshunoslar, antropologlar, faylasuflar, etnograflar va boshqa olimlar) har safar tushunchani aniqlashtirib ta'riflashga intilar ekanlar, o'z qarashlarini ham o'zgartirib bormoqdalar. Jumladan, Y.M.Lotman yuqorida keltirgan o'z ta'rifidan sung yana quyidagicha fikr bildiradi: madaniyat - bu "murakkab semiotik tizim, uning vazifasi - xotira, farqlovchi belgisi - jamlash" (1971), "madaniyat muayyan jamoa - zamondosh va ijtimoiy jihatdan birlashgan shaxslar guruhi uchun umumiy bo'lgan hodisa. U insonlar o'rtasidagi munosabat shaklidir" (1992). Boshqa mualliflarda ham shu kabi holat kuzatiladi. M.S.Kagan madaniyat haqidagi nazariyaga inson borligi va san'atning estetik borligi (inson ruhining eng murakkab sohalari) tahlilini kiritadi: "Madaniyatni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, bu yerda inson va san'atni nazariy tadqiqiga o'xshash jarayon yuz beradi. Shuning uchun agar san'atni modellashtirsak, inson turmushining umumiy ko'rinishi gavdalanadi, madaniyat esa bu holatni insonning tarixan shakllangan ishlab chiqilgan sifatlar va qobiliyatlari fonida tasvirlaydi. Boshqacha aytganda, insonni inson qilib turgan narsalar madaniyat ko'rinishiga ega bo'ladi. Madaniyat shunday har yoqlama va ziddiyatlarga boy tushuncha bo'lib, insonning o'zi esa madaniyat ijodkori va madaniyatning asosiy ijod mahsuli hamdir".

Madaniyatni turli nuqtayi nazarlardan o'rganar ekanmiz, har gal turli natija olamiz: ruhiy-faoliyat tahliliga ko'ra boshqa, ijtimoiy tahlilga ko'ra boshqa xulosalarga duch kelamiz. Madaniyatni faqat turli tomonlardan aylanib o'rganib chiqqandan so'nggina umumiy va to'liq tasavvurni tiklay olamiz. Ta'riflardagi har xillikni hisobga olib, mazkur hodisaning bizga kerakli, vaqtinchalik ta'rifini ishlatib turamiz:

madaniyat - subyektning borliqdagi barcha faoliyati ko'rinishlari jamlanmasidir, u qonun-qoida, qadriyatlar, me'yorlar, ideallar va namunalar, belgilangan tartiblarga asoslangan bo'ladi. U kishilar jamoasining meros qoladigan xotirasi, boshqa madaniyatlar bilan munosabatlarda "yashaydi". Xullas, madaniyat deganda, jamoa bo'lib yashashdek "o'yin shartlari" to'plamini, jamoaning ijtimoiy xotirasida saqlanadigan ijtimoiy amaliyot usullari yig'indisini tushunamiz. Ijtimoiy xotira esa ijtimoiy ahamiyatga ega amaliy va aqliy faoliyat uchun insonlar tomonidan ishlab chiqilgan.

Madaniy me'yorlar genetik yo'l bilan emas, o'rganish yo'li bilan o'tadi. Shu tufayli milliy madaniyatni egallash jiddiy aql va iroda kuchini talab qiladi. Bizningcha, madaniyatshunoslikning, madaniyat nazariyasi va falsafasining vazifalari shundan iboratki, madaniyatni real borligi bilan, turli mavjudlik shakllarini to'la hisobga olgan holda, tuzilishi, amal qilinishi va taraqqiyoti asnosida tafakkur qilish kerak bo'ladi. Shuningdek,, u yoki bu madaniyat uchun hayot manbai nima, har bir madaniyat qanday umuminsoniy qadriyatlarni ifodalaydi, turfa xalqlar madaniyatining o'ziga xos milliy xususiyati nima, shaxsiy madaniyat boshqa shaxsiy madaniyat bilan munosabatga kirishganda "o'zini qanday tutadi" kabi savollarga javob topishi kerak.

4. Madaniyat va inson.

Endi biz madaniyatga umumiy tavsif beramiz. Qayd qilib o'tganimizdek, madaniyatga faoliyatga ko'ra, me'yoriylik jihatiga ko'ra, dialogik jihatdan va qadriyat sifatida yondashuv maqsadga muvofiqroq. Madaniyat inson faoliyatidan, ijtimoiy guruhdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, yoki aksincha inson faoliyatining o'zi yangi turmush kechirishning yangi "g'ayritabiiy" usulini, hayotning to'rtinchi shakli, ya'ni madaniyatni paydo qildi (M.S.Kagan). Eslaylik, hayotning uchta shakli - bu "tabiat - jamiyat - inson". Bundan kelib chiqadiki, madaniyat inson faoliyati dunyosi, yoki artefaktlar (lot. Art - sun'iy, fakt - yaratilgan) dunyosidir. Bu insonning tabiatga jamiyat qonunlariga binoan nazar tashlashidir. Bu sun'iy vositalarni ba'zan "ikkinchi tabiat" (A.Y.Gurevich va boshq.) deb ham atashadi. XX asrning atoqli faylasuflaridan biri M.Xaydegger bu borada: "inson faoliyati madaniyat sifatida tushuniladi va amalga oshiriladi". Endi madaniyat - oliy qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashtirish orqali amalga oshirishdir. Madaniyatning o'zligidan shu kelib chiqadiki, bu kabi madaniylashtirish natijasi o'laroq inson o'zini madaniylashtiradi, u madaniy siyosatga aylanadi.

Biroq madaniyat artefaktlarning yoki inson qo'li bilan yasalgan ashyolarning shunchaki yig'indisi emas, inson o'z g'oyalari singdirgan mahsulotlar va faoliyat dunyosidir. Yangi g'oyalarni yaratishning o'zi ma'naviy madaniy faoliyatning (san'at, din, ilm) g'oyasiga aylanadi.

Foyalar olami - inson g'oyalari mahsullari olamidir, inson tafakkuri sarhadlaridir. U chegarasiz va o'lchovsizdir. Demak, inson faoliyati natijasi bo'lmish madaniyat insonning o'zini ham faoliyat subyekta sifatida qamrab oladi. Shu bilan birga, faoliyat usullari, faoliyat natijasida modsiylashgan predmetlar turfaligi, madaniyatning predmetlar yig'indisida mavjud bo'lgan narsalarni mavhumlashtiruvchi ikkilamchi faoliyat turlari ham shu doiraga kiradi. Madaniyat inson faoliyati mahsuli ekan, tuzilishi shu faoliyat shakli bilan bog'liq bo'ladi. X,ar qanday madaniyat kurshab turgan olamda yashash shakli, o'zgarish jarayoni va natijasi hisoblanadi. Bundan kelib chiqadiki, turli xalqlarning madaniyati o'zaro olamni mushohada qilish orqali tushunish yoki moslashish shakli bilan emas, birinchi navbatda olamni moddiy-ma'naviy anglash tipi bilan, shuningdek,, olamga faoliyat va faol munosabati bilan farqdanib turadi. Subyekt faoliyati aynan madaniyatning o'zidan olingan qonun-qoidalar, tartiblarga asoslangan bo'ladi. Madaniyatning o'zi esa faqatgina o'zlashtirish shakli emas, o'zlashtirish va talqin qilish uchun obyekt tanlashi hamdir. Har qanday o'zlashtirish faoliyati ikki qismga: tashqi (ekstensiv) va ichki (intensiv) tomonlarga bo'linadi. Vaqt o'tishi bilan bu doir kengayadi: inson ishlab chiqarish jarayoniga yangidan yangi moddiy resurslarni jalb qiladi. Bizning fikrimizcha, o'zlashtirish sohasidagi o'zgarishlar umumiy ommaviy, baynalmilal xarakterga ega. Uslublar esa maxsus milliy o'ziga xosliklarga ega bo'lib, biror xalqning faoliyat va O'zini tutishdagi dominant belgilarni aks ettiradi. Agar madaniyat O'zlashtirish obyekti bilan farqlansa, biz shu jihat bilan qabul qilamiz. O'zlashtirish qaysi usul bilan amalga oshirilgan bo'lsa, milliy madaniyat uchun ham xuddi shu tamoyil asosida shakllangan bo'ladi, uning asosida umuminsoniy qadriyatlar yotadi. Bu qadriyatlar insonning ruhiy va biologik tabiati, inson sotsiumlarining umumiylik jihatlarini aks ettiradi. Biroq ularni tanlash, o'zlashtirish va mushohada usullari o'ziga xos milliylik belgisiga ega bo'ladi.

Insoniyat bitta biologik turga mansub bo'lsa-da, bitta ijtimoiy jamoa hisoblanmaydi. Turli jamoalarda insonlar turli tabiiy va tarixiy sharoitlarda yashaydilar. Shu narsa hayot faoliyatining turli ko'rinishlari paydo qiladi, o'zaro munosabatda bir-birlaridan shu narsani O'zlashtiradilar. Masalan, rus madaniyati qanday shakllangan? Rus ikona yozuvlari - Vizantiyadan, rus baleti - Fransiyadan, rus romanchiligi - Angliyadan (CH.Dikkens). Pushkin ruschadan xatoliklar bilan yozgan, biroq fransuzchada to'g'ri yozgan. Axir u buyuk rus yozuvchisi-ku! Rus teatri, rus musikasi kasrdan keldi? Farbdan. Biroq, aslida rus madaniyatida ikki madaniyat jamlangan: birinchisi - xalqqa tegishli, u tabiiy tilga ega, barcha begona narsalarni siqib chiqargan va deyarli o'zgarishsiz qolgan; ikkinchisi

-Yevropa ilm-fani, san'ati, falsafasi mevasi bo'lib, dvoryanlik va dunyoviylik shakligi ega bo'lgan. Ular birgalikda dunyoning eng boy madaniyatlaridan birini vujudga keltirgan.

Shu tariqa to'la ma'nodagi madaniyat yo'q, desak bo'laveradi. Biroq u muayyan millat va jamiyat amaliy hayotining barcha jabhalariga xos maxsus belgilarni o'zida mujassamlashtiradi. Masalan, rus madaniyati necha yuz-yillardan buyon o'zgarmay kelmoqda. Ruslarning din sahnasidagi ta'sir doirasi, siyosiy mavqei o'zgarganiga qaramay madaniyat o'sha-o'sha. Jumladan, inson hayotini qadrlamaslik va buyuk shaxslarga hurmatsizlik —Sharqiy slavyan madaniyatning asosiy belgilaridan biridir. Gersen aytganidek, Yevropada Spinozaning o'ldirish yoki Paskalni askarlikka jo'natish hech kimning hayoliga kelmaydigan ish. Rossiyada: Shevchenkodan adabiyotshunos o'n-yillab umrini kazarmada o'tkazgan bo'lsa, Chaadayev kabi olimlar ahmoqqa chiqarilgan.

5. Madaniyat va tamaddun.

Milliy madaniyat boshqa millatlar madaniyati bilan munosabatga kirishar ekan, o'z madaniyatlarida e'tibor berilmagan narsalarga diqqat qaratadilar. M.M.Baxtin bu borada shunday yozadi: "Biz begona madaniyat oldiga yangi muammolar qo'yamizki, bu muammolarga uning o'zi diqqat qaratmagan bo'ladi. Biz undan o'z muammolarimizga javob izlaymiz. Va begona madaniyat o'zining ma'naviy teranliklari va yangi qirralarini ochib beradi". Bu madaniyatlararo munosabatlarning qonuniyatlaridan, ajralmas uzvlaridan biridir. E.Benvenist ta'kidlaganidek, Yearb olamidagi zamonaviy tafakkur va ma'naviy madaniyatning tarixi insonlar bir necha o'nlab so'zlarni qanday kashf etganlari va qay tarzda qo'llayotganlari bilan chambarchas bog'liq. Shunday so'zlar sirasiga, fikrimizcha, "madaniyat" va "sivilizatsiya" so'zlari ham kiradi. Sivilizatsiya termini (lot. Civilis - fuqarolarga oid, jamiyatga oid) XVII asrda vujudga keldi. U "yovvo-yilik" tushunchasiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilgan, amalda "madaniyat"ga sinonim bo'lgan. XIX asr oxiridan boshlab nemis ilmiy adabiyotlarida bu ikki tushunchani farqlay boshlaganlar. Sivilizatsiya deganda endi ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyat tomonidan qo'lga kiritilgan ijtimoiy va moddiy farovonliklar yig'indisini tushuna boshladilar. Madaniyat esa sivilizatsiyaning ma'naviy mundarijasi hisoblangan. Bu ikki tushunchalar munosabati masalasi bilan Shpengler, A.Toynbi, N.A.Berdyayev, P.Soroqin kabi olimlar shug'ullanganlar. Nemis faylasufi O.Shpengler o'zining madaniyat borasidagi konsepsiyasini 1918-yilda nashr etilgan "Ovrupo inqirozi" («Zakat Yevropk», rus tiliga 1993-yilda tarjima qilingan) kitobida shunday bayon etadi: "Har bir madaniyatning o'z sivilizatsiyasi bo'ladi, u esa, aslida, madaniyatning

tugashi hamdir...Madaniyat va sivilizatsiya - ma'naviy olamning jonli tanasi va mumiyolangan tanasidir". Madaniyat turfalikni, har-xillik, tengsizlik, shaxsiy individuallikni barpo etsa, sivilizatsiya tenglikka, bir xillikka va standartga intiladi. Madaniyat oliy tabaqaga mansub, elitar xususiyatga ega bo'lsa, sivilizatsiya demokratik, ya'ni xalqonadir. Madaniyat insonlarning amaliy ehtiyojlari asosida barpo bo'ladi yoki ma'naviy ideallarga yo'naltirilgan bo'ladi, sivilizatsiya esa maydalashgan bo'ladi. Madaniyat milliylik, sivilizatsiya baynalmilallik belgisi bilan farqlanadi; madaniyat ilohiyot, diniy aqidalarga bog'liq, sivilizatsiya birmuncha daxriyona. O.Shpengler Yevropa sivilizatsiyasini bu kit'a evolyusiyasining oxirgi bosqichi sifatida baholaydi. YA'ni sivilizatsiya har bir ijtimoiy-madaniy dunyo taraqqiyotining oxirgi bosqichi, zavolidir. Ingliz-amerika an'anasida sivilizatsiya boshqacha tushuniladi. XX asrning yetakchi tarixchilaridan biri A.Toynbi jamiyatning, boshqacha aytganda, alohida ijtimoiy-madaniy olamning turli tiplarini ajratib ko'rsatadi. Zamonaviy amerikalik tadqiqotchi S.Xantington sivilizatsiyani oliy darajadagi madaniy umumiylik, insonlar madaniy belgilarining eng yuqori darajasi sifatida ta'riflaydi. U 8 ta asosiy sivilizatsiya tiplarini ajratadi: Fap6, konfusiychilik, yapon, islom, induistik, pravoslav-slavyan, lotin amerikanacha, afrikanacha.

Rus tilida sivilizatsiya so'zi, ingliz va fransuz tillaridan farqli o'laroq, kechroq - 1767 va 1777-yillarda paydo bo'ldi. Ammo asosiysi uning paydo bo'lish vaqti emas, balki qanday tushunchani bildirganligidir. G.Shpet ham O.Shpengler kabi sivilizatsiyani madaniyatning tug'ilishi sifatida baholaydi. Sivilizatsiyaning tugashi va madaniyatning zavolga yuz tugishi bor hodisa - tasdiqlaydi u. N.A.Berdyayevda ham shu kabi fikr uchraydi: madaniyat jonli narsa; sivilizatsiya esa usul va vositalarga ega.

Boshqa tadqiqotchilar madaniyat va sivilizatsiyani boshqa nuqtayi nazarlarga ko'ra farqlaydilar. Masalan, A.Beliy "Madaniyat inqirozi" ("Krizis kulturi" - M., 1910) nomli ishida shunday yozadi: "Zamonaviy madaniyatning inqirozi sivilizatsiya va madaniyatning aralashib ketishidadir; sivilizatsiya tabiatdan berilgan in'omdir; unda xatoga yo'l qo'yilmagan, yuz berga va kotib qolgan narsalar sivilizatsiyada ehtiyojli mahsulotga aylanadi". Madaniyat - "shaxs va irklarga tegishli hayotiy kuchni rivojlantirish va saqlash faoliyati bo'lib, borliqni ijodiy taraqqiy ettirish yo'li bilan amalga oshiriladi; madaniyatning boshlanishi individuallikning o'sishiga bog'liq; uning davomi - daholarning miqdori bilan bog'liq". M.K.Mamardashvilining fikricha, madaniyatni o'z ma'naviy-ruhiy intilishlari natijasida egallash mumkin, sivilizatsiya esa foydalanish va olish mumkin bo'lgan narsadir. Madaniyat yangilik yaratadi, sivilizatsiya ma'lum bo'lgan narsa miqdorini ko'paytiradi. D.S.Lixachev madaniyat tarkibida idealga olib boruvchi abadiy, o'zgarmas qadriyatlar saqlanadi; sivilizatsiyada esa ijobiy jihatlar bilan birga berk

kuchalar, qayrilishlar, aldanchi yoʻnalishlar ham koʻp boʻladi, u qulay turmush tarziga yoʻnaltirilgan boʻladi. Madaniyat - bu yashab qolish va zotni saqlash nuqtayi nazaridan toʻliq shakllanmagan, ortiqcha narsa boʻlsa, sivilizatsiya pragmatik xarakterga ega. Yuqoridagilardan xulosa qilsak, madaniyat ikki yoʻnalishda rivojlanganini kuzatish mumkin: 1) inson moddiy ehtiyojlarini qondirish - bu yoʻnalish sivilizatsiyaga olib boradi: 2) maʼnaviy ehtiyojlarni qondirish - bunda madaniyat ramziylik xususiyatiga ega boʻladi. Shu oʻrinda ikkinchi yoʻnalish birinchisining toʻldiruvchisi yoki uning ustiga qurilgan deb boʻlmaydi. U alohida mustaqil tarmoqdir. Madaniyat tarixi mutaxassislariga yaxshi maʼlumki, kabilaning oʻsishiga xoʻjalik hayoti bilan bogʻliq mayda narsalar yoʻqolib ketish arafasida turgan boʻlsa ham, maʼnaviy madaniyatning murakkab, koʻptarmoqli tizim (miflar, marosimlar, odatlar, eʼtiqod va hk.) ega boʻladi. Bu kabilaning asosiy diqqati esa, bizga qanchalik erish tuyulmasin, hayot uchun kurashga emas, maʼnaviy boylikni saqlab qolishga qaratilgan boʻladi. Bu hodisa koʻpgina jamiyatlarda kuzatiladi, shuning uchun ham buni oddiy tasodif yoki anglashilmovchilik deb boʻlmaydi. Binobarin, maʼnaviy madaniyatni moddiy madaniyatdan keyinga qoʻyish notoʻgʻri boʻladi. ("turmush tarzi fikrlash darajasini hal qiladi" degan gʻoyaga kiyoslang). Shunday qilib, madaniyat insondagi maʼnaviy ibtidoiy rivojlanishi usullari va vositalarini yaratadi, tamaddun esa uni hayotiy vositalar bilan taʼminlaydi, u amaliy ehtiyojlarni qondirishga moʻljallangan boʻladi. Madaniyat inson qalbini farovonlashtiradi va oliy maqomga yetaklaydi, tamaddun esa inson tani uchun qulaylikni taʼminlaydi. Tamaddun va madaniyat antinomiyasi jiddiy nazariy asosga ega, A.A.Brudniy taʼbiri bilan aytganda, u insoniyatning ikki qoʻlidir, shuning uchun chap qoʻl nima qilayotganini uning qoʻl bilmasligi oʻz-oʻzini aldashdan boshqa narsa emas. Uning qoʻl chap qoʻl nima qilayotganini bilishni istamaydi. Oʻzini aldash - insoniyat uchun tipik holdir. Shu qadar tipikki, insoniyat yashashi uchun zarur boʻlgan bir qancha shart-sharoitlar kerakdek, ular turli shartlarda boʻlishi zarurdek tuyuladi. Aslida esa barchasi madaniyatning tarkibiy qismlari boʻlib chiqadi. Madaniyat va tamaddunni farqlash masalasi quyidagi muammolarni koʻndalang qoʻyadi. Inson va insoniyat qanday munosabatga kirishadi? - madaniyat va jinsiy tanlanish orqali. Inson va jamiyat qanday munosabatga kirishadi? - tamaddun orqali. Lingvokulturologiya uchun tamaddundan koʻra madaniyat masalasi dolzarbdek. Chunki tamaddun moddiy, madaniyat esa nomoddiydir. Lingvokulturologiya koʻproq afsona, rivoyat, marosim, rasm-rusm, odatlar, madaniy ramzlarni va boshqalarni oʻrganadi. Bu tushunchalar madaniyatga tegishli boʻlib, ular turmushi, rasm-rusumlar koʻrinishlarida hamda tilda mustahkamlanadi. Ularni tadqiq etish mazkur ish uchun material boʻlib xizmat qildi. Yuqoridagilarga qisqacha xulosa yasaymiz. O.Tofflerning qayd etishicha,

madaniyat har kuni qaytadan yaratish uchun tosh qotirilgan narsa emas. Madaniyat juda ko'zga ko'rinmas-da, shaklini o'zgartirib turadigan, taraqqiy etadigan hodisa. U ikki ko'rinishda - moddiy va ma'naviy madaniyat ko'rinishida taraqqiy etar ekan, ikkita narsani hosil qilgan: madaniyatning o'zini va tamaddunni. XX asr boshlaridan madaniyatga qadriyat va g'oyalarning mxsus tizimi sifatida qarash boshlandi. Madaniyat, bunday tushunilganda - inson tomonidan yaratshtgan umumiy qadriyatlar yig'indisi, insoniy munosabatlarning predmet, harakat, ma'no yuklatilgan so'zlarda aks etishidir. Qadriyatlar yig'indisi ekanligi - madaniyatning muhim tomonidir. Qadriyatlar, me'yorlar, namunalar va ideallar aksiologiya (qadriyatlar haqidagi fan)ning muhim qismlaridir. Qadriyatlar tizimi ma'naviy madaniyatning asosiy ustuni hisoblanadi. Qadriyat jihatidan birmuncha "bo'yoqqa ega" tushunchalari: e'tiqod, jannat, do'zax, gunoh, vijdon, qonun, tartib, baxt, vatan va boshqalar buni isbotlab turibdi. Biroq bunday bo'yoqqa olamning har qanday qismi ham ega bo'lishi mumkin, masalan, sahro, tog'lar - xristiancha fikrlashda shunday xususiyatg ega. "Kulturologik determinizm" tushunchasi ham mavjud bo'lib, unga ko'ra mamlakat madaniyat, millat madaniyati (agar davlat ko'p millatli bo'lsa) va din madaniyatning muhim qismlari sifatida alal-oqibat davlatning iktisodiy o'sishiga olib keladi. N.A. Berdyayevning fikricha, rus kishisining qalbida xristianlik va dunyoning ma'jusiy-mifologik manzarasi jamlangan: "Rus kishisi tipida ikki element tuknashadi: birlamchi - tabiiy ma'jusiy, ikkilamchi - Vizantiyadan o'zlashtirilgan pravoslavlik, boshqa olamga intiladigan asketizm" Shu tarzda millat mentalitet umuman dinga asoslanadi, biroq tarix, iqlim, umumiy makon, tilning o'ziga xos xususiyatlari ham katta ahamiyatga ega. Mashhur rus madaniyatshunosi V.N. Sagatovskiy rus xarakteridagi quyidagi qirralarga e'tibor qaratadi: kutilmagan qarorga kelish (asosiy), ma'naviyat (dinga - oliy maqsadni izlashga intilish), ta'sirchanlik, kuch to'plash (u odatda zaiflik, kuzatuvchanlik, nafas rostlash istagi bilan almashib turadi), maksimalizm, yengil xarakterlilik (oxir-oqibatda buzgunchilikka olib keladi). Rus xarakteridagi o'zaro ziddiyatli xususiyatlar barcha jabhalarda kuzatiladi. A.K. Tolstov rus qalbini quyidagicha ta'riflaydi: *Sevsa es-xushini yo'qotgudek, tahdid qilsa hazil emas, so'rasa chin ko'ngildan, ziyofat bersa tog'ni beradi.* Agar tabiat faqat material jihatdanigina o'lchansa yoki turli moddiy holatlarda deb qabul qilinsa, jamiyat ham bir o'lchamlidir - iktisodiy-huquqiy munosabatlar tizimidir. Madaniyatga esa bunday yondashib bo'lmaydi: u moddiy va ma'naviy, tashqi va ichki, shaxs madaniyati va milliy madaniyat kabi turlarga bo'linadi. Yana bir o'lcham tarmoqlarga bo'lishdir: huquqiy madaniyat, badiiy madaniyat, axloqiy madaniyat, muomala madaniyati kabilar. Madaniyat jamiyat va millatning zamon va makon tizimlarida ruyobga

chiqadi va farqlanadi. Qadimgi yunon madaniyati, Qadimgi Misr madaniyati kabi. Har qanday milliy madaniyat ham ko'p qatlamlidir - dehqonchilik madaniyati, savdo madaniyati, xizmat ko'rsatish madaniyati, o'kituvchilik madaniyati va boshqalar. Shu tarzda madaniyat - murakkab, ko'pqirrali hodisadir. U aloqa aralashuv, faoliyat, qadriyat va ramziylik tabiatiga ega. U ijtimoiy ishlab chiqarishda, ijtimoiy taqsimotda va moddiy qadriyatlardan foydalanishda insonning o'rnini belgilab beradi. U yaxlit hodisa - o'ziga xos shaklga, umumiy g'oya va uslubga, shu kabi o'lim bilan kurashish variantlariga, ruhning moddiyat bilan kurashi uslublariga ega. Mazkur qadimgi slavyan madaniyati mifologik madaniyatdir, biroq u izsiz yo'qolib ketmagan. Tanib bo'lmaydigan darajada shaklini o'zgartiradi, til metaforalari, iboralar, maqollar, matallar, hal qo'shiqlarida yashaydi.

Tilning har bir yangi a'zosi dunyoni o'z tafakkuri samarasi, sinovlar natijasi sifatida emas, ajdodlari tomonidan tildagi tushunchalarga singdirilgan tajribalar orqali ko'radi. Bu tajriba afsona va arxetiplarda saqlangan bo'ladi; mazkur tajribani o'zlashtirar ekanmiz, biz uni ishlatishga va birmuncha zamonaviylashtirishga o'rinamiz xolos. Ammo borliqni anglash jarayonida yangi tushunchalar ham paydo bo'ladi. Ular tilga mansub bo'lib, madaniy boylik ham hisoblanadi. Til "hali tushunilmagan narsalarni kashf etish vositasidir" (Gumboldt). Ma'lum bo'ladiki, til madaniyatda mavjud bo'lgan narsani shunchaki nomlamaydi yoki ifodalamaydi, balki madaniyatni shakllantiradi, guyoki uning ichida o'sib, keyinchalik mustaqil rivojlanadi. Til va madaniyatning bu kabi o'zaro bog'liqligi aynan Lingvokulturologiya o'rganadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Madaniyat nima? Uni lingvistik tomondan izohlang.
2. Madaniyat va jamiyatning bog'liqligini tavsiflang.
3. Inson va madaniyat aloqadorligini tushuntiring.
4. Madaniyatni o'rganishda qanday yondashuvlar muhim o'rin tutadi?
5. Tamaddun va madaniyatning farqini tushuntiring.
6. Inson faoliyati va madaniyat aloqadorligini tushuntiring.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo‘llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

MADANIYAT VA UNING O‘RGANILISHI. BU BORADA OLIB ISHILGAN ISHLAR TAHLILI

REJA

1. Lingvokulturologiyaning vujudga kelishi va fan sifatida shakllanishi.
2. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari.
3. Lingvokulturologiyaning dolzarb masalalari.
4. Lingvokulturologiya maktablari.
5. O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar.

Tayanch so‘zlar: *Lingvokulturologiya, madaniyat, kognitiv lingvistika, antropotsentrik paradigma, enantiosemiya, determinizim, nisbiylik nazariyasi.*

Tilshunoslik ilmi XXI asrda yanada jadal sur'atlar bilan rivojlanib, fan oldiga yangi muammolarni hal qilish vazifasini qo'ymoqda. Ana shunday muammolardan biri til tizimini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida tadqiq etishdir. Bugungi kunda antropotsentrik yo'nalishning yuzaga kelishi tilshunoslikda tub burilish sifatida baholanib, bu borada ko'plab tadqiqotlar yaratildi va yaratilmoqda. Dunyo tilshunosligining lingvopragmatika, Lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika, pragmalingvistika kabi yo'nalishlarida shaxs omili tadkmkot obyektining markazini tashkil etadi. Mazkur sohalarning yuzaga kelishi lisoniy faoliyatni uning sohibi bo'lgan inson bilan uzviylikda tadqiq etish harakatlari bilan bog'liqdir.

Antropotsentrik paradigma "tilni kuruk struktura sifatida emas, balki jonli muloqot va kommunikatsiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o'rganuvchi, boshqa sistemalar - jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil etishga yo'naltirilgan qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar majmuidir. Prof. N.Mahmudov ta'kidaaganidek, "antropotsentrizm tilshunoslar tomonidan faqat til tadqiqigagina nisbatlangan tushuncha yoki paradigma emas, antropotsentrizm bevosita tilning mohiyatiga dahldor hodisadir. ... antropotsentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi.

Tilshunoslikda e'tirof etilganidek, antropotsentrik paradigma qiyosiy-tarixiy va sistem-struktur paradigmalardan keyingm uchinchi paradigma hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, pragmatika va Lingvokulturologiya antropotsentrik paradigmaga asoslangan eng muhim sohalar hisoblanadi.

Antropotsentrik tilshunoslikning yetakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan Lingvokulturologiya tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, *tilning* madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur coha XX asrning so'nggi choragida shakllandi, "Lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu *nazariyaning ildizi* V.fon Gumbol'dtga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf,

G.Brutyana, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi.

Lingvokulturologiya sohasida jidsiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) Lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) Lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi.

Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o'ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o'rganish Lingvokulturologiyaning asosiy maqsadidir. Mazkur sohaning obyektida til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy semantikani namoyon etuvchi til birliklari hisoblanadi. Binobarin, Lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash Lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Til va madaniyatning *o'zaro* ta'siri muammosi etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamlakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda ham o'rganiladi. Shu sababli ushbu sohalar Lingvokulturologiyaga yaqin sohalar hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda Lingvokulturologiya dunyo, xususan, rus tilshunosligidaeng rivojlangan sohalardan biri bo'lib, buborada salmoqli tadqiqotlar, bir qancha o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Mazkur sohaga oid ishlarda tadqiqotchilarning olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy konseptlar, pretsedent birliklar, intertekstuallik, lisoniy ong, barqaror birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari kabi masalalarga katta e'tibor qaratayotganliklarini kuzatish mumkin. Bunday tadqiqotlarda tilning barcha sathlari birliklari, xususan, so'z va matnning tamoman yangicha talqini va tahlili ustuvorlik qiladi. Bunda lisoniy birliklarning nafaqat til qonuniyatlari, balki jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat, milliy mentalitet kabi omillar nuqtayi nazaridan ham tadqiq etilishi til ilmida yangi g'oyalar, yangi ilmiy qarashlar va tamoyillarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida shu vaqtga qadar til va madaniyat uzviyligiga e'tibor berilmagan, deyish adolatdan emas, albatta. O'zbek tilshunoslik ilmining tamal toshini qo'ygan va uni rivojlantirishga jiddiy hissa qo'shgan olimlarning ishlarida bu muammo xususidagi fikrlar u yoki bu munosabat bilan aytib o'tilgan. Lekin shuni ta'kidlash joizki, tilshunosligimizda tilning lingvokulturologik tahlilini jiddiy va tizimiy ravmshda amalga oshirish ishlariga endigina kirishilyapti.

XXI asrning dastlabki-yillaridan o'zbek tilshunosligida ham antropotsentrik tahlil ko'rinishlarini namoyon qiluvchi tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Bu ishlar, asosan, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvistik pragmatika va psixolingvistika sohalari bo'yicha bajarildi. Mazkur tadqiqotlar, garchi ularda antropotsentrik paradigmaga munosabat bildirilmagan bo'lsa-da, o'zida ushbu paradigma tamoyillarini aks ettirgan dastlabki ishlar hisoblanadi. Shuningdek,, ularda tilimizning milliy xarakter, urf-odat, qadriyat va an'analarimiz bilan bog'liq jihatlari haqida ham ayrim fikrlar bildirilganki, ularni Lingvokulturologiya nazariyasiga oid qarashlarning ilk namunalari sifatida baholash mumkin.

Jumladan, S.M.Mo'minovning "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbeklarning o'ziga xos muloqot xulqi ijtimoiy-lisoniy nuqtayi nazardan tadqiq etilgan.

Tadqiqotdan muloqot xulqining milliy xarakter bilan aloqador jihatlari haqida, shuningdek,, uning inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan bog'liqligi xususidagi qarashlar ham o'rin olganki, buni til tizimiga antropotsentrik yondashuv sifatida baholash mumkin. S.M. Mo'minov, jumladan, shunday yozadi: "MX (muloqot xulqi — D.X.) muammosini milliy xarakter, millat aholisining o'ziga xos urf-odatlarini, qadriyat va an'analarini hisobga olmasdan turib mutlaqo o'rganish mumkin emas. Chunki MX millat xarakterining uzviy bir qismi bo'lib, ular bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir".

Olim XX asrning 2-yarmidan ijtimoiy fanlarning o'zaro yaqinlashganligi natijasida sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika kabi tutash fanlar yuzaga kelganligini ta'kidlar ekan, "inson nutqini fanlarning mana shu kabi tutash nuqtasida tadqiq etish" fikrini ilgari so'radi.

Prof. SH.Safarovning 2006-yilda nashr qilingan "Kognitiv tilshunoslik" nomli monografiyasi ayni sohaga oid nazariy qarashlarning O'zbek tilshunosligiga kirib kelishida muhim qadam bo'ldi. Kitobning ustuvor jihatlaridan biri shundaki, unda til va tafakkur munosabati milliy mentallik va milliy madaniyat tushunchalari bilan bog'liq ekanligiga alohida e'tibor qaratilgan. SH.Safarov, jumladan, bu borada quyidagi fikrlarni bildiradi: "Tilning tafakkur bilan aloqasini hozircha hech kim inkor etgan emas (hatto bunga harakat ham qilingan emas).

Biroq til va tafakkur aloqasini "teng huquqli hamkorlik" darajada ko'rmok kerak. Aslida, tilga ham, tafakkurga ham ta'sir o'tkazadigan madaniyatdir".limning ikki-yilavval e'lon qilingan "Semantika" nomli monografiyasida Lingvokulturologiya, xususan, lingvomadaniy konseptga doir nazariy qarashlar yanada keng talqin etildi. Monografiyaning "Konsept va ma'no" deb nomlangan 8- bobida muallif konsept xususidagi turli qarashlarni chuqur tahlil etib, ularga o'z munosabatini bildirgan, olimning "Konsept mundarijasida til sohiblarining dunyoqarashi va boshqa turli milliy-madaniy belgilarning aks topishi mukarrar" degan xulosasi bugungi kun lingvokonseptshunosligida usguvor bo'lgan qarashlar bilan hamohangdir.

M.X.Hakimovning "O'zbek tilida matnning pragmatik talqini" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligida lingvistik pragmatikaga oid nazariy masalalar birinchi marta monografik aspektda tadqiq etildi. Mazkur tadqiqotda lingvistik pragmatikaning tarixiy ildizlari, uning umumnazariy masalalari, ushbu yo'nalishning tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan munosabati haqida baxs yuritilgan, matn semantik tuzilishida katnashuvchi pragmatik mazmun turlari o'zbek tilidagi matnlar misolida tadqiq etilgan. Dissertatsiyada garchi *Lingvokulturologiya* termini qo'llanmagan bo'lsa-da, lingvistik pragmatika nazariyasi tilning milliy O'ziga xosligini ko'rsatib berishda muhim rol o'ynashi alohida ta'kidlanadi: "Millatga bo'lgan hurmatning asl namunasi sifatida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tili va unga xos milliy xususiyatlarni o'rganishga dunyo xalqlari intilishining qiziqishi pragmatika nazariyasiga, uning mohiyatiga bo'lgan ehtiyojni yanada ortgirmoqda. Sababi lingvistik pragmatika nazariyasi, ya'ni nutqning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq hodisalar talqini o'sha tilga xos milliy o'ziga xoslikni anglash uchun qulay imkoniyatlar yaratadi"

Shuningdek,, Z.I.Saliyevaning nomzodlik ishi o'zbek va fransuz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlariga bag'ishlangan. R.S.Ibragimovanning nomzodlik dissertatsiyasida esa *ayol* konseptining o'zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo'llari tadqiq etilgan.

Eng keyingi davrlarda yetakchi tilshunoslarning Lingvokulturologiyaga bevosita aloqador bo'lgan maqolalari e'lon qilindi, bu sohaga oid oid dastlabki o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratildi.

Prof. N.Mahmudovning "O'xshatishlar - obrazli tafakkur mahsuli" nomli maqolasi o'zbek tilidaga turg'un o'xshatishlarning til va nutqka munosabati tayin etilganligi, shuningdek,, ularning "milliy obrazli tafakkur tarzini namoyon etadigan birliklar" sifatida ta'riflanib, bu kabi obrazli birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish muammosi qo'yilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. N.Mahmudov bu boradagi

fikrlarini "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"ga yozgan so'zboshisida yanada chuqurlashtirdi.

Olimning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida esa Lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi.

Maqolada Lingvokulturologiya nazariyasining shakllanishi uchun sabab bo'lgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" de-yiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, Lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. Shunday bo'lgach, nutq madaniyatining o'rganish muammolari boshqa, Lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti tamoman boshqadir".

Prof. E.Begmatov 2013-yilda e'lon qilgan maqolasida o'z e'tiborini "antroponimik birliklarda antropotsentrik usul uchun material beradigan xususiyatlar"ni aniqlashga qaratgan. Olimning ta'kidiga ko'ra, antroponimlarning inson xohishi va faoliyati bilan bog'liq ekanligi, ularda insonning ehtiyoji va ijodi namoyon bo'lishi, inson nomida qadimiy davr kishilarining madaniy-ma'naviy va etnik qarashlari o'z ifodasini topganligi, umuman, ismlar xalqning ijtimoiy-iktisodiy hamda madaniy-maishiy turmushi bilan bog'liq ekanligi ularni antropotsentrik paradigma asosida o'rganish uchun asos bo'la oladi.

Prof. A.Nurmonov esa o'z *maqolasida lingvistik* nisbiylik va lingvistik determinizm nazariyalari haqidagi mulohazalarini bayon etar ekan, til va madaniyat aloqasiga oid munosabatini ham bildirib o'tadi. Olim lingvistik nisbiylik nazariyasi asoschilari B.Uorf va E.Sepirning til va tafakkurning madaniyat shakli ekanligi haqidagi fikrlarini e'tirof etish bilan birga tillar o'rtasida umumiy tomonlar ham bor ekanligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Har bir tilda xalqning ruhi, milliy madaniyati, o'ziga xos dunyoni ko'rish, idrok etish tarzi namoyon bo'lish bilan birga, tillar o'rtasida obraz yaratishdagi shunday umumiy jihatlar borki, Bular umuminsoniy tafakkur mahsuli sifatida yuzaga chiqadi".

Prof. A.Nurmonovning fikriga ko'ra, til va madaniyat o'rtasida aloqani tadqiq etgan olimlar 3 ta guruhga bo'linadi: "Birinchi yo'nalish V.Gumboldt, E.Sepir va B.Uorf nomlari bilan bog'liq bo'lib, ular til va tafakkur, til va madaniyat munosabatida tilni belgilovchi kuch deb hisoblaydilar". Olim bu qarashni biryoqlama deb hisoblaydi. Jumladan, u shunday deb yozadi: "... nominatsiyaga asos bo'lgan obraz markazini idrok qilishda turli tipdagi tillarda o'ziga xos umumiy jihatlardan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Bu ham lingvistik nisbiylik nazariyasining olamni idrok qilishda tilning roli ustuvor ekanligi haqidagi xulosasi biryoqlama ekanligidan dalolat beradi".

A.Nurmonovning fikricha, til va madaniyat munosabati haqidagi ikkinchi nuqtayi nazarda bu ikki hodisa o'rtasidagi aloqa tamoman inkor etiladi. Olimning qarashiga ko'ra, ushbu masala haqidagi uchinchi nuqtayi nazarda yuqoridagi ikki qarama-qarshi fikrlar o'zaro sintezlanadi. Jumladan: "... til va madaniyat o'zaro bog'liq va ayni paytda farqli hodisalardir. Til va madaniyat munosabatida tilning roli katta. Har bir xalqning o'ziga xos etnomadaniyati uning tili orqali ifodalanadi. Lekin obyektiv borliqda ana shu etnomadaniyat mavjudligi uchun u tilda o'z ifodasini topadi. Demak, til va madaniyat munosabatida ham *obyektiv borliq- ong - til* munosabati amal qiladi".

Shuningdek,, tilshunos olim D.Xudoyberganova bu borada o'zining "Matnning antropotsentrik tadqiqi" monografiyasini yaratdi. U o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishni ochib berdi. Unda pretsedent birliklar va lingvomadaniy birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'xshatish mazmunli matnlar, metaforalarning matn yaratilishidagi o'rni, jonlantirish asosida matnlarning lingvokulturologik xususiyatlariga alohida e'tibor berildi.

Yosh tadqiqotchi YO. Odilov o'zbek tilidagi enantiosemik so'zlarga bag'ishlangan tadqiqotida o'z e'tiborini frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlariga qaratib, quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Albatta, tildagi har qanday birlik u yoki bu darajada milliy-madaniy o'ziga xosliklarni namoyon etadi. Ammo shundaytil birliklari borki, ular milliy-madaniy injaliklarning benixoya betakror timsolidir. Shu ma'noda frazeologizmlar millat mentaliteti, madaniyati, turmush tarzi hamda uzoq-yillik ko'zatuvlarining qabariq ifodasidir.»

Alohida ta'kidlash joizki, keyingi-yillarda Lingvokulturologiya bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratish ishlari amalga oshirildi. Usmonova SH. ning "Lingvokulturologiya fanidan ma'ruzalar kursi" nomli kitobi o'zbek tilida mazkur soha bo'yicha yaratilgan dastlabki o'quv adabiyoti hisoblanadi. Unda ushbu sohaning maqsadi va vazifalari, o'rganish obyekti hamda predmeti, unga yondosh fanlar xususida ma'lumot berilgan, Lingvokulturologiyaning eng asosiy tushunchalari yoritib berilib, sohaga doir asosiy ilmiy asarlar bilan tanishtirilgan.

Bugungi kunda bu kabi qo'llanmalarning g'oyat katta amaliy ahamiyatga ega ekanligi shubhasiz.

Xulosa o'rnida aytish joizki, ona tilimizning mukammal talqinini yaratishda yuqoridagi kabi lingvokulturologik tahlil tamoyillarini yanada kengaytirish, ulardan samarali foydalanish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, til va madaniyat ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan axborotni saqlash, avloddan avlodga uzatish, madaniyatlararo muloqotni yuzaga keltirish va uni rivojlantirish xususiyatiga ega bo'lgan noyob hodisadir. Bunda u ham madaniyat mahsuli, ham uning mavjudliganing asosiy sharti sifatida madaniyat qiyofasini belgilovchi, vorisiyligini ta'minlovchi omil vazifasini bajaradi. Shu boisdan ham o'zbek tili tizimi dunyo tilshunosliklarida yetakchi paradigmalardan biri hisoblangan antropotsentrizm asosida tadqiq etilishi lozim. Bu o'zbek tilshunosligi rivojini yanada yuqori pog'onaga ko'tarishi bilan birga tilimizning jamiyat, madaniyat, milliy mentalitet va ruhiyat bilan uzviyligini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Lingvokulturologiya qanday soha?
2. Antropotsentrik paradigma nima?
3. Til va madaniyatning munosabatini tushuntiring.
4. O'zbek lingvokulturologiyasi rivoji haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. –224 b.

3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING TADQIQOT OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI TAHLILI

REJA

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti va predmeti.
2. Muqobilsiz leksika va lakunalar.
3. Tilning paremiologik fondi.
4. Tilning frazeologik fondi.
5. Lingvomadaniy birliklar.

Tayanch so‘zlar: *muqobilsiz leksika, lakuna, mifologiyalashtirshgan til birliklari, paremiologik fond, frazeologik fond, o‘xshatish, stereotip, ramzlar, nutq, etiketi, konsept.*

Zamonaviy Lingvokulturologiyaing predmeti turli kodlar - til va madaniyatning hamkorligi natijasida shakllanadigan lisoniy belgilardir. Har bir til shaxsi ayni holatda madaniy shaxs ham hisoblanadi. Shuning uchun til belgilari madaniyatning «tili» ham hisoblanadi va til egasining milliy-madaniy o‘zligini ham ko‘rsatib beradi. Shu asosda o‘rinda barcha grammatik qoidalarga bo‘ysungan ayrim «madaniy to‘siqlar» bo‘lishi mumkinligini aytib o‘tish darkor. A.Vejbitskoy nemis orkestriga dirijyorlik qilish uchun chaqirilgan bir ingliz dirijyori haqida quyidagi voqeani keltiradi: Boshida ish yaxshi yurishmaydi. Dirijyor buning sababi ingliz tilida gapirganligi va nemislar uni «o‘ziniki» sifatida qabul qilmayotganidan deb o‘ylaydi va nemis tilini o‘rganishga intiladi. Birinchi bo‘lib ustozidan quyidagi gapni nemischaga tarjima qilib berishni

suraydi: «*Eshitinglar, menimcha, mana bundoq qilib chalgan yaxshiroq*». Tarjimon o'ylanib qoladi: «*Aslida tarjima qilsa bo'ladi. Biroq «mana bunday chalish kerak» deb qo'ya qolish ma'qulroq*». Bundan chiqadigan xulosa shuki, madaniy to'siq nutq madaniyati normalariga bilan ham bog'liq.

Biz doimo madaniyat haqida bir narsani bilish uchun til materiallarini jalb qilamiz. Xuddi shuningdek,, til faktlarini tahlil qilish uchun madaniy realiyalarga murojaat qilamiz. Xorij tilshunosligida madaniy argumentatsiyaning o'рни va salmogi o'zgardi, ayniqsa kognitiv semantikada. Til birligini madaniy kontekstda tahlil qilish tilshunoslik oldiga bir qator yangi muammolarni qo'ydi. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog'i sifatida o'ziga xos vazifalarni bajarishi kerak, ayniqsa, quyidagi masalalarga e'tibor berishi kerak:

1) til konseptlari tashkil topishida madaniyatning o'рни qanday?

2) til birligi mazmunining qaysi qismiga «madaniy ma'no» birikkan bo'ladi?

3) so'zlovchi yoki tinglovchi bu ma'nolarni anglagan holda qo'llaydilar va bular nutq strategiyasiga qanday ta'sir qiladi?

4) amalda til egasining madaniy-lisoniy kompetensiyasi mavjudmi? Unda matnga singdirilgan va til egalari tomonidan anglangan bo'lishi kerak. Madaniy-lisoniy kompetensiyaning vaqtinchalik ishchi ta'rifini ishlab chiqamiz: u til shaxsining nutq hosil qilish va nutq ijro qilishning tabiiy ko'nikmalariga **ega** bo'lishi bo'lib, ayniqsa, madaniyat qoidalarini bilish muhimdir. Buni isbotlash uchun til birliklarning tahlil qilishning yangi texnologiyalar kerak;

5) ularning konseptosferasi qanaqa, madaniyatning ifodalanish holatlari-chi? Bir madaniyat sohibi va ko'p madaniyat sohiblari tomonidan ifodalanishi-chi?

6)bu fanning asosiy tushunchalarini qanday tartiblash lozim? Bu tartib til va madaniyatning harakatdagi muammolarini tahlil qilish bilan birga, mazkur paradigma - antropotsentirik yoki antropologik paradigmadan tashqarida ham tushunarli bo'lishi lozim;

Bu ruyxatni to'liq deb hisoblash mumkin emas. Ularning hal qilinish o'z-o'zidan yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Mazkur yuqori darajali yoki umum epistemologik vazifalarni P.M. Frumkina barcha fanlar uchun tegishi deb hisoblaydi.

Bu muammolarni hal qilishda qo'shimcha qiyinchilik tug'diruvchi yana bir xususiyat nazardan chetda kolmasligi kerak: til birliklarining madaniy axboroti implitsit xarakterda bo'lib, til belgilari ortida yashiringan bo'ladi.

Bularni idiomalar, iboralar, matallar misolida ham ko'zatsak bo'ladi.

V.N.Teliya til birliklarining milliy-madaniy belgilarini tabdil qilishning o'ziga xos usulini taklif qiladi. YA'ni uni tilning «ichidan» ichki

kuzatuvchi tariqasida taxdil etish kerak. Masalan, kollokatsiya (ajralmas birikmalar)ni lingvokulturologik aspektida tabdil qilish modallik, shuningdek,, psixologik omillar bilan bog'liq bo'ladi.

V.N.Teliya taklif qilgan ushbu usuldan tashqari til faktlarini tashqaridan turib ham tahlil qilish talab qilinadi.

Hozirgi kunda Lingvokulturologiyani chetlab o'tgan holda tilshunoslikda biror ishni amalga oshirish qiyin. Uni rad qilish ilmiy jamiyat etnosiga mos kelmaydi.

Lingvokulturologik tadqiqotning obyekti va predmetini tushuntirishga harakat qilamiz. Barcha ijtimoiy fanlarning umumiy obyekti inson hisoblanadi. Biroq; har bir fanning alohida predmeti bor - inson va uning faoliyatiga tegishli biror jihatdir.

Lingvokulturologik tadqiqotning obyekti madaniy axborotning tarjimoni bo'lgan tilning o'zaro aloqalarini o'rganishdir. Bu obyekt bir qancha fundamental fan - tilshunoslik va madaniyatshunoslik, etnografiya va psixolingvistikaning tutashgan nuqtasida paydo bo'lgan.

Tadqiqot predmeti esa til birliklaridir. Bu birliklar madaniyatda simvolik, etalonlik, ramziy-metaforik ahamiyatga ega bo'lib, inson tafakkuri faoliyati natijasida yuzaga kelgan. Shuningdek,, arxetipik va prototipik mazmunga ega bo'lib, mif, afsona, rasm-rusum, folklor va diniy matnlar, yana she'riy va nasriy badiiy matnlarda, iboralar, metaforalar, ramzlar va paremiyalarda uchraydi.

Shu tufayli ham aynan bir lingvokulturologik birlikning o'zi bir necha semiotik tizimga mansub bo'ladi. Rasm-rusum stereotipi matalga o'tib, keyinchalik iboraga aylanadi.

Ba'zan birgina lingvokulturologik birlik mif, matal va iboralar tarkibiga singib ketgan bo'ladi: buri qadimgi xalqlar tasavvurida karoqchi, qotil, kallakesar sifatida gavidalanadi. Turkiy xalqlarda esa uning bo'ysunmaslik, erkinlikka ishtiyoqi masalasi birinchi o'ringa ko'tarilgan. Masalan, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida Afrosiyobning o'limidan qaygurib yiglayotgan beklar «bo'ri bo'lib ulidilar» de-yilsa, «Qul tigin» bitigtoshida «qo'shinim buri kabi edi», - deyiladi. Yusuf Xos Xojibning «Kutadgu bilig» asari 31-bobida bekning mardligi bo'riga o'xshatiladi. Xalq tilida esa «mahallaning bo'risi» kabi metaforalar ishlatiladi. Maqollarda «Bo'rining yesa ham og'zi qon, yemasa ham» kabi tarzdagi qarama-qarshi fikrlar ham uchraydi.

Tadqiqot obyekti tushunchasi ostida har biri alohida lingvokulturologik birlik bo'lgan bir necha predmet yotadi. Biz bulardan bir nechtasini ajratib ko'rsatamiz, biroq ularning miqdorini yanada ko'paytirish mumkin. Ular:

1)lingvoo'lkashunoslikning predmeti muqobilsiz so'zlar va lakunalardir, shuningdek,, ular Lingvokulturologiyaning ham predmetidir;

2) mifiklashgan til birliklari: arxetiplar, mifologemlar, marosimlar va inonchlar, rasm-rusum hamda odatlar, ular til birliklari tarkibiga yaxlitlangan bo'ladi;

3) tilning paremiologik fondi;

4) tilning frazeologik fondi;

5) etalonlar, stereotiplar, ramzlar;

6) tildagi metaforalar va timsollar;

7) tilning uslubiy imkoniyatlari;

8) nutq madaniyati;

9) nutq odobi sohasi.

Ko'rsatilgan birliklar geterogen yig'indi bo'lsa-da, ular nisbatan «madaniyat tashuvchisi» ekanligi tufayli tadqiqot obyektiga aylanadi.

Endi har birini alohida ko'rib chiqamiz:

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sifatida lingvoo'lkashunoslik predmeti bo'lgan **muqobilsiz so'z va iboralar** olinishi kerak, jumladan: shchi, kasha, palov, uchkurgonda ko'rmoq kabi.

O'lkashunoslik nuqtayi nazaridan farqlanib turuvchi manbalarga, masalan, rus klassiklarining mashhur so'zlari (kanotli so'zlar): futlyardagi odam, otalar va bolalar kabi; chakiriklar va siyosiy xitoblar: tarix lokomotivi, hosil uchun kurash, estafetani topshirmoq kabilar ham kiradi. Bular maxsus milliy iboralar hisoblanadi. Biroq iboralar hamda metaforalarda milliy bo'yoqning mavjudligi milliy ruhiyatni aks ettiruvchi madaniy bo'yoq mavjud degani emas.

Muqobilsiz lisoniy birliklar (YE.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarov fikriga ko'ra, 1980) muayyan madaniy hodisa uchun o'ziga xos belgi bo'lib, ular tilning kumulyativ (til egasi tajribasini mustahkamlovchi, yiguvchi) funksiyasi natijasidir. Unga so'zlashuvchilar ongida mavjud bo'lgan ostbilimlar xazinasida qarash mumkin.

Tillar o'rtasidagi farqlar madaniyatlar o'rtasidagi noo'xshashliklar bilan aloqador. Mazkur holat asosan lug'aviy birliklar va frazeologizmlarda yakkolroq namoyon bo'ladi, zero nomlovchi birliklar nolisoniy vaziyatlar bilan chambarchas bog'liq. Nominativ birliklarning milliy-madaniy o'ziga xosligi faqat nomuqobillik emas, lakunalar (muayyan tilda boshqa tillarda mavjud tushunchalarni ifodalay oladigan so'z va ifodaning yo'qligi)da ham namoyon bo'ladi. Y.A.Soroqin va I.Y.Markovina lakunalarni tilning semantik haritasidagi ok doglar deb ataydi.

Shuningdek,, realiyaning o'zi ham milliylik kasb etadi, uni atovchi so'z ham milliy-madaniy qismchalarga ega. Biz Lingvokulturologiya predmeti sifatida til birliklarining iloji boricha keng doirasini qamrab olamiz. Olamni milliy madaniy «o'zlashtirish» ona tili vositasida yuz beradi. Biz olam haqida tilning konseptual tarmog'idan foydalangan holda uning birliklari yordamida tafakkur qilamiz. Boshqachasiga aytganda, biz

til tomonidan tavsiflangan doiradan chiqa olmaymiz (V.Gumboldt). Shu tufayli, turli millatlar konsept hosil qiluvchi turlicha vositalardan foydalangan holda, olamning milliy madaniyatni aks ettiruvchi turlicha manzarasini shakllantiradilar. (L.Veyberger)

Shuni ham ta'kidlash joizki tildagi barcha farqlar ham Lingvokulturologiya tomonidan o'rganilavermaydi. Chunki barcha farqlar ham madaniy shartlangan sabab va oqibatlariga ega emas. Bu fikrlar A.Vejbitskoyning tadqiqotlari uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Shuning uchun til birliklari madaniy stereotip vazifasini bajargan holat va madaniy predmetni nomlagan holatni farqlashimiz lozim. Bu ikki holat ham tilda madaniyat aks etishining alohida ikki jihati sifatida Lingvokulturologiya predmeti bo'la oladi. Biroq ikkinchi holat asosan lingvoo'lkashunoslik tomonidan o'rganiladi.

2. Lingvokulturologiyaning predmeti deganda miflashgan t birliklari: tildagi arxetiplar va mifologemlar, marosim va inonchlar, rasm-rusum va odatlarni ham tushunamiz. Har bir frazeologizmga mifning to'liq o'zi emas, mifologemlar aks etgan bo'ladi. Mifologema mif uchun muhim bo'lgan personaj yoki situatsiya bo'lib, mifning «bosh kahramoni» sifatida mifdan miflarga kuchib yuradi. Mifning asosida esa arxetip yotadi. Arxetip - individual ongda istalgan o'rinda yuzaga chkadigan va madaniyatga keng yo-yilgan barqaror obrazdir. (S.Senderovich) Arxetip tushunchasi dastlab 1919-yilda K.G.Yungning «Instinkt va mulohazasiz» maqolasida kiritilgan. K.Yungning fikricha, barcha odamlar muayyan umumiy ramzlar - arxetiplarni ong osti holatida hosil silish qobiliyati bilan tugilgan. Bu ramzlar tush, mif, ertak, afsona kabilarda namoyon bo'ladi. K.Yung arxetiplarda «jamoaviy mulohazasiz holda ifodalanuvchi birlik» ifodalanishini ta'kidlaydi. Bu birlik shaxsiy tajriba natijasida emas, insonga ajdodlar orqali meros bo'lib o'tgan bo'ladi. Arxetip - inson ruhida «gul kabi» o'suvchi «psixik tana a'zosi». Zamonaviy fanning tasdiqlashicha, arxetip - bu mulohazasiz mavjudlikning juda ham chuqur darajasidir.

K.Yungning genetik nazariyasi doirasida arxetip va mifologiya O'rtasidagi mustahkam aloqa aniqlanadi: mifologiya - arxetiplar omboridir. Shu tariqa bir kuni arxetip bilan nomlangan timsol jamoaviylik kasb etadi va muayyan xalq va davr uchun umumiy hodisaga aylanadi. Odatda naisbatan muhim mifologik motivlar barcha davrlar va halqlarga tegishli bo'ladi. Inson arxetiplar olamiga qay darajada asir ekanligini tasavvur ham qila olmaydi.

Masalan, non komponentli frazeologizmlarni olaylik - *non topmoq, bironing nonini yemoq, nonini tuya qilmoq, nonini yarimta qilmoq* kabilarda non arxetipi hayot, turmush tarzi, faoliyat turi, farovonlik predmeti va timsoli maqomiga ega. Nonning o'z peshona teri, o'z qo'l mehnati orqali topilishi muhimligi ko'rinib turibdi. Aks holda

bunday salbiy xususiyat jamiyatning tazyikiga uchraydi. Bu xukmning ostida o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy, diniy, ma'naviy tamoyillar yotadi. Non shakli yumalokligi uning kuyosh timsoliga bog'liqligiga, shuningdek,, mehmondustlik, dasturxon atrofidagi insonlar uchun bir xil e'tibor berilishiga ham shpora qiladi.

Qadimdan o'zbek xalqida «birovning noni teshib chiqishi», non yeb «nonko'rlik» qilish esa kechirilmas xiyonat ekanligi ta'kidlanadi. Nonni uvol qilmaslik, ushog'ini ham terib olish, beshikka chaqaloq boshiga non qo'yish, kechasi yakka ketayotgan odamning hamrox sifatida non olishi, safarga ketayotgan odamga non tishlatish kabi odat va marosimlar ham yuqoridagi faktlarni mustahkamlaydi. «Avesto»da ham bug'doyning sepilishi, unib chiqishi, hosil berishi, non qilinishi devlar uchun haloqat deb ta'riflanadi. Bunda ochlik, dangasalik, kasallik kabi illatlar dev sifatida, bug'doy va non ularga qarshi vosita ma'nosida qo'llangan.

Rus xalqida ham yangi tugilgan chaqaloqni ko'z tegmasligi uchun non bo'lagi ustiga qo'yish, mehmonlarni non va to'z bilan ko'tib olish, nonni kuyoshga qurbonlik sifatida, nonning yovuz kuchlardan himoya qilish kuchiga ishonish ko'zga ko'rinadi. «Non-to'z yomonlikka yo'l qo'ymaydi» maqolining mantiqiy davomida kabr boshiga ham qirq kun mobaynida non-tuz qo'yib ketadilar. «Nonimizni yegan odam bizga yomon ko'z bilan qaramaydi, bizga qarindoshga aylanadi» de-yilganida ham nonning ilohiy kuchiga ishonch kuzatiladi.

Ukrainlar esa uy qurishdan oldin to'rt burchagiga bug'doy sepib qo'yishgan. Agar bug'doy buzilmay yaxshi saqlansa, uyni shu joyga ko'rishgan.

Marosim. A.N.Veselovskiy o'zining «Tarixiy poetika» asarida marosimlarning madaniyat rivojidadagi e'tirof etadi, rasm-rusum va miflar o'rtasida aloqadorlikka e'tibor bermaydi. Zamonaviy fanda mif hamda rasm-rusumlarning semantik jihatdan birligi, ularning bir hodisaning nazariy va amaliy tomonlari ekanligi haqidagi nuqtayi nazar keng quloq yozgan. Istalgan harakat uzviylikni yo'qotsa marosimga aylanishi va semiotik belgiga aylanishi mumkin. Marosimlar miflar hamda rasm-rusumlar bilan aloqador K.Levi-Stros, YE.M.Meletinskiy kabi olimlarning fikricha, miflar rasm-rusum va marosimlardan kelib chiqqan. Marosim rasm-rusumdan farqli ravishda murakab tuzilishga ega, vaqt nuqtayi nazaridan bir qancha bosqichlardan iborat. U maxsus qo'shiqlar, harakatlar, follar bilan o'tkaziladi. Mif marosimlarning kelib chiqishini dalillab berishi mumkin.

Amalda har qanday marosim ijodni namoyish qiladi va ramziylashtiradi. Marosimlar muayyan an'anaasosida dunyo

tartibi tamoyillarini namoyon qiladi. Marosim ko'p asrlik shartli-ramziy hamda mukaddas an'ana ham hisoblanadi. U odatlarga asoslanadi, insonlarning tabiatga va bir-biriga barqaror munosabatini

ifodalaydi; qadim zamonlarda ham marosimlar insonlarga o'zaro munosabatda bo'lish, ijtimoiy tajribalarni ulashish va tarkatish imkonini bergan, yashash tarzini uyg'unlashtirib turgan, inson shu jamoaning a'zosi ekanligini eslatib turadi. Marosimlar tug'ilish, nikoh, o'lim, shuningdek,, beshikkerti, xudoyi kabilarni o'z ichiga oladi.

Rasm-rusum - maxsus tartib, an'anaviy usullar asosida muayyan vaqtda amalga oshiriladigan harakatlar tizimi bo'lib, inson hayotini belgilab beruvchi jamoaviy xotira mexanizmidir.

K.Lorensning tasdiqlashicha, rasm-rusumlar katta jamoaga birikkan hayvonlarda paydo bo'lib, insonlarda tabiiy yo'l bilan yuzaga kelgan. Bu bilan olim hayvonlar va insonlarda rasm-rusumlarning kelib chiqish manbasi bitta ekanligini ta'kidlaydi. K.Lorens rasm-rusumlarning uchta asosiy funksiyasini farqlaydi: 1) zo'ravonlikni yo'qotish; 2) «o'ziniki» bo'lgan doirani belgilab olish; 3) «begonalar»dan uzoqlashish. Hatto tilning o'zi rasm-rusumlardan kelib chiqqan degan gipoteza ham mavjud.

V.Ternerning fikricha, rasm-rusumlar - umumiy me'yorlar va halq qadriyatlarini qo'llab-kuvvatlashning muhim vositasidir. Zero, rasm-rusumlarning murakkab tizimi ramzlar, ta'sirlanish va tasavvur bilan bog'liq. Ular esa inson psixikasining yetakchi tuyg'ularidir. Shu tariqa istalgan harakat uzviyligini yo'qotib, semiotik belgi bo'la olsa rasm-rusumga aylanadi.

V.Terner yozadi: «Rasm-rusumlar va ramzlar tizimi shunchaki epifenomenlar yoki chuqur ijtimoiy va ruhiy jarayonlar emas, ular insonning umumiy ahvoriga ma'lum darajada dahldor bo'lgan ontologik qadriyatlarni ifodalaydi. Rasm-rusumlar shakllarini va ramziy harakatlar sirini kashf qilish, extimol, madaniy o'sishimiz uchun foydalidir». Rasm-rusumlar insoniyat tarxi ibtidosida insonlar madaniyatining noverbal matni bo'lgan. Rasm-rusumlar haqidagi bilimlarning o'zi esa shaxsning madaniy va ijtimoiy mavqeini aniqlab bergan. O'zlikni anglash bu davrlarda kuchsiz holda rivojlangan va deyarli to'liq holda jamoaga manfaatiga singdirib yuborilgan.

Rasm-rusumlarni miflarni ifodalovchi teatrlashtirilgan harakat sifatida, inson hayot faoliyatining barcha formalariga kiritilgan mif sifatida baholamaslik kerak. Mifning og'zaki tarzda o'zatilishi ham rasm-rusumlardagi harakatlar singari jamoa a'zolari dunyoqarashlari mushtarakligini ta'minlaydi, o'ziniki va begona narsalarni farqlaydi. Rasm-rusumlar asosida yuzaga kelgan inson tili belgilari semantikasi prototipik vaziyatlarni aks ettishi kerak.

Rasm-rusumlar insonlarni tabiat kuchlari, jonlantirilgan mifik buyumlar bilan, yaratuvchi bilan bog'lab turadi; qadimiy rasm-rusumlar esa o'ziga xos yomon kuchlardan himoyalaniish marosimidir. Masalan, bunga ko'z tegishini olishimiz mumkin. Ko'z tegishidan asranish uchun ko'zga ko'rinavermaslik yoki ko'zga qaramaslik kabi choralar ko'riladi.

Yomon ko'z dunyoning arxetipik modeli tarkibiga kiradi. U boshqa parallel olamga olib boruvchi eshik kabi baholanadi.

Kulgi ham ikki xil baholanadi: ertaklarda, miflarda kah-kah otib kulish devlar, yalmog'izlar, yomon fe'lli parilar («Gulikahkah»)ga xos sifat tarzida, sukut, ovozsiz tabassum esa paygambarlar, farishtalar, avliyolarning belgisi tarzida namoyon bo'ladi. Rus ertaklaridagi Yalmog'iz kulbasida kulish tabusi, yunon mif va afsonalaridagi xursandchilik orollari, suv parilari, Xans Kristian Andersenning «Qor malikasi» ertagidagi sehrigar ayol bog'i kabilar kulgi salbiy harakat sifatida baholanishini bildiradi. Bundan quyidagi xulosani yasash mumkin: kasrda qo'lib bo'lmaydi? - javob: o'liklar olamida. G'arb xalqlari mifologiyasida jonsiz yovuz ruhlar o'zlarini jonli ko'rsatish, insonlarni halok qilish uchun o'zlarini jonli ko'rsatib kulishlari va adashtirishlari haqidagi ishonchlar keng tarqalgan. Sardiniya orollaridagi qadimgi xalqlarda keksalarni uldirish marosimi bo'lib, bu marosim vaqtida kulish rasmi bo'lgan. Mazkur odat sardon kulgisi (ajal kahkahasi) degan kanotli so'zning kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Gomer kulgisi iborasi ham salbiy bo'yoqqa ega bo'lib, Olimp tog'laridagi iloxlarning bazm vaqtidagi kulgisi - momakaldiroq ma'nosini bildirgan. Islom dini manbalaridan bo'lgan xadisi shariflarda ham qattiq kulgi qalbni halok qilishi, ovoz chiqarib esnaganda esa Shayton kah-kah otib kulishi haqida fikrlar keltiriladi. Doimiy tabassum orqali kishilarga yaxshi qayfiyat ulashish, yolg'on aralashtirmay chiroyli hazil qilish maktabi. Turli ma'ralarda, ibodat vaqtida, duo o'qilayotganida kulish, besabab kulish qattiq qoralanishi ham shu jumlagi kiritiladi. O'zbek xalq shoiri G'.G'ulomning «Sen yetim emassan» she'rida ham «Bu yerda muzlagan ajdar halqumli... to'plarning kahkahasi yo'q» deganda qattiq kulgi salbiy bo'yoq bilan beriladi.

A.A.Potebnya kulgining ijobiy jihatlarini ham topadi. Ukrain xalqi e'tiqodicha, qora qarg'a bolalarni narigi dunyoga o'g'irlab ketishga harakat qiladi va ona agar bolasini qo'ndira olsa, bola onasi bilan qoladi. Bunda ona va bola kulgisi masalasi yuzaga chiqadi. Ertakchi J.Rodarining «Qutbdagi gunafsha» ertagida bolalarning sho'x-shodon kulgisi hayotning davomiyligi, g'am-qulfatning aksi sifatida gavdalanadi. Farg'ona vodiysida ham kulgisiz uy mozorga o'xshatiladi. Jumladan, hajvchi Said Anvar askiyachi Oxunjon qiziq bilan bog'liq quyidagi voqeani keltiradi:

Bir kuni Oxunjon qiziqning choyxonadagi ulfatlari qiziqchining birorta gapiga kulmaslikka, uni mot qilishga kelishib olishadi. Shunday qilishadi ham. Shunda Oxunjon qiziq fotha qilib, oshdan turib ketadi. - Yo'l bo'lsin - deyishsa, - Dunyoga kelib, hecham o'liklar davrasida suhbat qurmagandim - deydi qiziqchi.

Qaytariqlar. T.V.Sivyan soʻz orqali keltiriladigan zarar - duoibadni qaytarish uchun boshqa soʻz - qaytariq keltirish kerakligini aytadi. Bunda yurak tubidan soʻzning qudratiga ishonch yotadi. Qaytariq va qargʻishlar har bir xalqning mifologiyasi hamda yozma manbalarida uchraydi. Hind eposi «Maxabharata»da rojaning 3 ta xotini avliyodan duo olgani borishi voqeasi keltiriladi. Avliyo salobat nazari bilan qaraganida ulardan biri koʻzini yumib oladi, ikkinchisi qoʻrqib okarib ketadi, uchinchisi esa qoʻrqmaydi. Shunda avliyo ularning tugʻilajak farzandlari biriniki koʻr, ikkinchisi kamqon, uchinchisi karomatli boʻlishini bashorat qilib duo qiladi. Shuningdek,, asar davomida Pandu ov qilib yurib bir avliyoning qoplon suratida yurganini bilmay, uni xotini bilan qoʻshib kamondan otib oʻldirib qiladi. Oʻlimi oldidan esa avliyo uning ayollarga yaqinlashmasligini duoibad qiladi, yaqinlashsa oʻlim topishini aytadi. Xomerning «Iliada» dostonida ham shunga oʻxshash hodisa mavjud: yunonlar Quyosh xudosi ibodatxonasi kohinining qizini olib ketishadi, kohin sovga-salom bilan borib yalinsa ham, Menelay qizni berishni xohlamaydi. Shunda kohin ularni qattiq qargʻaydi va Apollonning qahri kelib yunonlar ustiga oʻlat yuboradi. Yunonlar keyinchalik koʻzi ochilib, kohindan tavba qilib oʻzr soʻrashadi. Misrdagi firʻavnlarni maqbaralarida ham shu kabi qargʻish toshlari topilgani, unda podshohlar ruhini bezovta qilganlar tezda oʻlim topishlari bashorat qilinadi. Olim Karnavon shu tarzda vafot etadi. Bu kabi misollarni koʻplab keltirish mumkin. Jumladan, xadislarda ham uch kishining duosi Tangrining dargohida toʻgʻridan toʻgʻri qabul boʻlishi aytiladi: ota-onaning, musofirning, mazlumning. Sharqning buyuk mutafakkiri Jaloliddin Rumi ham duoni mayga oʻxshatadi. U dil tubida qancha vaqt saqlansa, shuncha quvvatli boʻladi, deydi. Shu tufayli barcha xalqlarda qargʻishlar va qaytariqlar ishonchi keng oʻringa ega.

3. Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmetlaridan biri tilning paremiologik boyligi hamdir. Darhaqiqat, maqollarning aksar qismi milliy ongi stereotipi hisoblanadi. Odatda maqol va matallar folkloristikada janr sifatida oʻrganiladi. Tilshunoslikda esa endigina oʻrganilmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollarning maqsadi qorishiq xususiyatli. Birgina maqolning oʻzida ogohlantirish, taʼqiq, tasalli, maslahat, tanqid, tahdid kabilar jamlangan boʻlishi mumkin: *Boy boyg boqar, suv soyga oqar.*

Maqollarning barchasi ham Lingvokulturologiyaning predmeti hisoblanavermaydi. Jumladan, biror xalqqa, madaniyatga tegishli boʻlmagan, barcha etnoslar uchun birdek tegishli boʻlgan maqollar shu qatorga kiradi. Mazkur fan tadqiq doirasiga kirish uchun maqol biror xalqning tarixi, madaniyati, turmushi, maʼnaviyati bilan chambarchas bogʻliq boʻlishi lozim.

4. Tilning **frazeologik boyligi** ham xalq mentaliteti, madaniyati haqidagi boy ma'lumotlar taqlim etadi. Ularda xalqning miqlar, odatlar, marosim va rasm-rusumlar, ma'naviyati haqidagi qarashlari o'zgarmay saqlangan bo'ladi. B.A.Larin frazeologizmlar xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy qurilishi, o'z davri ideologiyasini aks ettirishini yozganida haq edi.

5. Etalonlar, stereotiplar, simvollar.

Etalonlarga quyidagicha misol keltirishimiz mumkin: *itday sodiq, buqaday baquvvat, qordek beg'bor, cho'chqaday semiz, pardek yumshoq, onadek mehribon, tunday qora*. Bu etalonlar nafaqat milliy dunyoqarash va dunyoni milliy anglash hamdir. Chunki faqat ulargina olam hodisalarining milliy-tipik o'lchash samarasidir. Etalonlar vositasida olam obrazli o'lchanadi. Etalonlar ko'pincha barqaror o'xshatishlar tarzida kuzatiladi, biroq insonning dunyoni o'lchash borasidagi istalgan tasavvuridir: *qulog'igacha botmoq, tomog'iga kelmoq, jondan sevmog'* kabi.

Bir tangananing ustida umbaloq oshadi iborasining semantik strukturasi tahlil qilar ekanmiz, V.N.Teliya aytganidek, tangananing tashqi belgisiga emas, balki uning eng kichik qiymatli pul birligi - etaloni ekanligiga guvoh bo'lamiz. Shu kabi etalon so'zlarni o'z tarkibiga olgan frazeologizmlar tilni madaniyatga yaqinlashtiradi. A.A.Potebnya ta'biricha, bu yerda ramz obrazga (etalonga) aylanadi va tushunuvchining irodasini o'ziga bo'ysundiradi.

Shunday qilib, etalon predmetlar, hodisa va obyektlar xususiyatlari hamda sifatini baholovchi moddiylikdir. U ijtimoiy-ruhiy bosqichda me'yoriy tasavvurni ifodalaydi. U yashirin ta'sirga ega, tanlov va baholashga ta'sir qiladi.

Stereotip, etalondan farqli ravishda, olamda mavjud bo'ladi va faoliyat, axloqni baholaydi.

Axloq stereotiplari rasm-rusumlarga o'tishi mumkin. Farqi shundaki, stereotipni amalga chiqarishda inson nima maqsadda bu ishni bajarayotganini anglamasligi mumkin. Rasm-rusumni bajarishda refleksga tayaniladi. U ijtimoiy muammolarni hal qilishning bir usulidir.

6. **Metafora hamda obrazlar** ham Lingvokulturologiya predmetla qatoriga kiradi. Metaforalarga alohida to'xtalib o'tamiz. Obrazlar so'zning madaniyat bilan aloqasi haqidagi asosiy axborotni ifodalovchi til birligidir. Odatda obrazlilik deganda til birligining predmetlar va hodisalar haqida ko'rinishli va sezimli tasavvur berishini tushunamiz.

Obrazlilikning lingvistik kategoriya sifatidagi xususiyatlarini tavsiflar ekan, S.M.Mezenin quyidagilarni qayd etadi. Obrazlilikning barcha shakllari - xoh lisoniy, xoh nutqiy bo'lsin - mantiqiy qurilishida 3 ta komponent bo'ladi: 1) aks etgan predmetni gnoseologik tushunchadan korrelyatsiyalovchi (farqdovchi) referent; 2) agent, yoki aks etgan predmet; 3) asos, ya'ni predmet va uning akslanishining umumiy

jihatlari, o'xshatishni kelib chiqadigan majburiy borliq. Mazkur uch tarkibiy qism eksplitsit (tashqi ko'rinishga ega) holatda yuzaga chiqadigan lisoniy obrazlilik vositasi o'xshatishdir: ***Mening yorim go'zallikda ota o'xshaydi.*** Yorim - predmet; oy - ongdagi referent; go'zallikda - asos. Obrazlilik til birligining real xossasi bo'lib, ongimiz «manzara» hosil qilish qobiliyatiga ega. Shuningdek,, g'oyaviy obrazlar ham mavjud, ular umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan bo'lib, manzara holatidagina mavjud bo'ladi. Metaforik obrazlar va frazeologik obrazlar lug'atlardagi izohlash yordamida tavsiflanmaydi. Chunki bu yerda muammo uning ma'nosida emas, **ichki** shaklidir. I.Brodskiy ichki shaklni narsalarning nazar solish orqali qoldirilgan izi deb ta'riflaydi.

Ichki shakl tushunchasi dastlab rus tilshunosligiga 1892-yil A.A.Potebnya tomonidan kiritilgan. Keyinchalik XX asrning 20-30-yillarida B.A.Larin va G.O.Vinokurlarning poetik nutqqa bag'ishlangan ishlarida tarakki topdi.

So'zning ichki shakli - so'zni tashkil qiluvchi morfemalar ma'nosidan yuzaga keladigan tub ma'nodir. Masalan, his va tuyg'u, mahbub va sevimli so'zlari bir xil ma'noni bildirsa-da, ichki shakli har xil. Ichki shakl so'z motivlashtiradi. Ammo bu shartlanganlik to'liq emas, masalan, oqsoqol so'zining ichki tuzilishi «oq soqolli» va «keksa erkak» ma'nolariga ham qo'llanishi mumkin.

A.A.Potebnya ichki shaklni «etimologik ma'noga yaqin» deb biladi. Yasama so'zning «yaqin ma'nosi» uni tashkil etuvchilarning ma'nolaridan kelib chiqadi. «Uzoq etimologik ma'no» esa so'z o'zagi motivatsiyasining qayta tiklanishi mumkin bo'lgan eng birinchi ma'nosidir.

Odatda, mutaxassis bo'lmaganlar uchun vaqt nuqtayi nazaridan bu ma'no yopiq bo'ladi. Masalan, **olchoq** so'zining ilk etimologik ma'nosi «jasur, epli».

Shu tariqa, ichki shakl so'zning so'zlovchi tomonidan anglangan ma'nosi ifoda uslubidir. U turli tillarda turlicha ifodalanadi. Masalan, **qorag'at** o'zbek tilida «rang belgisi»ga ko'ra nomlangan, rus tilida smorodina «xid belgisi»ni ifodalaydi, belorus tilida xuddi shu tushuncha porechi deb yuritilib, «po rechi - daryo buyi» - «o'rin belgisi»ga ko'ra nomlangan.

A.A.Potebnya so'zning ichki shakli deganda uning obrazini tushunadi. Uning fikricha, so'z maqol, matal, topishmoq kabi insonning tafakkuriy ijodi natijasida yuzaga kelgan. Shuning uchun ichki shaklni metaforadagi o'z ma'noga taqqoslaydi. Ichki shakl madaniyatshunoslar uchun xalqning dunyoqarashini o'rganish nuqtayi nazaridan qiziqarlidir.

So'zning semantik taraqqiyoti ichki shakl xiralashishi, esdan chiqishi mumkin, enantiosemik xarakterda bo'lib qolishi mumkin. Masalan, siyoh (qora) barcha rangdagi bo'yoqlarni bildiradi. Biroq shunda ham ichki

shakl yasama soʻzning semantikasida yashayveradi. Bu xuddi tilning tarixiy xotirasi kabidir, ijodkorgagina tushunarli, predmetning kechagi koʻrinishi, u bugungi tushuncha soyasida qolib ketgan (N.B.Mechkovskaya). Lugʻaviy maʼno bilan boglangan holda ichki shakl olamni soʻz orqali anglashning alohida stereonusxasini yaratadi. Ichki shakl asosida yuzaga kelgan assotsiatsiyalar va maʼnoviy boʻyoqlar, konnotatsiyalar denotatdan koʻra milliy-madaniy oʻziga xoslikka ega.

7. **Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmetlaridan biri** turli tillarning uslubiy tarmoqlaridir, ular turli shakllarda yuzaga keladi. Ayrim tillarda dialektal farqlar kuchli boʻlsa, ayrim tillarda shevalar oʻrtasida farqlar uncha sezilmaydi; ayrim tillar uslubiy farqlanish endigina boshlangan boʻlsa, ayrimlarida bu masala ancha chuqur va keng.

Adabiy til va noadabiy til qatlamlari shakllari jamiyatning madaniy tarixi har bir bosqichini aniqlab beradi: yozuv tarixi, maktab taʼlimi, adabiyoti, dunyoqarashi, uning madaniy-gʻoyaviy simpatiyalari singari.

Xalq madaniyatining meʼyoriy-uslubiy tarmoqlarga taʼsiri uning lugʻat tarkibiga taʼsiriga nisbatan bilvosita va chuqur munosabatlarga ega.

8. **Nutq madaniyati ham** Lingvokulturologiyaning muhim predmetlaridan biridir. A.A.Leontyev yozadi: «Nuqiy muloqotning milliy-madaniy oʻziga xosligi mazkur jamiyatda muloqotning usullari, funksiyalari, tashkillanishidagi farqlar, omillar tizimi haqidagi tasavvurlarimiz bilan bogʻliq. Bu omillar jamoaning shakllanishining turli bosqichlariga asoslanadi, turlicha tabiatga ega boʻladi, biroq jarayonda oʻzaro bogʻliq ravishda ishtirok etadilar. Bu omillar asosan lioniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillardir». Shuningdek,, A.A.Leontyev quyidagi omillarni ajratib koʻrsatadi:

1)madaniy anʼanalar bilan bogʻliq omillar (muloqotning ruhsat etilgan va taʼqiqlangan tiplari va shakllari, shuningdek,, muloqotning stereotipli shakllari)

2)ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy vazifalari bilan bogʻliq omillar (maxsus ishlatiladigan «til»chalar, muloqotning etiket shakllari);

3)etnopsixologiya bilan tor maʼnoda bogʻliq boʻlgan omillar (turlicha faoliyat turlari va ruhiy jarayonlar vositasida);

4)denotatsiyaning xos xususiyatlari bilan bogʻliq omillar;

5) mazkur jamoa tilining xos xususiyatlari bilan bogʻliq omillar; Tadqiqotlardan maʼlum boʻlishicha, har bir madaniyatda insonlar oʻzlarining ijtimoiy roliga qarab muloqot jarayonida oʻzini qanday tutish tasavvurlari orqali axloqlarini nazorat qilib boradilar.

9. **Muloqot xulqi** ham Lingvokulturologiyaning muxi predmetlaridan biridir (Formanovskaya). Bu tushunchani O.Mandeliptam «madaniy yokimlilik ijod qilish» deb ataydi.

Muloqot xulqi - bu insonlar nutq madaniyatining ijtimoiy buyurtirilgan va madaniy-spetsifik qoidalari bo'lib, insonlarning ijtimoiy va ruhiy mavqei, rasmiy va norasmiy muloqot sharoitlaridagi roli va shaxsiy munosabatlari bilan bog'liq bo'ladi. E.Bernning fikricha, muloqot xulqi - muloqotning milliy-madaniy tarkibiy qismidir. Axloqiy munosabatlar - universalisa hisoblanib, ularning yuzaga chiqishi milliy xoslangan bo'ladi. Shu tufayli ham Lingvokulturologiyada o'rganiladi. Muloqot xulqi standart va stereotip shaklda ko'rinib, yopiq sistemaga o'xshasa ham, muloqot xulqining buzilishi inson va insoniyat uchun ko'zda tutilmagan oqibatlarini olib kelishi mumkin. N.I.Formanovskiy fikricha, kommunikativ haqiqat samimiylikdan ko'ra qadrliroqdir.

Shu tariqa Lingvokulturologiya jonli muloqot jarayonlarini ham tadqiq etadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti nima?
2. Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmetiga nimalar kiradi?
3. Muqobilsiz leksikaning lingvokulturologiyadagi ahamiyatini tushuntiring.
4. Lakuna nima? U qanday jarayonda yuzaga chiqadi?
5. Tilning paremiologik fondi nimalardan iborat?
6. Lingvomadaniy birliklarga nimalar kiradi?
7. Stereotip nima?
8. Nutq etiketining madaniyat uchun ahamiyati nimalardan iborat?
9. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog'i sifatida qaysi masalalarga e'tibor berishi kerak?
10. Madaniy-lisoniy kompetensiya nima?
11. V.N.Teliya til birliklarining milliy-madaniy belgilarini tabdil qilishning qanday usulini taklif qiladi?
12. Kollokatsiyalar nima?

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING METODOLOGIYASI VA METODLARI

(4 soat)

REJA

1. Metod va metodologiya tushunchasi.
2. Falsafiy metodologiya. Umumfan metodologiyasi. Xususiy metodologiya.
3. Lingvokulturologiya sohasi metodlari: lingvistik, kulturologik, sotsiologik va etnografik metodlar.
4. J.Lakoffning metaforani tahlil qilish metodi.
5. Psixosotsiokulturologik eksperiment. Assotsiativ eksperiment. Matnlarning lingvokulturologik tahlili.

Tayanch so‘zlar: *metod, metodologiya, falsafiy metodologiya, umumfan metodologiyasi, xususiy metodologiya, lingvistik metod, kulturologik metod, sotsiologik metod, etnografik metod, J.Lakoff, metafora, psixosotsiokulturologik eksperiment, assotsiativ eksperiment, lingvokulturologik tahlil.*

Ilmiy bilish ilmiy tadqiqotning usuli yoki bilishning yo'li hisoblanib, yunoncha "metodis" so'zidan olingan bo'lib, metod deb yuritiladi, shuning uchun uslubiyatni - metodlar haqidagi ta'limot - metodologiya deb tushunish. **Metodologiya** - bilimning ilmiy metodlari haqidagi ta'limot, shuningdek, ayrim fan tarmoqlarida qo'lpilaniladigan metodlar majmui hisoblanadi.

Ilmiy bilish metodlarini falsafada uch turga bo'lib o'rganiladi:

1. Ilmiy bilishning eng umumiy metodi.
2. Ilmiy bilishning emperik darajasiga oid umumiy ilmiy metodlar.
3. Ilmiy bilishning nazariy darajasiga oid umumiy ilmiy metodlar.

Ilmiy bilishning eng umumiy metodi, tadqiqotchilarning har qanday ongli amaliy va nazariy faoliyatida, hamma va har qanday ilmiy tadqiqot sohasida qo'llanilsa, **ilmiy bilishning emperik darajasida** esa ko'pchilik yoki bir guruh fan sohalarida qo'llaniladi va oxirgisi, **nazariy darajasi** asosan ilmiy bilishning nazariy bosqichida qo'llaniladi.

Hozirgi vaqtda tarixiy o'zining haqiqatligini ilmiy tadqiqotda samaraliligi bilan ajralib turgan quyidagi usullar, metodlar mavjud: kuzatish va eksperiment, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish, abstraktlashtirish va konkretlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik, ideallashtirish, modellashtirish.

Kuzatish va eksperiment metodlarida kuzatishda harakat o'zgarishi va rivojlanishidagi ma'lum obyektning tabiiy sharoitda u qanday bo'lsa, shu holicha diqqat bilan belgilangan vaqt ichida ma'lum maqsad asosida ko'zdan kechirib borilsa, eksperiment sharoiti sun'iy yaratiladi. Izlanuvchi subyekt tadqiqot obyektiga aralashmay, ta'sir ko'rsatmay o'rgansa, bu kuzatish usuli hisoblanadi. Kuzatishning qay darajada bo'lishi qo'yilgan maqsadning aniqligiga, kuzatilayotgan narsa hodisalar haqida oldindan bilishga ega bo'lishiga bog'liqsir. Kuzatish asbob yoki asbobsiz olib borilishi mumkin. Chunki, asbob kuzatish doirasini kengaytiradi, idrok xilish qobiliyatini kuchaytiradi. Kuzatish vaqtida olimning faoliyati ikki xil: aktiv va passiv bo'ladi, ya'ni obyektga nisbatan passiv bo'lsa, kuzatish jarayonini ijodiy tash qillashtirilishida aktivdir. Eksperimentda tadqiqotchi o'z o'rganish obyekti aktiv ta'sir qilishi, kuzatishining borishida aralashishi, ya'ni o'zgartirishi mumkin.

Eksperiment - tajribada sinab ko'rish orqali fanda hodisalarni bilish faoliyatida tadqiq qilish, o'rganishdir. Bunda subyekt obyektga maqsadli faol ta'sir ko'rsatadi, o'zgartirishlar, sun'iy sharoitlar yaratadi, o'zini qiziqtirgan tomonlarni o'rganadi. Bu usul izlanuvchiga tabiiy sharoitda kuzatish orqali hosil qilish mumkin bo'lmagan bilimlarni olish imkoniyatini beradi. Kuzatish, taqqoslash, o'lchash eksperiment bilan uzviy bog'liqdir. Kuzatish va eksperiment asosida hosil qilingan fakt va

ma'lumotlar esa o'z navbatida tadqiqotchidan nazariy bilishning induktiv va deduktiv metodlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Induktiv va deduktiv metodlarda tadqiqotchi o'z tafakkurida tekshirayotgan predmet yoki hodisalar to'g'risidagi bir qancha fikrlardan, ular haqidagi ayrim bilimlardan umumiyroq bilimlarni hosil **Qiladi**. **Ilmiy bilishda induktiv metod** bilan **hosil** qilingan bilimlar doimo deduktiv usul yordamida tekshiriladi. Deduktiv metod, usul yoki deduksiya - bu bilish jarayoni fikrida umumiy bilishlardan to'ziy, qisman bilimga kelish tushuniladi. Induksiya - ayrim fikriy bilishdan, umumiy xulosalar chiqarishga qo'llanilsa, deduksiya esa, umumiylikdan xususiylikga mantiqiy olib boradi. Induksiya usulida narsa **va** hodisalarning sababiy boglanishlarini tekshiradi, qonuniyatlar ochiladi, tushunchalarni paydo qiladi. Fandagi nazariyalar deduktiv usul natijasida yuzaga keladi, bu usul asosan doimiy materiallar to'plash natijasida ularni chuqur o'rganish, sistemaga solishda qo'llaniladi. Induktiv va deduktiv usullar bir-biri bilan dialektik boglangandir, ular bir-birini to'ldiradi. Shuning uchun, ularni bir-biriga qarama-qarshi yoki ajratib qarash mumkin emas. Maqsadga muvofiq, shuni ta'kidlash kerakki, bu ikki usul ham fanda samarali keng qo'llanilishini, undagi yetarli darajada haqiqiy **bilim** gipoteza formasida, nazariya, ilmiy qonunlar va sistemalar, ta'riflar, turlanishlar bilan belgilanadi.

Umuman, induksiya o'zining ilmiy axborotlarni jamlashi bilan, deduksiya ularni bullashi bilan ajralib tursada, bu ikki mantiqiy usul avvalam bor analiz va sintez usullariga bog'liq va unga suyanadi.

Analiz va sintez, induksiya va deduksiyaga nisbatan ancha aniq (real) o'rganilayotgan narsa va hodisalarga, fikrga bo'lgan fandagi munosabat hisoblanadi. Analizda narsa va hodisa, fikr, mayda bo'laklarga, ya'ni elementlarga bo'linadi va ular o'rtasidagi boglanishlar, o'zaro munosabat va ta'sirlar o'rganiladi. Bu ajratilgan qismlarni keyinchalik sintez qilish uchun ham analiz qilinadi. Analiz usuli, ayniqsa, bizni urab turgan dunyoning murakkab narsa va hodisalarini o'rganish va bilishga qo'l keladi.

Ilmiy bilishda analiz turli formalarda, ya'ni nima va qanday maqsadsa bo'lishligi bilan farqlanadi va quyidagi formalarda bo'lishi mumkin: predmetni bir butunligidan qismlarga bo'laklash; uning tuzilishi, funksiyasi va shu qismlarning bir butunlikdagi bog'liqligini o'rganish; predmetning xususiyati, tamoyillarini ajratib, ular orasidagi munosabatni o'rganish; ko'p predmetlarni, ko'p mayda predmetlar va guruhlarga bo'lishi va har bir elementning ko'plikdagi o'rnini aniqlash, shular orasidagi munosabatni o'rganish.

Har qanday analiz o'zining sintezi bilan to'liq bo'ladi va ular bir-biridan ajralmas hisoblanadi. Sintez analizning natijalariga suyanib, narsa va hodisalarning bir butun sifatini o'rganadi. Sintez-analiz

natijasida fikran bo'lingan elementlarni qaytadan tiklash, ularni birlashtirish, ilgari yaxlitligini fikran vujudga keltirish usulidir.

Agar analiz tadqiqotda tayyorgalik ko'rish bosqichi hisoblansa, sintez uni yakunlaydi. Ular natijasida umumiy tushuncha, muxokamalar tarkib topadi, ular yordamida muayyan qonuniyatlar aniqlanadi, shakllanadi. Olimning haqiqiy ustaburonligi shundaki, analiz olingan axborotlardan, oqilona yangilikni aniqlab undan bu yangilikni sintez qilib *o'z* ijodiy faoliyatini boyitishdir. Albatta, bunday ijodiy jarayonda, izlanuvchining mavhum- tasavvur abstraksiya qobiliyati kuchli bo'lishi talab etiladi.

Umumlashtirishda tadqiqot olib borayotgan bir qancha predmet yoki hodisalar bir butun holatga keltirilib fikrlansa, **abstraktlashda** - shu predmet yoki hodisalarga xos bo'lgan tomonlarini, xususiyatlarini va hossalarni e'tibordan soqit qilib, tadqiqot uchun zarur bo'lgan bilish yoki xususiyatini mif holatiga keltiradi.

Konkretlashtirishda esa, umumlashtirish va abstraktlashdagi saqlab kolingan oldingi butun belgi va hususiyatlarni yana predmet yoki hodisalar bilan bog'lab, shu predmet yoki hodisa haqida aniq bir filer hosil qilishidir. Abstraksiyalash usulining qo'llanilishi natijasida iktisodiy nazariyada, tovar, bozor, baho, ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish munosabatlari, konkurensiya, foyda va shunga o'xshash ko'pgina tushunchalar yaratilgan. Xuddi shunday abstraksiya tabiiy fanlarda, texnikaviy va gumanitar, ijtimoiy fanlarda ham juda keng qo'lamda qo'llaniladi. Umumlashtirishdan abstraktlik (maxumlik)ka va undan aniqlikka hamda aniqlikdan umumlashtirish orqali yana mavhumlikka tomon borish bilishning umumiy usulidir.

Tarixiylik va mantiqiylik usullarida agar, tarixiylik- bu o'rganilayotgan hodisaning paydo bo'lishi, rivojlanishi va yemirilishi jarayonlaridan va uning tarixiy jarayonlarga boshqa voqealarni ham aloqadorligi ko'zda tutilsa, mantiqiylikda esa ana shu tarixiylikning umumlashganligi, abstraktlashganligi, aniqlashganligining ifodasidir. Umuman olganda, tarixiylik- birlamchi, mantiqiylik ikkilamchilikdir. Bilish va ijodiyotning yana bir usuli bu- formallashtirish va modellashtirish hisoblanadi.

Formallashtirish- bu izlanayotgan obyekt yoki hodisalarning ma'lum aniqlik tomonlari, xossa va hususiyatlarning mazmuni mavhumlashtirib, uni ma'lum abstrakt ifoda, formula yoki sxemalar bilan ifodalashdir. Bundan oralik munosabat, bog'liqlik ma'lum ifodada belgilanadi. Formallashtirish usuli o'z navbatida modellashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Fanlar tarixida analogiyaning eng samarali butun bir fanlarning ilmiy bilish jarayonining yana bir karra yuqori darajada ko'targan ma'suli bu-modellashtirish usuli hisoblanadi.

Modellashtirish- o'rganilayotgan obyektga tuzilishi yoki funksiyasiga ko'ra unga o'xshash, lekin uning o'zi emas, uning nusxasini yaratib, shu

nusxa orqali haqiqiy obyektning tegishli xossa va hususiyatlarini o'rganishdir.

Model- (lotincha nusxa namuna degani)-shartli obraz sxema ma'nolarini bildirsa-da, ilmiy bilishda qaysiki predmet yoki hodisani bevosita, asl nusxasi- originalida o'rganish iloji bo'lmagan paytda uning originalida o'xshash, unga moye moddiy yoki fikriy nusxasini yasab, shu nusxa (model) asosida originalni o'rganish usulini anglatadi. Masalan, hozirgi zamon iktisodiy nazariyasida Amerika, Shved, Yapon modellari yoki «Sharq yo'lbarlar» modeli (Gonkong, Singapur, Tayvan, Shimoliy Koreya) qo'llanib kelinyapti. Xuddi shuningdek,, mustaqillikka erishganimizdan sung, biz Birinchi prezidentimiz boshchiligida ishlab chiqilgan va hozirda hayotda o'z tadbikini topayotgan bozor iktisodiyotiga **o' t i s h n i n g** "O'zbekcha iktisodiy modeli" hisoblanadi. Buning asosida ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iktisodiyoti, davlatning bosh isloxotchiligi, bozor iktisodiyotiga bosqichma-bosqich evolyusiya yo'li bilan o'tish, bunda birinchi o'rinda O'zbekistan xalqining sotsial muammolarini birinchi o'rinda qo'yishdir. Umuman bilish va ijodiyotda yuqorida qayd etilgan usullardan, kelib chiqqan holda turli xildagi usullar tadbik qilinayapti.

Bunda juda keng tarqalgan, insoniyat tarixida muhim kashfiyotlarga olib kelgani bu sinash va hato qilishidir. Albatta, bu usulning unumdorligi juda past bo'lsa ham juda avvaldan, ko'p tadqiqotchilar qo'llab kelishgan. Ijodning usulini yana bir muammosidan bu motivatsiya (uygonish) hisoblanadi. Motivatsiya uch xil talabdan: biologik, sotsial va ideallashganlikdan kelib chiqadi. Biologikda masalan, kuchni har tomonlama tejash prinsipi, ijtimoiy motivatsiyaga: moddiy ragbatlanishi, hurmatda va obru-e'tibor olish, bo'lish talabidan va ideallashgan eng keng ma'nodagi talab motivatsiyasi hisoblanadi. Ilmiy ijodiyotda, ayniqsa uch xil uylov: mantiqiy (kelajakni faqat mantiqiy o'zgarishlar bilan aniqlash), kritikalash (tanqidiy) bo'lgan bilishning kamchilikga **o'zgaRIshi** lozimligini aniqlash va ijodiy (yangiligini topish)ga bo'linadi. Ijodning aktivligiga uylovning psixologik energiyasi juda katta ta'sir etadi. Unga ayniqsa, quyidagilar salbiy ta'sir etadi: uylovning har tomonlama emasligi, odat kuchi, qisqacha tajribaviy yondoshish uta maxsus mutaxassislik, avtoritetlarning ta'siri, tanqidsan kurkish, muvoffakiyatsizlikdan kurkish, uta o'z-o'zini tanqid qilish va dangasalik. Ilmiy texnik ijodda yana quyidagi evrestik usullar mavjud:

1. Maydalash va birlashtirish.
2. Keraklisini qoldirib, qolganini chiqarish.
3. Inversiya usuli (bo'lgan sharoitga, bo'lgan qarama-qarshisini ishlatish).
4. Boshqa o'lchovga o'tish.
5. Universallik.
6. Zararni foydaga aylantirish usuli.

7. O'z-o'ziga xizmat usuli.

Bulardan tashqari, evristik uslublarda ideallashtirish, analogiya va boshqalar hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotda ko'plab ishlatiladigan analogiya usuli amaliyotda:

1. To'g'ridan-to'g'ri analogiY.
2. Simvollik analogiY.
3. Shaxsiy analogiY.
4. Fantastik analogiya hisoblanadi.

Ilmiy-texnikaviy ijodda eng ko'p tarqalgani analiz (tahlil) uslubi hisoblanadi. Shu uslub bo'yicha ijodiy tadqiqot quyidagi bosqichlarga bo'lishi mumkin:

1. Jamiyatning texnikaviy talabi va texnikaviy kamchiligini tahlili.
2. Vazifa sistemasini tahlili va aniqlik vazifasini tanlash.
3. Texnikaviy sistemani tahlili va uning modelini ishlab chiqish.
4. Texnikaviy vazifa shartlarini tahlil qilib qayta ishlab chiqish.
5. Ixtiro qilish vazifasini, sharoitini formulirovkasi.
6. Yechim g'oyasini izlash.

Yangi texnikaviy yechimning sintezi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy tadqiqot metodlari tadqiqotnish qaysi bosqichda ekaniga qarab tanlanadi.

Falsafa metodologiyani nazariy va amaliy faoliyat yuritishning usul va tamoyillari tizimi sifatida ta'riflaydi.

Metodologiya nazariyadan farqli ravishda yangi bilim bermaydi, konsepsiyadan farqli o'laroq amaliyot uchun asos bo'la olmaydi.

Biroq fanning taraqqiyoti uchun juda ham zaruriy bo'lgan elementlarni rivojlantiradi. Metodologiya fanni rivojlantirish konsepsiyasidir, konsepsiya esa - nazariyadan amaliyotga o'tish metodologiyasidir. Metodologiya bilan chambarchas bog'liq tushuncha metod hisoblanib, o'rganilayotgan hodisaga alohida yondashuvni talab qiladi. Shu tufayli am metod doimo tizim shaklida mavjud bo'ladi. Uning o'ziga xosligi tadqiqot obyekta va maqsadiga qarab belgilanadi. X,ar bir metod ma'lum darajada umumfalsafiy nazariyalar bilan boglangan bo'ladi.

Barcha fanlarning, jumladan, Lingvokulturologiyaning metodologiyasi uch bosqichni o'z ichiga oladi: falsafiy, umumilmiy va hususiy metodoliY. Falsafiy metodologiya - eng yuqori bosqich bo'lib, unda qoidalar, dialektik tamoyil hamda kategoriyalar muhim o'ringa ega. Bular umumiylik hamda zidlik kurashi qonuniyati, miqdordan sifatga o'tish qonuni, inkorni inkor etish qonuni, umumiylik va hususiylik, alohidalik qonuniyati, tasodif hamda ehtiyoj qonunlari kabilardir.

Umumilmiy metodologiya hodisani o'rganishga mo'ljallangan barcha fanlar tamoyillarining umumlashmasidir. Ular kuzatish, tajriba,

modellashdirish, interpretatsiya kabilardir. Umumilmiy metodologiya fanning rivojlanishi bilan o'zgarib boradi, natijada yangi metodlar bilan boyiydi, esqilari sezilarli tarzda qayta shakllanadi.

Xususiy metodologiya - aniq fanga xos metodologiyadir.

Lingvokulturologiyaning metodlar til va madaniyatning o'zaro munosabatlarini tahlil qilishda qo'llanadigan analitik usullar va amallardir. Mazkur fan bilimning integrativ sohasi bo'lgani uchun ham madaniyatshunoslik, tilshunoslik, etnolingvistika, madaniy antropologiya kabi sohalarga oid umumiy bilish metodlari qo'llanadi.

Til va madaniyat birgalikda rivojlangani uchun ularning tabiati, funksiyalari va genezisini biror bir metod yordamidagina tushuntirish qiyin bo'ladi. Shu tufayli ham birbirini to'ldiruvchi va davom ettiruvchi bir nechta metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mazkur fanda lingvistik, shuningdek,, madaniyatshunoslik va jamiyatshunoslikka oid metodlardan samarali foydalanish mumkin. Jumladan, kontent tahlil, freym tahlil, narrativ tahlil (V.Propp), dala etnografiyasi metodlari (tavsiflash, tasniflash kabi), psixologiya va sotsiologiyada qo'llanadigan ochiq intervyu olish, N.I.Tolstoy maktabiga xos madaniyatni lingvistik rekonstruksiya qilish; shuningdek,, materiallarni etnografiyaning an'anaviy metodlari, til egalari muhim axborot manbasi vazifasini bajaradigan amaliy-kognitiv lingvistika usullari qo'llanadi.

Mazkur metodlar o'zaro bir-birini to'ldiradi, natijada murakkab obyekt - til va madaniyatning munosabatini ochib beradi. J.Lakoff tomonidan taklif qilingan metaforalarni tahlil qilish metodi tushuntirish vazifasiga ko'ra katta kuchga ega bo'lib, til va madaniyat muammolarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Metaforalarning kognitiv nazariyasi nega ayrim chet idiomalari oson tushuniladi, tez o'zlashtiriladi, ayrimlari esa aksincha. Mazkur metod kiyoslanayotgan tillardagi kognitiv shartlangan nomuvofiqlikni aniqlash imkonini beradi.

Bunday farq biror xalq tomonidan olam qismlarining xususiyatlari haqidagi o'ziga xos tafakkuri haqida ma'lumot beradi.

V.N.Teliya ma'noning makroqomponent modelini lingvokulturologik tavsiflash usulini ilgari so'radi. Bu modelning yetti o'lchamli jihati ■quyidagi ma'lumotlar bazalarini qamrab oladi: presuppozitsiya, denotatsiya, belning motivatsion asosi, emotsional va emotiv baho, belgining qo'llanish sharoitini baholash kabi. X,ar bir baza jarayonni tahlil qiluvchi ruhiy-aqliy tuzilmani ko'rsatib beruvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi, Bundan tashqari, psixosotsiomadaniy tajribalarning lingvokulturologik tavsifidan ham foydalanish mumkin.

Turli tiplardagi tayyor matnlarni keng qo'llash ham samarali. Chunki til birliklari tarkibidagi madaniy axborot lisoniy mazmun uchun o'ziga xos xususiyat sanaladi.

Matnlarning lingvokulturologik tahlili ham madaniyatning asl sanlovchilari hisoblanadi. Insonni madaniyatga ogdirish ham «begona» matnlarni o'zlashtirishi natijasida yuz beradi. Dunyoning juda kichiq elementi bo'lgan matn (kitob) o'z ichiga dunyoni sigdira oladi, o'zi olamga aylanadi. Shuning uchun matnlarni germenevik paradigmadagi tahlil qilish muhim. Bu yerda turli metod va tadqiq usullari qo'llanadi - interpretatsion metoddan tortib to psixolingvistik metodgacha.

Rus tilshunosligida V.A.Maslovaning darsligida lingvokulturologik tadqiqotlarning zamonaviy yo'nalishlari tavsiflanadi, metodologik asosi yaratilgan. V.V.Vorobyovning «Lingvokulturologiya: teoriya i metodi» [Vorobyev 1997] nomli tadqiqoti gumboldtchilik nazariyasi asosiga qurilgan bo'lib, tilda o'z aksini topgan madaniyatni o'rganish Sepir-Uorf gipotezasi asosida amalga oshirilgan, L.Vaysberger terminlaridan faol foydalanilgan edi.

Tadqiqotda Lingvokulturologiya lingvoo'lkashunoslik sohasining nazariy asosi sifatida tadqiq etiladi, sohaga "til va madaniyat munosabatlari va aloqalarini tilni vazifalarida tekshiruvchi va bu jarayonni tizimli metodlar va zamonaviy yo'nalish, madaniy qoidalarga ko'ra birliklarning lisoniy va nolisoniy (madaniy) mundarijasiga jamlab, bir butun tizimi sifatida aks ettiruvchi kompleks bilimlar majmui" deb ta'rif beradi. [Vorobyev 1997: 36-37].

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Metod va metodologiya tushunchalarini farqlang.
2. Lingvokulturologiya sohasi qanday metodlardan foydalanadi?
3. Lingvistik, kulturologik, sotsiologik va etnografik metodlarning o'zaro bir-biridan farqini ayting.
4. J.Lakoffning metaforani tahlil qilish metodiga izoh bering.
5. Psixosotsiokulturologik eksperiment nima?
6. Assotsiativ eksperiment mohiyatini tushuntiring.
7. Matnning lingvokulturologik tahlili qanday amalga oshiriladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.

2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O'zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING ASOSIY TUSHUNCHAVIY-TERMINOLOGIK APPARATI

REJA

1. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini.
2. Lingvomadaniy paradigma.
3. Etnik mentallik.
4. Lingvomadaniy konsept.

Tayanch so'zlar: *lingvomadaniy paradigma, lingvoqo'l'turema, madaniy sema, madaniyat tshi, madaniy matn, submadaniyat, madaniy universalিয়া, madaniy salouiyat, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy makon, madaniy bo'yoq; (konnotatsiya), mentallik, konsept.*

Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalari talqini

Lingvokulturologiya fanning maxsus sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikka bir qancha tushunchalarni olib kirdi: lingvoqo'lturema, madaniy til, madaniy matn, madaniy kontekst, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniyatning pretsedent nomlari, madaniyatning ochuvchi tushunchalari, madaniy universaliya, madaniy kompetensiya, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy qoidalar, mentalitet, mentallik, rasm-rusum, odam, marosim, madaniy makon, madaniy tip, tamaddun (sivilizatsiya) kabi.

Madaniy axborotni til birliklarida ifodalanishiga yordam beruvchi tushunchalar: madaniy sema, madaniy fon, madaniy konseptlar, madaniy konnotatsiyalar bu fan uchun muhim ahamiyatga ega.

Madaniy semalar - so'z, semantik birliklar, belgilarga nisbatan juda mayda va universaldir. Masalan, palov - guruchdan tayyorlanadigan o'zbek kuyuk taomi. Piyma - jundan bosib ishlangan rus poyabzali.

Madaniy fon - ijtimoiy hayot va tarixiy voqealarni bildiruvchi atov birliklar tavsifi: *Juji keldi, buji keldi*;

Yuqoridagi madaniy axborot tashuvchi ikki birlik denotatda joylashgan bo'ladi, lingvoo'lkashunoslar tomonidan keng o'rganilgan.

Madaniy konseptlar - mavhum tushunchalar nomi, shuning uchun madaniy axborot signifikatda - ma'naviy yadroda joylashgan bo'ladi.

Madaniy meros - madaniyat uchun muhim bo'lgan axborot hamda qadriyatlarning o'zatilishidir.

Madaniy an'analar - ijtimoiy va madaniy meros qimmatli elementlarining jamlanmasidir.

Madaniy jarayon - madaniy hodisalar tizimiga kiruvchi elementlarning birgalikdagi harakati.

Madaniy makon - madaniyatning uning namoyandalari ongidagi mavjudlik shakli. Madaniy makon kognitiv makon bilan mushtarak xususiyatga ega, yoki ular muayyan milliy madaniy jamoaning har bir a'zosi individual va jamoaviy makonlari yig'indisi bo'lib shakllanadilar. Masalan, ingliz madaniy makoni.

Lingvomadaniy paradigma - dunyoqarashning milliy, ijtimoiy, tarixiy va ilmiy kategoriyalarini aks ettiruvchi til tuzumlari yig'indisidir. Lingvomadaniy paradigma o'zida konseptlar, kategorial so'zlar, madaniy pretsedent nomlari va boshqalarni jamlaydi.

Til tuzumlari - paradigmalarning asosi bo'lib, qimmatli tasavvurlardan iborat bo'ladi.

Mentallik - ona tili kategoriyalari va tuzumlari orqali olamni qayta tiklashdir. Unda milliy xarakterning aqliy, ma'naviy va irodaviy sifatlari jamlangan bo'ladi. Mentallikning birligi esa mazkur madaniy konseptdir.

A.Y.Gurevich fikricha, mentallik dunyoni qabul qilish usulidir. U mantiqan kashf etilmagan va reflekslashmagan bo'ladi. Mentallik - falsafiy, ilmiy yoki estetik tizim emas, u ijtimoiy ong bosqichi bo'lib, unda ma'no his-xayajon, yashirin odat va anglash usullari hali ajratilmagan bo'ladi. Demak, mentallik insonlarning ma'naviy birlashishi uchun ko'rinmas minimum hisoblanadi, uningsiz biror jamiyatni tashkil qilib bo'lmaydi.

Xalqning mentalligi tilning nisbatan muhim konseptlarida faollashadi.

Mentalitet (o'zlik) - biror millatning mentalligi, aqliy boyligi, ruhiy xazinasining ichki tuzilishi va farqlanishini aks ettiruvchi kategoriadir. Unda ruhiy lisoniy intellekt, turli miqyosdagi lisoniy madaniy jamoaviylik namoyon bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda mentalitet ijtimoiy-madaniy, lisoniy va geografik omillarga bog'liq chuqur ong tuzumi ekanligi ta'kidlanadi. Y.D.Apresyan, YE.S.Yakovleva, O.A.Kornilovlar milliy mentalitetning o'ziga xos jihatlari til bosqichidan tashqari, olamning konseptual manzarasida ham aks etgan bo'ladi, deb e'tirof etadilar.

Ularning har biri tashqi olamning o'ziga xos bilvosita namoyishidir. Ular madaniyatning tarkibiy qismlari bo'lmish miflar, bashoratlar, afsonalar, diniy dunyoqarashlarni o'z ichga oladi.

Madaniy an'analar - integral hodisa bo'lib, unda ijtimoiy stereotiplashgan tajriba ifodalanadi.

Madaniy fond - biror madaniyatning tipik vaqili egallagan milliy va dunyoviy madaniyat sogasidagi bilimlar majmuasidir. Biroq bu o'rinda shaxsiy tegishlilik emas, mazkur milliy madaniyatga xos asosiy birliklar yig'indisi ekanligi hisobga olinadi,

Madaniy tip. Madaniyatni tiplashtirish dastlab 1922-yil Rossiyadan chiqarib yuborilgan va AQShda yashab atoqli sotsiolog bo'lib yetishgan Pitirim Soroqin tomonidan amalga oshirilgan. U quyidagicha madaniy tiplarni ajratadi: *ideatsion madaniyat* (diniy madaniyat), *sensativ madaniyat* (ideatsion madaniyatga qarama-qarshi tushuncha bo'lib, G'arbiy Yevropada Uygonish davrida yetakchilik qilgan);

idealistik madaniyat (qorishiq va oralik vazifasini bildiruvchi tip: antik madaniyatning Oltin davri, XII-XIV asr Yevropa madaniyati). Madaniy tip o'z vaqillaridan birini Shaxs tipi sifatida tanlab oladi.

Madaniyat tili - qadriyat va g'oya shakllari yo'nalishini shakllantiradigan, tasavvurlar, obrazlar, tushunchalarni tashkillaydigan belgilar va belgilar munosabatlari tizimi - belgili moddiyatdir. Madaniyat tili etnik madaniyatga nisbatan xalq madaniyati o'ziga xosliklariga yo'naltirilgan barcha verbal va noverbal aloqaning belgili usullari yig'indisi ekanligi bilan farqlanib turadi. Madaniyat tili boshqa xalqlar madaniyati bilan aloqada aks etadi.

Madaniy qoidalar - shaxsni yaroqli yoki yaroqsiz sifatida tasniflovchi ideallar turidir.

Madaniy qoidalar xalq bosib o'tgan uzoq tarixiy jarayon davomida ishlab chiqariladi.

Shu qonun va qoidalar bizni hayvonlardan ajratib turadi, tartibsizliklardan saqlab, hayotimizni bir tizimda ushlab turadi.

Rus xalqining muhim an'anaviy qoidalarini ishlab chiqish borasida N.O.Losskiyning (XX asr faylasufi) konsepsiyasi ancha mashhur bo'lib, uning 1957-yilda nashr etilgan «Rus xalqi xarakteri» nomli kitobida rus xalqining bir qancha ijobiy hamda salbiy jihatlarini ajratib ko'rsatadi.

V.N.Teliyaning fikricha, madaniy qoidalar, masalan, til me'yorlari kabi obligator (majburiy) emas. Milliy madaniyatga qadriyat qoidalari terminlari orqali ifodalanuvchi «xalq donoligi ifodasi» bo'lgan barcha tushunchalarni kiritish mumkin.

Madaniy qadriyatlar inson hayoti davomida turli vazifalarni bajaradi: inson va olam munosabatlarini tartibga soladi, faollashtiradi, yo'naltiradi.

Aksiologiyada qadriyatlar tasnifining bir qancha turlari mavjud. Jumladan, absolyut (mutlak) yoki abadiy qadriyatlar, jamoaviy, shaxsiy, biologik yashash qadriyatlari kabilar.

Inson olamni **nafaqat** tushunadi, shuningdek,, manfaat nuqtayi nazaridan baholaydi ham. Qadriyatlar tizimi haqidagi til axboroti xalqning dunyoqarashining o'ziga xosliklaridan darak beradi.

Submadaniyat - ikkinchi darajali, tobe madiny tizim (mas., yoshlar submadaniyati).

Asosiy madaniy konseptlarga mavhum otlar, masalan, vijdon, taqlir, iroda, karz, gunox, qonun, ozodlik, aql, vatan kabilar kiradi. Ular olam manzarasining asosiy birliklari qatoriga kiradi, til shaxsi va lingvomadaniy jamoat uchun ekzistensial (rivojlantiruvchi) ahamiyatga ega.

D.S.Lixachyovning qayd etishicha, konseptlar inson ongida extimoliy ma'nolarga ishora sifatida, shuningdek,, insonning yetakchi til tajribasi (she'riy, nasriy, ilmiy, ijtimoiy, tarixiy) sifatida yuzaga keladi.

A.Y.Gurevich madaniy konseptlarni asosan, ikki guruhga bo'ladi: «fazoviy», falsafiy kategoriyalar - madaniyatning universal kategoriyalari (zamon, makon, sabab, o'lcham, harakat); ijtimoiy kategoriyalar - madaniy kategoriyalar (ozodlik, huquq, adolat, mehnat, boylik, mulk). Konseptlarni yanada yaqinroq tahlil qiladigan bo'lsak, har qanday tilda madaniy xos konseptlar ko'tilganidan ko'proq ekanligiga guvoh bo'lamiz.

Masalan, bunga mayizni ham kiritishimiz mumkin. Uning xalqda minimal ozik-ovkat etaloni ekanligi, undan ***bir mayizni sirk, bo'lib yemoq***, frazeologizmi kelib chiqqani, ***mayizdek sarimoq, qoramayiz bola*** kabi o'xshatishlar isbotlab beradi.

Madaniy ochqich konseptlar jamoaviy til ongida muhim o'ringa ega. Shu sababli ham madaniy konseptlar lug'atlari yuzaga kelmoqda. Y.S.Stepanovning «Konstanti: Slovar russkoy kulturi» (M., 1997) bu boradagi ilk tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Madaniy bo'yoq (konnotatsiya) - madaniy kategoriyalar ma'nosidagi denotativ yoki obrazli motivlashtirilgan jihatlarni tabdil qilishdir. Bu termin 1993-yil V.N.Teliya tomonidan kiritilgan.

Lingvokulturema terminini fanga V.V.Vorobyov tomonidan kiritilgan. Lingvokulturema sathlararo kompleks birlik bo'lib, o'z mazmunida lisoniy va nolisoniy (tushunchaviy yoki predmetlik) ma'noning dialektik birligini ifodalaydi. V.V.Vorobyov lingvokulturemani til belgilari shakllari, ularning mazmuni hamda madaniy ma'nosi yig'indisi sifatida tushuntiradi.

Lingvokulturemalarni tushunish uchun kerak bo'ladigan muhim ma'no sifatida u mazmuni elementa bo'lib imkon sifatida turuvchi tub ma'noni ko'rsatadi. Bu termin hali to'liq shakllantirilmagan yoki o'rganilmagan. Jumladan, unga til belgisidagi madaniy axborot qanday va kasrda birikadi, tilda qanday joriylanadi kabi masalalar ochiqligicha kolmoqda. Biroq uning til birligida mavjudligi haqidagi faktlar V.Gumboldt davridan buyon keltiriladi.

Madaniy farqdovhilikni topish uchun muhim vosita til birligini muayyan diskurs (matn)ga kiritib ko'rishdir. Bunda madaniy universalialar terminiga ehtiyoj seziladi. Madaniy universalialar badiiy matnda ifodalangan voqelikning madaniyat va an'analar uchun zaruriy barcha umumiy madaniy elementlar (til mavjudligi, mehnat qurollari tayyorlash, jinsoy ta'qiqlar, miflar, rakslar kabi) hisoblanadi. Ular odatda davrning ideologik shtamlari asosini tashkil qiladi.

Masalan, SH.Xolmirzayevning «O'zbeklar» xikoyasidagi madaniy universalialar - Botir chuponning ahvalidir. Botir chupon va ayolining Ergashga o'zlaridagi birgina tarvo'zning yarmini ilinganliklari, uta kambagal bo'lsa-da, xasharchi yigitlarga osh qilib berganliklari, ikkitagina quyidan birini suyganliklari tasvirlanadi. Xikoya oxirida Ergashning o'z-o'ziga ikrori bilan bu universalialar ochib beriladi. Tilshunoslikda lisoniy va konseptual universalialar ma'lum. A.Vejbitskaya leksik universalialar sifatida bir qancha so'zlarni ajratib ko'rsatadi: men, sen, hech kim, hech narsa, narsa, insonlar, tana, bu, bir, ikki, barcha, ko'p, yaxshi, yomon kabi. Konseptual universalialar, aniqrog'i, ularning muhim birikuvlari - madaniy universalialardir. A.Vejbitskaya yozadi: "Nimadir haqida tafakkur qilish uchun, bizga konseptdan-da kattaroq narsa kerak: bizga konseptlarning fikriy kombinatsiyalari kerak".

Muallif Sepir-Uorfning nisbiylik nazariyasiga ayrim o'zgartirishlar kiritadi. Uning fikricha, turli tillarga tegishli bo'lgan olamni anglash

tizimlarini solishtirib bo'lmaydi, degan fikrga qo'shilib bo'lmaydi; ikkinchidan, kashf etilgan milliy xoslangan konseptlar "semantik primitivlar" tiliga tarjima qilina oladigan darajadagina kiyoslansa arziydi. Shuningdek,, har bir til o'ziga xos xususiy "semantik borliq"ni shakllantiradi. "Lisoniy va madaniy tizimlar o'zaro katta farqka ega, biroq semantik va leksik universalialar umumiy asosga ega. Ular inson tili, tafakkuri va madaniyati asosiga ko'riladi".

Lingvomadaniy universaliala madaniy obraz yadrosini hosil qiluvchi birgina so'z yoki butun bir ifoda yordamida namoyon bo'lishi mumkin.

Madaniy universaliala, bir tomondan modsiy olamga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, xalqning milliy-madaniy, ma'naviy muammolariga yo'naltirilgan bo'ladi. Bunday ikkitomonlamalik ularning semantik xajmi, ramziy ifodaga aylanish qobiliyatini rivojlantiradi. Ular matnning madaniy ishoralaridir. Matn - tilshunoslik va madaniyatshunoslikning haqiqiy tutashuv nuqtasidir.

Tilning oliy sathi bo'lish bilan birga matn madaniyatning mavjudlik shakpi hamdir. Lingvokulturologiya esa tilni madaniy qadriyatlar tizimi sifatida o'rganadi.

Lingvokulturologiyada asosiy o'rinni madaniyatning muhim konseptlari va pretsedent nomlarni o'rganish egallaydi. Pretsedent nomlar deganda juda mashhur matnlar bilan bog'liq (Krri Ishkamba, Maysara, Utkuriy kabi), vaziyatlar bilan bog'liq (Jaloliddin, Maxmud Tarobiy, Shiroq kabi) atoqli otlarni tushunamiz. O'zbek xalqi madaniyatiga tegishli ayrim atoqli otlar umuminsoniy madaniyaga tegishli ekanligi bilan ham ajralib turadi: Forobiy, Xorazmiy, Ibn Sino, Amir Temur.

Navoiy, Ulugbek, Registon, Samarkand, Xabib Abdulla, Islom Karimov kabi.

Madaniy bo'yoq (konnotatsiya). N.Y.Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy mazmuniy kategoriyalarni ajratadi: tiriklik, harakat, vaziyat, predmet, o'lcham, makon, zamon va hk. Bu kategoriyalar tilning mazmuniy uetunlarini tashkil qiladi hamda olamning lisoniy manzarasining mavhum bosqichi hisoblanadi. Biroq har bir xalqning o'ziga xos obrazli boglangan mexanizmlari bo'ladi. Bu mexanizm ikkilamchi nominatsiyadagi ma'nolarini tushunishga imkon beradi. Masalan, it so'zi rus tilida salbiy jihatlar bilan birga sodiqlik ramzidir, beloruslarda salbiy belgilar yetakchi, turkiy tillarda it - so'kish so'zga yaqin turadi. Shu o'rinda Rossiyada taxeil olayotgan mugulistonlik talabalar haqida bir misolni keltirish maqsadga muvofiq. Talabalarga "It - insonning dusti" mavzusida matn tuzishni topshirik berishadi. Shunda mo'g'ul yigit savol beradi: Nega it? Ot deb yozsam bo'lmaydimi? Qolganlar bundan xayratda qolishadi. Mugul yigit tushuntiradi: It odamga xizmatkor bo'lishi mumkin, ammo dust bo'lolmaydi.

Cho'chqa so'zi barcha tillarda salbiy bo'yoqka ega, ruslarda ifloslik, noshukurlik, tarbiyasizlik, vyetnamliklarda axmoqlik ramzi bo'lsa, musulmon xalqlarda asosan diniy nuqtayi nazardan salbiy baho berish kuzatiladi.

Shu tariqa it va cho'chqa so'zlari turi xalqlarda turli xil bo'yoqka ega, bu esa mazkur xalqlar obrazli tafakkurining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Til va madaniyat o'rtasidagi aloqa vositasi vazifasini asosan tilda ideallashgan va moddiylashtirilgan ma'no kabi elementlar bajaradi.

Lingvomadaniy konsept. «Konsept» termini zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda ko'p uchraydi. Konsept tushunchasiga turli yondashuvlar umumiy lingvo falsafiy asosga tayanadi. Uni asosida Sossyurning til va nutq dixotomiyasi yotadi, ya'ni «til —nutq» tushunchasi hozirda «tilni anglash — kommunikativ fe'l-atvor» deb talqin qilinmoqda. Bunda tilni anglash til tushunchasiga nisbatan keng ma'noda qo'llanadi, chunki tadqiqotchilar ko'p hollarda fenomen bo'lgan va individual ongning verbal shakldagi holatiga e'tiborlarini qaratadilar. Kommunikativ fe'l-atvor bilan nutq orasidagi munosabatga kelsak, bu holatda tadqiqot predmeti kengayganligi kuzatiladi, ya'ni matndan va uni yozuvda qayd qilingan shaklidan to biron bir madaniyatda qabul qilingan xulq-atvor namunalariga ko'ra muloqot jarayonida o'zgarib turadigan kommunikant maqsadlari to'plami, kommunikatsiyani noverbal shakllari, intertekstual aloqalar va boshqalargacha. Lingvistik tadqiq predmeti mazmun doirasining bunday kengayishi immanent lingvistika bilan zidsiyatiga olib keldi.

Buning ijobiy va salbiy jihatlari mavjud. Til haqidagi fanni bunday rivojlanishidagi ijobiy tomonlaridan biri bu bir-biriga yaqin bo'lgan gumanitar fanlar yutuqlaridan foydalanish, lingvistikani yangi tushunchalar va metodlar bilan boyitish imkoni berilishidir.

Bu o'z navbatida psixolingvistika, sotsiolingvistika, pragmalingvistika, etnolingvistika, Lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika kabi sohalari taraqqiyotiga sabab bo'ldi. Salbiy jihatlarga terminologiyaning noaniqligi va bir fanning turli sohasidagi mantiqiy o'zilishlarni misol qilib keltirish mumkin. Yuqorida aytilgan hamma so'zlar «konsept» terminiga ham taallukdir.

Zamonaviy lingvistikada konsept tushunchasi nihoyatda turli-tuman. Konsept ong sohasiga mansub va u faqat tavsifiy-tasniflash emas, balki hissiy-iroda va obrazli-empirik xususiyatlarni ega. Konseptlar anglashdan tashqari, kechinmalar orqali hamidrok qilinadi (Stepanov, 1997, 41 b.).

Agar ksnseptni va tushunchani yaxlit tushuncha deb olgan ba'zi bir tadqiqotlarni inobatga olmasak, lingvistikada konsept tushunchasini anglashda lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvni tan olish kerak (Vorkachev, 2002).

Konsept lingvokognitiv hodisa sifatida - bu «bizni ongimizni mentap yoki psixik vositasida, hamda inson tajribasi va bilimida aks etadigan ma'lum ot birligidir; xotirani, mental so'z boyligi, miya tili va konseptual tizimini (lingua mentalis), inson psixikasida aks etgan butun dunyoqarashni operativ mazmun birligidir» (Kubryakova, 1996, 90 b.). Konseptlarni bir qismi til bilan bog'liqdir, boshqa konseptlar qismi esa inson psixikasidagi maxsus mental bo'lgan reprezentatsiyalar - obrazlar, rasmlar, sxemalar va b. namoyon bo'ladi (shu yerda)

Psixolingvistlar uchun konsept - bu «insonni psixik hayotini qonuniyatlariga buysingan tartibsiz bilish va kommunikativ faoliyat yurituvchi individni dinamik xarakterga ega bo'lgan perseptiv-kognitiv-affektli hosillalardir; va buni natijasida lingvistik nazariya nuqtayi nazarida ilmiy ta'rifiga mahsuli sifatida maxmun va mohiyatiga ko'ra bir qator parametrlari bilan ajralib turadi» (Zalevskaya, 2001, 39 b.) (Kazakbayeva tarjimasini). Bunda konseptni noverbal tabiati katiy ta'kidlanadi. Bir tomondan konseptni murakkabligi, ikkinchi tomondan - K.Hardi ta'kidlaganidek, har bir konsept «mavjud bo'lgan hamma elementlar va jarayonlar turlarini konstellyatsiyasi hisoblanadi (shuning uchun har qanday abstrakt tushuncha o'ziga tegishli bo'lgan hissiyot bilan boglangan bo'ladi)» (sit. po: Zalevskaya, 2001, s.39) A.A.Zalevskaya bilim va tushuncha kabi individning yutugi bo'lgan konseptlarni va konseptlarning ilmiy ta'rifi mahsuli sifatida mantiqiy ratsional anglangan konstruktlar orasidagi chegaralarini aniq belgilaydi.

Prinsipial jihatdan butunlay boshqa ta'rif A.Solomonga tegishli. Uning fikricha, konsept - bu konkret hayotiy tushunchalar asosida hosil bo'lgan abstrakt bo'lgan ilmiy tushuncha (Solomonik, 1995, 246 b.). Bunday yondashuv S.D.Katsnelson fikriga mos keladi, ya'ni izohli lug'atlarda beriladigan kundalik hayotdagi bilimlarni shakliy va mazmuniy birlamchi tushunchalar bilan moslashni ikkinchi - ilmiy, ya'ni ensiklopedik dugatlarda beriladigan bilimlarga qarama-qarshi qo'ygan. A.A.Potebnyaga ko'ra bunday bilimlarni tabaqalash so'zni yangi va qadimgi ma'nosini bir biriga qarama qarshi qo'yishga tayanadi. Kognitiv lingvistikada qabul qilingan model «tasavvur - odatiy tushuncha» hozirgi «tasavvur – odatiy tushuncha — ilmiy tushuncha» shakliga keltirilmoqda. Odatiy va ilmiy tushunchalar orasidagi farq odatiy tushuncha darajasida o'z tajribasini tartibsiz ravishda umumlashtirishda va u o'z navbatida ilmiy tushuncha darajasida deduktiv va induktiv ishlatilishida aks etadi. Albatta bu darajalar orasida oralikdagi hodisalarni topish mumkin. Mental mohiyat ham bor, ular hali tassavur ham emas, tushuncha ham emas. Konseptni bunday talqin qilinishi o'z navbatida mantiqiy - semantikdir.

Bizningcha asosli fikr quyidagicha, konsept tushunchaning o'rinbosari, «hosil bo'lishi mumkin bo'lgan tushunchaga nishon» hamda

«insonni avvalgi tajribasining aks sadosi» (Lixachev, 1997, 282 b.), Boshqacha qilib aytganda konsept lugʻatlarda berilgan kollektiv emas, individual mazmunga ega. Konseptlar yigʻindisi biron bir xalq, albatta shu tilning konseptosferasini hosil qiladi va oʻz navbatida dunyoning lisoniy manzarasi deb hisoblanadi.

Konsept tushunchasiga (madaniy konseptga) lingvomadaniy yondashuv deganda biz konseptni madaniyatning bazaviy birligi, uning konsentrata deb qabul qilamiz. Y.S.Stepanov yozishicha, «konsept tizimiga mavjud barcha madaniyatlarga taallukli faktlar, - uning bosh koʻrinishdagi shakli (etimologiya); tarixni mazmun-mohiyatini asosiy xususiyatlarigacha qisqartmalari; zamonaviy assotsiatsiyalar; baholar va h-» (Stepanov, 1997, 41 b.). Konseptlar koʻp hollarda ilmiy lisoniy manzaraga qarama-qarshi qoʻyiladigan sodda lisoniy manzara bilan boglanadi, tadqiqotchilar bu xolnida «amaliy falsafa tushunchalari» boʻlgan «haqiqat», «taqlir», «ezgulik» va h- haqida gapirishadi. «Kundalik hayot falsafasi bir necha omillarni oʻzaro munosabati natijasidir, Bular milliy urf-odat va folklor, din va gʻoya, hayot tajribasi va sanʼat siymolari, his-tuygʻu va qadriyatlar tizimidir» (Arutyunova, 1993, 3 b.).

V.P.Neroznakning fikricha, biz qachon milliy madaniyat konsepti haqida ran yuritamiz, qachonki boshqa til ga tarjima qilayotganimizda shu tilda biron bir konseptni aynan toʻgʻri keladigan ekvivalenta boʻlgan soʻz yoʻq boʻlsa: «ekvivalenta boʻlmagan leksika, yoki odatda uni “tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar” deb ataladigan soʻzlar - haqiqiy leksikondir, shu soʻzlar asosida fundamental milliy-madaniy konseptlarni ruyxatini tuzish lozim» (Neroznak, 1998, 85 b.). Konseptlarni oʻrganishdagi bu yondashuv juda qiziqarli va juda ham obyektiv. Haqiqatdan ham, Gamlet rus madaniyati konseptami degan mavzuda munozara olib borish mumkin, ammo, masalan, «poryadochnost» - ”insofililik” va «poshlost» - “razillik, kabixlik” soʻzlari boshqa tilga ugirish juda qiyin (Savitskiy, 2003). Konsept tushunchasiga lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi: inson ongida hosil boʻlgan mental shakldagi konsept sotsiumning konseptosferasiga tikish degani, yaʼni oxirgi intixosi bu madaniyatdir, konsept esa madaniyatni birligi sifatida jamoa tajribasi deb qabul qilinadi va u oʻz navbatida individ yutugi boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, bu yondashuvlar individga nisbatan vektorlari bilan farqlanadi: lingvokognitiv konsept —bu individual ongdan madaniyatga qarab yoʻnalish, lingvomadaniy konsept - bu madaniyatdan individual ongga qarab yoʻnalish. Bunday farqlar muloqotni generativ va interpretativ modellariga mos ravishda qarama qarshi. Bunda biz tashqi harakatni va ichki harakatga boʻlinishini tadqiqotchilarga xos usuli deb bilamiz, aslida esa harakat butun yaxlit boʻlgan koʻp oʻlchamli jarayondir.

Lingvomadaniy yondashuv oʻz navbatida komponentlari yaxlit boʻlgan madaniy konseptlarni konkretlashgan holda oʻrganishdir. Bunda

madaniya vaqillari uchun qimmatli bo'lgan u yoki bu predmetlarga, hodisalarga, g'oyalarga munosabati inobatga olinadi. Odamlarni xulq-atvorini belgilaydigan qadriyatlar, eng qimmatli belgilar dunyoni lisoniy manzarasini eng muhim qismini tashkil qiladi. Bu qadriyatlar aniq bir butun matnda aks etmagan. Vaxolanki etik kodekslar, ya'ni Un Axd kabilar mavjud, ammo ular qadriyatlar orasida juda kam sonlidir. Qadriyatlar madaniyatda o'zilgan holda emas, balki bir biri bilan chambarchas boglangan va ular dunyoviy manzarani qadriyatlarini tashkil qiladi (lisoniy manzarani bir qismini). Lingvistikada ular madaniy konseptlar sifatida tavsif qilinadi, ya'ni u yoki bu til shaklida predmetlashgan jamoa ongida paydo bo'lgan ko'p qirrali, madaniy-ahamiyatli ijtimoiy-psixologik yangiliklardir.

Konseptda eng muhim tomoni - bu « uzluksiz madaniy-tarixiy borliqda mavjud bo'lgan ko'p qirrali va diskretli yaxlit mazmunidir va shuning uchun bir predmet sohasidan ikkinchi sohaga o'tadigan madaniy translyatsiyada (va kulturogen) joylashganligidir» (Lyapin, 1997, 19 s.). Madaniy konseptlarda, bizni fikrimizcha, eng kamida uchta tomonlari bor - obraz (timsol), tushuncha va qadriyat. Shu ma'noda ta'kidlash mumkinki, madaniy konseptlar dunyo manzarasini belgilovchi oppozitsiyaga asos bo'lib xizmat qiladi. Ularni farqi birliklarni sonida: oppozitsiyalarni bazasini soni chegaralanganligi, madaniy konseptlarning soni yetarli darajada ko'p bo'lishi mumkin. Bu yondashuvning qimmatli tomoni shundaki, u konseptni samarali tavsifida va o'rganishida psixologik nukgai nazari asosida tushunishda. madaniy konseptning timsoliy tarkibi psoholingvistik fenomen tarzida konseptni persetiv va kognitiv tomonlari korrelyatsiyaga kirishida, ko'rib chiqilayotgan hodisalarda mantiqiy mazmuni tilda namoyon bo'ladi (bunda konseptning ma'no tomonini fatualli deb nomlasa bo'ladi) (Karasik, Slishkin, 2001, 78 b.). Konseptni tushunish uchun taklif qilinayotgan integral yondashuv shu mental mazmunini turli talqin qilinishida tizimga keltirish imkonini beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, madaniy konseptlar - mazmunan bir xil bo'ladigan hodisa emas. Birinchi navbatda ular jamiyatdagi u yoki bu ijtimoiy qatlamga ta'lukligi bilan ajralib turadi. Boshqacha qilib aytganda, agar jamiyatda ijtimoiy guruhlar aniq ajralib chiqqan bo'lsa, shu guruhlarni konseptosferasi ham mavjud. Etnik xususiyat ajralgan holda mavjud bshlmaydi, ammo ijtimoiy jarayonda ifodalanadi. Jiddiy gapirsak, individuallik sotsioetnik o'zini anglash tushunchasi mavjud va bu hodisada madaniy konseptlar ajralib turadi. Shunday qilib, sotsiolingvistikani tukgai nazaridan madaniy konseptlarni eng kamida uch turga bo'lish mumkin: etnomadaniy, sotsiomadaniy i individual - madaniy. Boshqacha chilib aytganda, butun etnomadaniyat, lingvomadaniyat ichidaga u yoki bu guruhlar, va , albatta, individum

uchun dolzarb bo'lgan yangi hosil bo'lgan mental tushunchalar bor. Konsept tushunchasini bunday talqin qilishda turli yondashuvlarni birlashtirish imkonini beradi.

Rus etnomadaniyat konseptiga misol qilib "saxiylik"ni olish mumkin - o'zining vositalari, boyligi bilan boshqalar bilan bo'lishi qobiliyati (BTS); bu qobiliyat boshqa xalqlarda ham bor, ammo bu xususiyatni muhimlik darajasi va ongli ravishda ta'qiqdash kerak bo'ladigan vaziyatlardagi ta'qiqlashlar yo'qligi (mehmondustlik sharoitiga mansub bo'lgan ta'qiqlashlar) - bu konseptni rus madaniyatining o'ziga xos tanilgan belgisiga aylantiradi. O.A.Leontovich fikricha (Leontovich, 2002), amerikaliklarni lingvomadaniyatini mazmun-mohiyatini belgilovchi eng muhim konseptlar qatoriga mental bo'lgan yangiliklar «self», «privacy», «challenge», «efficiency» kiradi. Masalan, *challenge* so'ziga «Jizn i kultura SSHA» (AKSH ni hayoti va madaniyati) lingvomamlakatshunoslik lug'atida shunday ta'rif berilgan: 1) *vazifa*; 2) *muammo*; 3) *sinov*; 4) *chatsiruv*. Bu so'z - amerikaliklarni milliy xarakterini tushunishda eng lsh im so'z; u jasoratni, o'zini sinash uchun o'zini xavf-xatarga borishga tayyor turish, saltis sargo'zashtlar ru^i, ratsobatga intilish va h;okazolarni bildiradi (Leontovich, Sheygap, 1998). Rus lingvomadaniyatida mavjud bo'lgan ijtimoiy konseptga "raxm - shafqat" misol bo'ladi - ma'no jihatidan keksa yoshdagilar ongida boglangan; sevish- raxm qilmoq, bunda raxm qilmoq hamdardlik tuyg'usi deb anglanadi, keksa yoshdagilarga xos bo'lgan hamdardlik tuyg'usi bilan birov bilan boglanganlikni birligini bildiradi, bu xayratomo'z narsa emas, betashvish yoshlik xursandchilikga qaratilgan, odatda faqat xursandchilik bilan yashayotgan odam beshafqat bo'ladi. Ingliz tilida gaplashadigan xalqlar madaniyatida keksalarga boglanganlik uncha namoyon bo'lmaydi, keksalarga nisbatan hamdardlik tuyg'usini ko'rsatish ularga nisbatan kamsitish tuyg'usini bildiradi.

Sotsiomadaniy konseptlar turlidir. Yoshiga nisbatan katga odamlar guruhini birlashtiruvchi, genderli, kelib chiqishi, hamda u yoki bu submadaniyatning kichiq guruhlariga mansubligini bildiruvchi - uyushmalardan to oilalargacha hammasi konseptlar qatoriga kiradi.

Individual konseptlar juda ham turli tumandir, bu yerda u yoki bu yozuvchi va faylasufga mansub bo'lgan tayanch iboralarda ifodalangan individual mualliflarning konseptlarini misol keltirish mumkin. Masalan, Arseniya Tarkovskiyni lirik matnlarida uchraydigan {(trava)} (o't-o'lan) so'zi umumtilshunoslikdagi ma'nosi bilan bir qatorda ma'nosi kengayib, shoirni ijodini sugoradigan kuch simvoli bo'ldi, anglash manbai keyinchalik esa insonni hayot yo'lini oxiridagi xotira belgisiga aylandi (Cherkasova, 1992). Shunga e'tibor berish kerakki, individual konseptlar har qanday shaxsni konseptosferasini bo'linmas qismi hisoblanadi. Ammo agar konseptlarni individual tomoni dominant bo'lsa, u holda muloqot

juda ham qiyin o'tadi. Haqiqatdan ham, biz falsafiy va poetik matnlarda individual ma'noni faxmlab olishimiz kerak.

Individual konseptlarni boshqa ma'noda - u yoki bu shaxsni psixotipini aniqlaydigan konsept sifatida ko'rib chiqish mumkin, masalan, boshqa bir odamlar uchun tinchlik, ko'ngilxotirjamlik, sarishtalik,

boshqalar uchun esa - kurash, sargo'zashtlar, tavakkalchilik aktuallik kasb etadi. Bunday individual konseptlar biron bir ijtimoiy guruhning xulq-atvorini dominantni bo'ladi va sotsiomadaniyat konseptiga aylanadi. Muayyan tarixiy sharoitda ular etnomadaniyat konseptiga aylanadi. Bu holat teskari ham bo'lishi mumkin - kollektivna til ongida konseptni mohiyatini asta sekin sunishi, misol uchun beozorlik konsepti ***muloyimlik, kechirimlilik, itoatkorliteb*** tushuniladi. Zamonaviy lingvomadaniyatda bu xususiyat diniy hayot tarzida taajjub bilan qabul qilinadi. O'tgan davrlarda beozorlik konsepti kollektiv ongida "kekqaygan" tushunchasiga qarama-qarshi konsept sifatida faol qo'llangan.

Bundan tashqari konseptlar obyektini belgilash nuqtayi nazaridan turdosh emas. Bir tomondan, «do'sha» (qalb), «zloradstvo» (ichiqoratak), «logos» , boshqa tomondan, - «matreshka» (matreshka uyinchok), «kolobok» (bugirsok), «podyezd» (kirsh). S.G.Vorkachevni (2002) fikricha, biz konsept haqida gapirganimizda abstrakt majdudotlarga nisbatan ishlatamiz, predmetlar konsept belgisiga kirmaydi. Bu ta'kidga kushilish mumkin, ammo «matreshka» - bu yogochdan yasalgan odsiy kugirchok emas, balki rus xalqining an'anaviy madaniyati bilan tanish bo'lgan odamlarni bir qator kechirmalardir. Bir qarashda «predmetli konsept» bir-birini inkor etadigan bo'lsa ham, biz til ongida ba'zi bir predmetlar madaniy ahamiyatga ega bo'lgan ma'no qatorida assotsiatsiya hosil qilsa konsept mavjud deya olamiz.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalarga izoh bering.
2. Lingvomadaniy paradigma nima?
3. Etnik mentallikka izoh bering.
4. Lingvomadaniy konsept nima?.
5. Sotsiomadaniy konsept nima?

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo‘ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo‘llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

LINGVOMADANIY BIRLIKLARNING TAHLILI

REJA

1. O‘xshatishlar - obrazli milliy tafakkur mahsuli.
2. O‘xshatish turlari. Individual yoki erkin o‘xshatishlar.
3. Umumxalq yoki turg‘un o‘xshatishlar.
4. O‘xshatish etalonlari.
5. O‘zbek tilining o‘ziga xos o‘xshatishlari.

Tayanch soʻzlar: *oʻxshatish, obrazli tafakkur, milliy tafakkur, individual oʻxshatish, erkin oʻxshatishlar, umumhalq oʻxshatishlar, turgʻun oʻxshatishlar, etalon.*

Bugun zamonaviy tadqiqotlarda oʻxshatishlarning lingvokulturologik jihatlariga katga eʼtibor berilmoqda. “Lingvokulturologiya” kitobining muallifi V.A.Maslova oʻxshatishlarda muayyan xalqning milliy dunyoqarashi aks etishini taʼkidlab, bu fikrini rus, belorus, va kirgiz tilida qoʻllanuvchi oʻxshatish qurilmalari taʼlili asosida dalillaydi. Uning fikriga koʻra, *koʻzi issiq koʻldек yarqiraydi, kiyikdek xushqomat, manasdek kuchlik kabi* qurilmalar qirgʻiz xalqining milliy dunyoqarashini aks ettiradi.

V.A.Maslova, shuningdek,, muayyan xalqning obrazli tafakkur tarsi xususan, oʻsha xalq tilida qoʻllanuvchi oʻxshatishlarda ham yakkol namoyon boʻlishini taʼkidlaydi. Olimaning bu fikrini oʻzbek tilidagi turgʻun oʻxshatishlar ham tasdiqlaydi. “Oʻzbek tili oʻxshatishlarining izohli lugʻati” uchun yigilgan materiallar shundan dalolat beradiki, xalqning muayyan predmet, belgi, harakat-holatga munosabati, assotsiativ fikrlash tarsi oʻxshatishlarda ham namoyon boʻladi.

Jumladan, buni oʻzbek tilidagi inson haqidagi turgʻun oʻxshatishlarda ham koʻrishimiz mumkin.

Tilshunos olim D. Xudoyberganovanning “Matnning antropotsentrik tadqiqi” nomli maqolasida *oʻzbek* tilidagi inson haqidagi turgʻun oʻxshatishlarni quyidagi maʼnoviy guruhlariga tasnif qiladi:

1. Inson aʼzolari bilan bogʻliq boʻlgan oʻxshatishlar.
2. Insonning tashqi koʻrinishi bilan bogʻliq boʻlgan uxshaishlar.
3. Insonning jismoniy xususiyati bilan bogʻliq oʻxshatishlar.
4. Insonning ovozi bilan bogʻliq oʻxshatishlar.
5. Inson nutqi bilan bogʻliq Oʻxshatishlar.
6. Insonning xarakteri bilan bogʻliq boʻlgan oʻxshatishlar.
7. Insonning holati bilan bogʻliq boʻlgan oʻxshatishlar.
8. Insonning xatti-harakati bilan bogʻliq boʻlgan oʻxshatishlar.

Bu oʻxshatishlarning har biriga alohida toʻxtalib oʻtamiz.

Inson aʼzolari bilan bogʻliq, boʻlgan oʻxshatishlar: alifdek / sarvdek / sambitdek / shamshoddek tikkomat, angishovnadek kichkina ogiz, anorday qizilyuz, burgutnikiday oʻtkirkoʻz, gilosday qizillab, guruchday oppok, maydatish, zulukdek korakosh, ipday ingichkakosh, qoʻlchadek yumalokyuz, tunday korasoch, chumichday katgaburun;

Insonning tashks koʻrinishi bilan bogʻliq, oʻxshatishlar: azroilday xunuk, burdokiday / meshday semiz, devday baxaybat, zangidek kopkora, niholday nozik, oyday goʻzal, suksurday chiroyli, terakday novcha, chigirtkaday / arvoxday / kosovday / chupday ozgin;

Insonning jismoniy xususiyati bilan bogʻliq, oʻxshatishlar:

ajdarxoday kuchli, ayikday baquvvat, alpday paxlavon, gulday nafis;
Insonning ovozi bilan bog'liq, o'xshatishlar: ayikday / sherday / arslonday / tuyaday bo'kirmoq, na'ra tortmoq, buriday uvillamoq, momakaldiroqday gumburlamoq, qo'ng'iroqday jarangdor;

Inson nutqi bilan bog'liq, o'xshatishlar: avtomatday gapirmoq, bedanaday / bulbulday sayramoq, itday kopmoq, itday irrillamoq, chumchukdek chirqillamoq; **Insonning xarakteri bilan bog'liq, o'xshatishlar:** bir qop yong'oqday shaldir-sho'ldir, avliyoday begunoh, ammamning buzog'idek bo'sh, ipakdek muloyim, itday sadoqatli, molday befaxm, musichaday beozor, sutday oq, tayoqday to'g'ri, tulkiday ayyor, eshakday qaysar, ko'yday yuvosh;

Insonning holati bilan bog'liq o'xshatishlar: baqaday / shamday / haykalday / toshday qkotmoq, bezgak tutganday qaltiramoq, yosh boladay quvonmoq, dokaday / devorday / bo'zday oqarmoq, tilla topgan gadoyday sevinmoq, to'rvasini yo'qotgan gadoyday talmovsirammoq, yetimchadek mung'aymoq, yog'day erimoq, igna ustida o'tirganday betoqat, ilonday to'lg'anmoq, kuydirgan kalladay tirjaymoq, lavlagiday / sholg'omday qizarmoq, suvga tushgan bo'lka nonday bo'shshamoq;

Insonning xatti-harakati bilan bog'liq, o'xshatishlar: yelimday yopishmoq, yebqo'yguday qaramoq, yov quvganday yugurmoq, itday / devday / eshakday / molday / qo'yday ishlamoq, och kalxatday yopirilmoq, ko'z qorachigiday asramoq, maymunday / echkiday sakramoq, molday / itday / cho'chkaday / ho'qizday ichmoq, toshbaqday sudralmoq, o'qdek otilib chiqmoq.

O'zbek tilidagi inson bilan bog'liq o'xshatishlar shuni ko'rsatadiki, ularda insonning holati va harakatini ifodalovchi o'xshatishlar miqdori boshqa ma'noviy guruhdagi o'xshatishlarga nisbatan ko'p. Keyingi o'rinda esa inson a'zolarini ifodalovchi o'xshatishlar turadi. Demak, bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, O'zbek tilida so'zlashuvchi til egalari ko'proq insonning harakat-holatini obrazli tarzda ifodalaydi.

O'xshatish uchun etalon sifatida tanlangan so'zlar ham o'zbek tilining lingvokulturologik xususiyatlarini ko'rsatuvchi til birligidir.

Insonning xarakteri xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlarda o'zbek tilida so'zlashuvchi til egalarining etalon sifatida turli hayvon va jonivor turlarini bildiruvchi so'zlardan ko'proq foydalanganligi ma'lum bo'ladi. Masalan, itday sadoqatli, molday befaxm, musichaday beozor, eshakday qaysar (xarakter bilan bog'liq); itday ishlamoq, echkiday sakramoq, toshbaqaday sudralmoq, ilonday sudralmoq, bulbulday

sayramoq (harakat bilan bog'liq o'xshatishlar). O'zbek tilida usimlik va meva nomlarining o'shatish etaloni sifatida qo'llanishi ham ko'p uchraydi. Bunday o'xshatish etalonlariga **sambit, shamshod, sarv, terak, lavlagi,**

sholgom, gshos, olma, yongots, kabi soʻzlarni misol sifatida keltirish mumkin. Hayvonni bildiruvchi soʻzlarning oʻxshatish etaloni sifatida qoʻllanishi shaxsning subyektiv munosabatini bildirish harakati bilan bogʻliq ekanligi yakkol seziladi. Masalan, *it* soʻzi etalon boʻlib kelgan oʻxshatishlar soni undan ortiq boʻlib, ularning barchasi insonga nisbatan qoʻllangan. *Ilon* etaloni ham shunday xususiyatga ega.

V. Maslova oʻxshatishlarning antropotsentrik jihatlariga alohida eʼtibor berib shunday deb yozgan edi: “Oʻxshatilayotgan obyektlarning bir-biridan uzoq boʻlgan turli doiralarga mansub ekanligi oʻzida bir-birini takoo etuvchi qoʻshimcha assotsiatsiyalarning butun boshli zanjirini namoyon etadi, ular axborotning toʻlaqonli boʻlishini taʼminlashi bilan birga taʼsirchanlikni ham kuchaytiradi; oʻzaro oʻxshatilayotgan obyektlar voqelikda bir-biridan qancha uzoq boʻlsa, ulardagi taʼsirchanlik shuncha yorqinlasha boradi. Oʻxshatishlarning evristik vazifasi yana shunda koʻrinadiki, ular dunyo realiyalarini chuqurroq va kengroq bilib olishga, ularning turli va koʻpincha kutilmagan qirralarini anglab olishga imkon beradi”.

Umuman, oʻxshatishlar Lingvokulguurologiyaga oid adabiyotlarda metafora, metonimiya, maqol va iboralar kabi tilning lingvomadaniy boyligi sifatida eʼtirof etiladi. Bu kabi madaniy birliklar baʼzida biror etnosga xos mentallikni, shuningdek, real voqelikni lison vositasida ifodalash darajasini koʻrsatuvchi dalil hamdir. Ular oʻzida xalqning ijtimoiy-maʼnaviy jihatdan rivojlanishini ham koʻrsatadi.

Mavzu boʻyicha nazorat savollari

1. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalarga izoh bering.
2. Lingvomadaniy paradigma nima?
3. Etnik mentallikka izoh bering.
4. Lingvomadaniy konsept nima?.
5. Sotsiomadaniy konsept nima?

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qoʻziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qoʻllanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

METAFORA – MADANIYAT KO‘RSATKICHI

REJA

1. Metafora - tildagi universal hodisa.
2. Metafora - obrazli-motivlashgan so‘z.
3. Obrazli va konseptual metaforalar.
4. Metaforalarning madaniyatdagi o‘rni.
5. Evfemizm, tabu. Evfemik omonimiY. Disfemizm.

Tayanch so‘zlar: *metafora, obraz, etalon, obrazli metafora, konseptual metafora, madaniyat, evfemizm, tabu, evfemik omonimiya, disfemizm.*

Frazeologik birlik va metaforalar mazmun tarkibi va ulardagi madaniy konnotatsiyalarning o'zi ham kognitiv bilim manbasi bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham frazeologizmlar va majoziy motivlangan so'zlar (metaforalar) madaniy belgilar tashqi ko'rinishlari hisoblanadi.

XX asr oxirlariga kelib metafora biz uylagandan ko'ra murakkabroq hodisa ekanligi ma'lum bo'la boshladi. U til, madaniyat, ilm-fan, hayot, butun olam tarkibiga singib ketgan. Shuningdek,, metaforalar bilish universalisasi hisoblanib, zamonaviy olimlar dunyoning metaforik manzarasini inson genezisi, umuman, inson madaniyati bilan boglashga moyillik ko'rsatmoqdalar. Boshqacharoq aytgandan, prototilning o'zi metaforik xarakterda bo'lgan, protomuloqot ham metaforik bosqichda yuz bergan.

Metafora - tildagi universal hodisalardan biridir, u barcha tillarga xos. U makon va zamonda ham, til tuzilishi va uning amalga oshuvida ham mazkur xususiyatini namoyon qiladi. Kugtlab tilshunoslar, til metaforalar xazinasi degan fikrga ham kelganlar.

Metafora fan uchun mahsuldor tushunchalardan biridir. M.M. Baxtin «xronotop» terminini fanga «deyarli metafora sifatida» kiritganini aytadi. Shuningdek,, «ichki tuzilish», «madaniy bo'yoq» (konnotatsiya), «tirik suv» kabi ilmiy terminlar ham fanga metafora yo'li bilan kiritilgan.

Metafora tilning eng murakkab hodisalaridan biridir. U haqidagi barcha ta'riflar Aristotelning ta'rifiga borib takalada: «Metafora odatiy nomni jinsdan turga yoki turdan jinsga yoki turdan turga yoki o'xshashlik asosida kuchirilishidir».

Metafora keng tushuncha bo'lishiga qaramay, ko'pincha, uni uslubiy yoki badiiy usul sifatida tasavvur qilamiz. Faqat oxirgi-yillardagina N.D.Arutyunova , V.N.Teliya, B.Blek, J.Lakoff, M.Jonson kabi olimlar metaforaning ontologik tabiatiga e'tibor bera boshladilar.

Zamonaviy tadqiqotlarning asosiy qismi metaforaning tafakkur jarayonidagi rolga qaratilgan. M.Minskiynig fikricha, nutqiy yoki fikriy jarayonda ikki tushunchaning bog'lanishi bir freym (ssenariy - tushunchalar doirasi)ning boshqa ma'nolarga bog'lanishi jarayonida yuz beradi, yoxud metafora nom berilmagan tushunchani ifodalashga xizmat qiladi. Boshqa nuqtayi nazardan, «obrazli maydonlar», «ikki mazmuniy hududning o'zaro birikishining ruhiy o'xshatma jarayoni» sintezidir (V.N.Teliya).

Metaforalarning yuzaga kelishi til egasi tushunchalar tizimi bilan chambarchas bog'liq. Biz dunyo haqidagi tasavvur va baholash standartlarimizni metaforada namoyon qilamiz. U esa tilda so'zga

aylanadi xolos. Demak, metafora - fikrlarni umumlashtirish modeli, farazlarni ilgari surish qolipidir.

Metaforalar hosil qilish tizimi quyidagi tartibda bo'ladi: turli mantiqiy guruhlardan ikkita turli predmetlarni olamiz, bunda ularning umumiy belgilari, xususiyatlariga tayanamiz (masalan, gam tuni: hissiyot - gam va dunyoning holati - korongu, ular uchun umumiy jihat - ijobiy hissiyotlar yorug', salbiy hissiyotlar - kora va hira). Metafora kategorial, taksonimik (tasnifiy) chalkashliklardan vujudga keladi. Inson (ko'pincha shoir) metafora to'zar ekan, dunyoda sifatlar va hususiyatlar, mantiqiy guruhlar va ularning o'rindoshlari olamida yashaydi. N.D.Arutyunovanning fikricha, metafora mavhum belgi va sifatlarni parchalamaydi, aksincha, predmet borligining fikriy timsoli darajasiga ko'tariladi. Masalan, O.Mandelshtam royalni «uyning aqlli va yaxshi hayvoni» deb atar ekan, u shunchaki ikki mantiqiy guruhlardagi predmetlarnigina tanlab qo'ya qolmaydi. Bunda e'tibor aniq predmetlarga emas, predmetlarning ongdagi timsoliga qaratyugashi lozim.

III.Balli yozadi: «Biz moddiy dunyodagi predmetlarga mavhum tushunchalarni moslaymiz. Uni boshqalarga tushuntirishning yagona usulidir. Metaforalar shunday tarzda yuzaga kelgan. Metafora kiyoslashdan boshqa hech narsa emas. Bunda tafakkur tamoyil asosida mavhum tushunchani aniq moddiy tushunchaga yaqinlashtiradi va bitta so'zga bog'laydi».

J.Lakoff va M.Jonson o'zlarining metafora nazariyasini ilgari surar ekanlar, «Metafora bizning kundalik turmushimizga singib ketgan, nafaqat til, shuningdek, tafakqurimiz va harakatlarimizga korishib ketgan. Bizning tushunchalar tizimimiz esa metaforik xarakterdadir» deb ta'kidlaydilar. Ularning nazariyasiga ko'ra, odamlar o'z ongidagi «mavhum» konseptni aniqroq ifodalash, mavjud yoki mavjud emas deb bilish uchun metafora kidiradilar. Olimlar metaforani fundamental - asosiy sezgi deb biladilar. Ularning fikricha, metafora moddiyatni yuzaga keltirish vositasidir. Metafora - bilishning kuchli vositalardan biridir, unda bizga ma'lum bo'lgan eski tushuncha yangi tushuncha bilan kiyoslanadi. O'xshashlik mexanizmi tukima tabiatga ega bo'ladi.

Metafora mazkur prinsipdan boshlanadi, yashaydi, agar nomlashning ichki tuzilishi vazifasini bajarmay kuysa, uladi. (V.N.Teliya) O.M.Freydenberg metaforaning yuzaga kelishi haqida quyidagilarni yozadi: «Kuchirilgan g'oyalar! Agar u gnoseologik bilimlar ta'siri natijasida inson ongida yuzaga kelmaganida, bunday tafakkuriy to'siqni kim ham o'ylab topa olmagan Bulardi».

.Myuller boshqacha qarashni ilgari so'radi: metafora qadimgi tilning lug'aviy kambag'alligi natijasida yuzaga kelgan: lug'at boyligi oz bo'lgan, inson esa bitga so'zning o'zidan turlicha predmet hamda tushunchalarni belgilash uchun foydalangan.

A.N.Afanasyev va A.A.Potebnya fikriga ko'ra metafora ikki predmetning u haqidagi tasavvuriy o'xshashlik natijasida yaqinlashuvidan yuzaga kelgan. U biror ehtiyoj yoki tilning kambagalligi natijasida emas, boy manbadan erkin o'sib chiqqan.

Demak, metafora borliq haqidagi tafakkur usulidir. U orqali yangi bilimlar olinadi: hali aniq shakllanmagan tushunchani ifodalash uchun so'zning birlamchi ma'nosidan, uning turli assotsiatsiyalaridan kelib chiqadigan ma'nolaridan foydalaniladi.

Metafora tushunchani inson prizmasidan o'tkazar ekan, uning dunyoqarashi, bilim saviyasi, milliy-madaniy qadriyatlari haqida ham ma'lumot beradi. Shunday qilib, metafora antropometrik xarakterga ega: metafora inson tafakkurining qay darajaga yetganligi belgisi hamdir. Metafora mavhum narsalarni tushunarli va yengil kis etiladigan qilib qo'yadi Demak, metafora mohiyati jihatidan quyidagi xususiyatlarga ega: u tafakkur va borliqni anglash quroli, u fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi yoxud milliy-madaniy dunyoqarashga yugrilgan.

1978-yilda Chiqago shtatida bo'lib uttan simpozium faqat metafora muammosiga qaratilgan edi.

Metaforaning sirini ochishda bizga she'riy, badiiy metaforalarni kuzatish katta yordam beradi.

Keyingi o'n yilliklar davomida metaforaning paydo bo'lish tarixi va uning madaniyatni tilda namoyon etishdagi o'rnini ya'ni lingvokulturologik ahamiyatini tadqiq etish ko'pgina tilshunos olimlarning diqqat markazida bo'ldi. Garchi metafora muammosi ikki ming yildan buyon olimlarning diqqat markazida bo'lsa ham, bugungi kungacha yo stilistik vosita sifatida, yo badiiy uslub sifatida tadqiq etib kelinar edi. Faqatgina oxirgi o'n yilliklar davomida tilshunoslar va faylasuflar diqqati metaforaning ontologiyasini tadkdk etishga kuchdi (N.D.Arutyunova, V.N.Teliya, B.Blek, J.Lakoff, M.Jonson va boshqapar).

Frazeologii birliklar va metafora mazmunining rejasi hamda ularga biriktirilgan madaniy konnotatsiyalar tufayli madaniy belgilarning 32 eksponentlariga aylandi.

Metaforani ushbu nuqtayi nazardan ko'rib chiqamiz.

XX asrning oxirlarida metafora oldingilardan ko'ra murakkabroq va muhimroq hodisa sifatida namoyon bo'la boshladi. Metaforaning kelib chiqish tarixi haqida tilshunoslar turli xil qarashlarni ilgari surishadi. Maslova metaforaning kelib chiqishini insonning genezisi bilan va tegishli ravishda inson madaniyati bilan bog'laydi. Va eng qadimiy til, qadimiy ibtidoiy aloqalar metaforik bo'lganligini ta'kidlaydi. M.Myuller fikriga ko'ra esa metafora qadimiy til leksik kashshokligi sababli vujudga

kelgan. Soʻz zaxirasi kam boʻlgan va inson har xil predmetlar va hodisalarga bir xil soʻzlarni ishlatishga majbur boʻlgan.

Bizning fikrimizcha, metafora qadimiy tilning leksik kashshokligi yoki soʻz zaxirasining kamligi tufayli vujudga kelmagan. Bu borada biz A.N.Afanasevning fikrlariga tayanamiz. Uning yozishicha, metafora oʻxshash tasavvurlarni uygʻotadigan predmetlarni oʻzaro yaqinlashishi natijasida paydo boʻlgan. Metafora mutlaqo ozod, boy manbadan olingan, zarurat, ehtiyoj yoki tilning kashshokligidan paydo boʻlmagan.

Metafora tildagi universal hodisa boʻlib, u hamma tillarga xosdir. Uning universalligi makon va zamonda, tilning strukturasi va faoliyatida namoyon boʻladi. Metafora fan uchun mahsuldor tushunchadir. M.M.Batxin “xronotop” degan atamani fanga deyarli metafora kabi kiritganini taʼkidlaydi. Aksariyat eng qulay ilmiy atamalar metaforalardir: “ichki shakl”, “madaniy konnotatsiya”, “tirik suv” va boshqalar. Metafora bu tilning eng sirli voqealaridan biridir. Metafora taʼrifining xilma-xilligiga qaramay deyarli hammalari Aristotel taʼrifiga borib taqaladi: “Metafora bu gʻayrioddiy nomni bir turdan boshqa xilga, yoki xildan turga, yoki xildan xilga, yoki oʻxshashdan oʻxshashga kuchirishdir”

M.Minskiyning fikricha nutqiy yoki fikriy hodisada ikki tushunchani bogʻlanishi bir tizim boʻlib, boshqa maʼnolar oʻrniga oʻtadi, chunki metafora nomi yoʻq narsani ayon qiluvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Metaforaning paydo boʻlishi til egalarining konseptual tizimi, ularning dunyo haqidagi standart tasavvurlari, baholash tizimi bilan bogʻlikdir. Metaforaning ijod qilish mexanizmi quyidagicha: har xil mantiqiy sinflardan ikki turli predmet olinadi hamda ular umumiy alomatlar va hususiyatlar asosida bir-biriga tenglashtiriladi.

Inson metaforani vujudga keltirayotganida guyo sifatlar va hususiyatlar olamida, mantiqiy sinflarda va ularning substansiyalari (oʻrinbosarlari) olamida yashaganday boʻladi. Metafora abstrakt maʼnodagi belgi, alomat va sifatlarni ajratib chiqarmaydi, balki predmetning mazmun mohiyatining maʼno timsolini aniqlaydi. O.Mandelstam royni “aqli va yokimli uy hayvoni” deb aytganda, u predmetlarni soddagina qilib turli mantiqiy sinflardan olmaydi. Bu yerda real predmetlar haqida emas, balki ongda paydo boʻlgan predmetlarning timsollari haqida boradi. Shunday qilib bir butunning mohiyati vujudga keladi. SH.Balli yozadi: “Biz abstrakt tushunchalarni xosiyot olami predmetlariga kiyoslaymiz (oʻxshatamiz), chunki bu biz uchun yagona ularni anglash usuli va boshqalarni ular bilan tanishtirish yoʻlidir. Metaforaning kelib chiqishi shundaydir. Metafora bu kiyoslashdan boshqa narsa emas, unda idrok abstrakt tushunchani va muayyan predmetni yaqinlashtirish tamoyili taʼsirida bitta soʻzda har ikkisini mujassamlashtiradi”.

Metafora o'zida asosiy madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, chunki metafora madaniy-milliy dunyoqarashga asoslangan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Metafora nima?
2. Metaforaning lingvomadaniy imkoniyatini tushuntiring?
3. Metafora o'zida asosiy madaniy qadriyatlarni aks ettirishini izohlang.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. –224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O'zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

MADANIY MAKONNING RAMZ VA STEREOTIP HODISALARI

REJA

1. Madaniy stereotiplar haqida tushuncha.
2. Madaniy makonning ramz va stereotip hodisalari

Tayanch tushunchalar: *Madaniy stereotiplar, ularning barqarorligi, madaniy makonning ramz va stereotip hodisalari*

Madaniy stereotiplarni, ularning barqarorligini, tanlanishini o'rganish zamonaviy hayotning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, ular turli sharoitlar, jumladan baxtsiz hodisalar, cheklangan bilimlar, "boshqa", "boshqa madaniyat" obrazi natijasida vujudga kelganligini anglash bilan bog'liq. umuman olganda, haqiqatdan juda uzoq, haqiqatning o'zi kabi tarixiy va madaniy ahamiyatga ega. Aynan mana shu tasvirlarni ko'pchiligimiz amaliy faoliyatda boshqaramiz. Sun'iy ravishda yaratilgan tasvirlar zamonaviy avlodlar va ehtimol keyingi avlodlarning mentalitetini shakllantirishda faol rol o'ynay boshlaydi. Stereotiplarning barqarorligi va birinchi qarashda etarlicha o'rganilgan holda, ularni har bir yangi tarixiy davrda o'rganish muhim ilmiy muammodir, agar an'anaviy munosabat va uning eroziyasi, boyitish o'rtasidagi keskinlik pulsatsiyasi bo'lsa. yangi **tarixiy faktlar** va allaqachon ma'lum bo'lgan narsalarni qayta ko'rib chiqish. Tadqiqotchilar tomonidan ushbu hodisaga etarlicha e'tibor berilishiga qaramay, stereotiplarning mohiyati, kelib chiqishi va ishlashini tushuntirish, shuningdek,, "stereotip" atamasini tushunish muammo bo'lib qolmoqda.

Hozirgi vaqtda uning mazmuni to'g'risida ilmiy fikrda yakdillik yo'q. "Stereotip" atamasini turli xil kontekstlarda topish mumkin, u erda noaniq talqin qilinadi: xulq -atvor standarti, guruh yoki shaxs qiyofasi, xurofot, klişe, madaniy farqlarga "sezgirlik" va boshqalar. Dastlab, stereotip atamasi matbaa sanoatida keyingi nusxalarni yaratish uchun ishlatiladigan metall plastinkaga nisbatan ishlatilgan. Bugungi kunda stereotip odatda nisbatan barqaror va soddalashtirilgan tasvir sifatida tushuniladi **ijtimoiy ob'ekt**, umumlashtirish natijasida ma'lumot etishmasligi sharoitida paydo bo'ladigan guruh, shaxs, hodisa, hodisa va boshqalar **shaxsiy tajriba** jamiyatda qabul qilingan individual va ko'pincha oldindan o'ylangan tushunchalar.

hu bilan birga, stereotiplar odatda urf -odatlar, urf -odatlar, afsonalar va marosimlar bilan aniqlanadi. Stereotiplarning urf -odatlar va urf -odatlar bilan so'zsiz o'xshashligiga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, stereotiplar ularnikidan ancha farq qiladi. **psixologik asos...**

Stereotiplarning funktsional maydoni asosan aqliy tuzilmalar sohasida yotadi madaniy an'analar, urf-odatlar va afsonalar-bu jamiyatning manfaatdor bo'lgan (yoki manfaatdor bo'lmagan) ratsional (mafkuraviy, siyosiy, kontseptual) yoki irratsional (badiiy-she'riy, mistik-diniy) usullari va vositalari bilan mustahkamlangan, ularning shakllanishining ob'ektiv natijalari.

Boshqacha aytganda, an'analar va urf -odatlar ob'ektivlashtirilgan umumiy asosligi, boshqalarga ochiqligi bilan ajralib turadi, stereotiplar esa shaxsning yashirin sub'ektiv munosabatlari mahsulidir. Afsona, voqelikni tartibga solishning abadiy usuli sifatida, jamoaviy e'tiqodning mahsulidir va jamiyatni emotsional mustahkamlashning nihoyatda muvaffaqiyatli mexanizmidir.

Termin muallifi Uolter Lippmanning o'zi stereotiplar bilan tushungan: «... idrokning barcha jarayonlarini qat'iy boshqaradigan oldindan o'ylangan fikrlar. Ular taniqli va tanish bo'lmagan narsalarni belgilaydilar, shuning uchun tanishlari yaxshi ma'lum, notanishlari esa begona bo'lib tuyuladi. U. Lippman stereotiplarning ishlashini inson faoliyatining ijtimoiy-psixologik jihatlarini tahlil qilish orqali tushuntirdi va stereotiplarni umumiy ongga asoslangan ruhiy material deb hisobladi. Stereotiplar, olimning fikricha, dunyoni tartibga soladi va odamlarning fikrlash jarayonini osonlashtiradi, ular tufayli odam o'zini ishonchli his qiladi. Olim stereotiplarning paydo bo'lishiga ta'sir qiluvchi ikkita asosiy sababni aniqladi.

Birinchi sabab, odamlarning har kungi tafakkuriga xos bo'lgan va har safar yangi faktlar va hodisalarga yangicha munosabatda bo'lishga emas, balki ularni olib kelishga harakat qilishda namoyon bo'ladigan sa'y -harakatlarni tejash tamoyilidan foydalanishdir. mavjud toifalar ostida. E'tiborni sof empirik yondashuvga qaratmaslik, uni buzadi inson borligi... Shunday qilib, stereotiplash jarayonidan oldin har doim odamni atrofdagi voqelikni bilish usullaridan biri sifatida toifalarga ajratish jarayoni keladi.

Stereotipning ikkinchi sababi - mavjud guruh qadriyatlarini himoya qilish. Lippmann stereotiplarni urf -odatlarimizni himoya qiladigan qal'a deb atadi va bizning stereotiplarimizga har qanday tajovuzni biz dunyoqarashimiz poydevoriga qilingan hujum deb hisoblaymiz. Barqarorlik, qat'iylik, konservatizm - U. Lippmann fikricha stereotiplarning asosiy xususiyatlari. U tizimdagi stereotipni uning paydo bo'lishiga olib keladigan va uning ishlashini aniqlaydigan omillar o'rganib chiqdi.

Stereotiplarning shakllanishi inson tafakkuri va psixikasining xususiyatlariga asoslanadi. Birinchidan, bu konkretlashtirish - bu mavhumlikni aniqlashga intilish, shuning uchun ham shaxs va ushbu jamoaning barcha a'zolari uchun tushunarli bo'lgan har qanday haqiqiy

tasvir yordamida tushunchalarni o'zlashtirish qiyin. Ikkinchidan, bu murakkab hodisalarni ochib berish uchun bir yoki bir nechta xususiyatlarni ajratib ko'rsatadigan soddalashtirish. Ijtimoiy omil stereotiplarning paydo bo'lishi, qoida tariqasida, cheklangan, bir tomonlama tajribaning mavjudligi.

XX asrning 40 --yillari oxirida G'arb ilmiy tafakkurida eng mashhur ta'rifni amerikalik psixosotsiolog Kimball Yung taklif qilgan. Olim stereotipni "odatda tasniflashning noto'g'ri tushunchasi" deb tushungan, u, qoida tariqasida, o'xshashlik va farqning qandaydir ijtimoiy sezgi-emotsional ohanglari, boshqa guruhni ma'qullash yoki qoralash bilan bog'liq. K.Yung o'z ta'rifida hodisalar va ob'ektlarni stereotiplar orqali baholashning buzilgan tabiatini ta'kidlagan va shu bilan hodisalar yoki odamlar guruhlari haqida noto'g'ri baho yoki oldindan o'ylangan fikr sifatida stereotipni tushunishga asos solgan.

Kelgusida, stereotip odam yoki guruh haqida bila turib yolg'on tasvir yoki tasavvur sifatida qabul qila boshladi. G'arb fanida stereotip tushunchasi etnik yoki irqiy xurofot bilan tobora ko'proq aniqlana boshladi. Natijada, "stereotip" tushunchasining mazmuni, U. Lippman taklif qilgan dastlabki tushunchaga nisbatan, torayib ketdi - bu inson ongida mavjud bo'lgan har qanday ob'ekt yoki hodisaning tasvirlari. va uning xatti -harakatlarida namoyon bo'ladi. Endi stereotiplar buzilgan idroklar to'plami sifatida talqin qilinadi. Yolg'on "stereotip" tushunchasi bilan shu qadar kuchli bog'langanki, "sotsiotip" atamasi ijtimoiy -madaniy guruh haqidagi standart, lekin haqiqiy bilimlarni bildirish uchun taklif qilingan.

Faqat 1950-yillarning oxirida. O. Kleyenbergning bu hodisada "haqiqat donasi" borligi haqidagi gipotezasi keng tarqaldi. Bu gipotezaga ko'ra, barqaror soddalashtirilgan tasvirlar ham to'g'ri, ham noto'g'ri bo'lishi mumkin. Amerikalik tadqiqotchi "qisman noto'g'ri, yuzaki, cheklangan stereotiplar, shunga qaramay, madaniyatning haqiqiy xususiyatlarini umumlashtiradi", deb ta'kidladi. Kleyenberg gipotezasi ta'siri ostida, stereotiplarning atrofdagi dunyoning ob'ektlari va ob'ektlari haqidagi haqiqiy bilimlarga muvofiqligi haqida yana munozaralar boshlandi. Haqiqatan ham mavjud bo'lgan hodisalarni umumlashtirish bilan stereotiplarni aniqlash tendentsiyasi paydo bo'ldi, garchi ular aks ettirilgan shaklda bo'lmasa ham.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, stereotipni inson psixologiyasi va madaniyati fenomeni sifatida o'rgangan ba'zi g'arb olimlari, odatda, stereotipdagi "haqiqat donasi" mazmuni muammosini e'tiborga loyiq deb hisoblamaydilar. Ularning nuqtayi nazaridan, odamlarning xulq -atvorini baholash bo'yicha har qanday umumlashtirish allaqachon stereotipdir.

Aslida, stereotiplarda haqiqiy va yolg'on nisbati muammosi juda muhim. Bu masalani hal qilishning asosiy qiyinligi, hukmning haqiqat

darajasini aniqlash uchun ishonchli mezonning yo'qligidir. E'tibor bering, bu holda haqiqat atrofdagi voqelik ob'ektlari va hodisalarining etarli darajada aksi sifatida tushuniladi. Stereotiplarning haqiqat-soxtaligi muammosiga qarashlar evolyutsiyasini uch bosqichda ifodalash mumkin. Dastlab, stereotiplar asosan yolg'onchi shaxslar hisoblanardi. Shaxsiy va jamoaviy darajada ishlaydigan stereotiplar voqelikning mutlaqo haqiqiy nusxasi sifatida harakat qila olmaydi deb taxmin qilingan. Keyinchalik, ijtimoiy stereotiplar, birinchi navbatda, haqiqiy ob'ektlarning soddalashtirilishi, sxemasi sifatida tushunila boshladi. Bu holda xuddi shunday soddalashtirish ham noto'g'ri, ham haqiqiy bo'lishi mumkin. Stereotiplash jarayoni yaxshi ham, yomon ham emas, u odam uchun ob'ektiv zarur bo'lgan toifalash funksiyasini bajaradi. ijtimoiy tinchlik... Amerikalik psixosotsiolog E. Bogardus stereotipni baholash jarayonining quyi bosqichi, lekin ayni paytda hayotiy deb ta'riflagan. Stereotipli idrok guruhlar va shaxslarning ulkan xilma -xilligidan kelib chiqadi va ko'pchilik band bo'lgan odamlarning har bir shaxsga bo'lgan har bir reaksiyasini o'lchab bo'lmasligi. Shunday qilib, shaxslar va guruhlar yoziladi. Stereotiplash baholovchi rol o'ynaydi va jamiyat hayotini osonlashtiradi.

Stereotiplarga salbiy munosabatni boshqa amerikalik tadqiqotchi J. Uishman ta'rifidan kuzatish mumkin. Olim stereotipga asoslangan tushunchaning quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqladi:

1. kontseptsiya farqlanishdan ko'ra ancha sodda;
2. haqiqatdan ko'ra xato qilish ehtimoli ko'proq;
3. bu haqiqat bilan bevosita tajribada emas, balki boshqalardan o'rganiladi;
4. u yangi tajribalarga chidamli.

Stereotiplar samarali, ammo ishonchsizdir. Shunday qilib, olimlar stereotiplarning paydo bo'lish shartlarini, ya'ni idrok etishmovchiligi va voqelik bilan aloqaning yo'qligini ko'rsatadilar. Shu bilan birga, bu hodisaning barqarorligi alohida ta'kidlanadi.

Bugungi kunda eng keng tarqalgan fikr - bu stereotip haqiqat va yolg'on. Bu, "soxta" stereotiplar bilan shartlangan odamning xatti - harakatlari voqealarning keyingi yo'nalishiga ta'sir qilganda, hatto bu g'oyalar va taxminlar ham haqiqat bo'lib qolsa, mumkin. V bu masala P.N.ning fikri bilan rozi bo'lish mumkin. Shixirevning ta'kidlashicha, stereotipda haqiqatning o'zi emas, balki unga ishonish muhim.

Madaniy stereotiplarning tavsifi, ularning barqarorligi va tanlovi zamonaviy hayotning ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, ular turli sharoitlar, jumladan baxtsiz hodisalar, cheklangan bilimlar, "boshqa", "boshqa madaniyat" obrazi natijasida vujudga kelganligini anglash bilan bog'liq. umuman olganda, haqiqatdan juda uzoq, haqiqatning o'zi kabi tarixiy va

madaniy ahamiyatga ega. Aynan mana shu tasvirlarni ko'pchiligimiz amaliy faoliyatda boshqaramiz. Sun'iy ravishda yaratilgan tasvirlar zamonaviy avlodlar va ehtimol keyingi avlodlarning mentalitetini shakllantirishda faol rol o'ynay boshlaydi.

Stereotiplarning barqarorligi va bir qarashda etarlicha o'rganilgan holda, ularni har bir yangi tarixiy davrda o'rganish muhim ilmiy muammodir, agar an'anaviy munosabat va uning eroziyasi, boyitish o'rtasida doimiy ravishda keskinlik pulsatsiyasi bo'lsa. yangi tarixiy faktlar va allaqachon ma'lum bo'lganlarni qayta ko'rib chiqish. Tadqiqotchilar tomonidan ushbu hodisaga etarlicha e'tibor berilishiga qaramay, stereotiplarning mohiyati, kelib chiqishi va ishlashini tushuntirish, shuningdek, "stereotip" atamasini tushunish muammo bo'lib qolmoqda.

Hozirgi vaqtda uning mazmuni to'g'risida ilmiy fikrda yakdillik yo'q. "Stereotip" atamasini turli xil kontekstlarda topish mumkin, u erda noaniq talqin qilinadi: xulq -atvor standarti, guruh yoki shaxs qiyofasi, xurofot, klişe, madaniy farqlarga "sezgirlik" va boshqalar. Dastlab, stereotip atamasi matbaa sanoatida keyingi nusxalarni yaratish uchun ishlatiladigan metall plastinkaga nisbatan ishlatilgan. Hozirgi kunda stereotip - bu shaxsning shaxsiy xususiyatlarini umumlashtirish natijasida ma'lumot etishmasligi sharoitida rivojlanayotgan ijtimoiy ob'ekt, guruh, shaxs, hodisa, hodisa va boshqalarning nisbatan barqaror va soddalashtirilgan qiyofasi. tajriba va ko'pincha jamiyatda qabul qilingan oldindan taxminlar. Madaniy stereotip - bu madaniy o'ziga xoslik kontseptualizatsiyasining oddiy darajasini aks ettiruvchi va dastlabki aloqa paytida sheriklarning o'zaro kutishlariga kuchli ta'sir ko'rsatadigan tasavvur. Stereotipning mazmuni jamoaviy e'tiqoddir, u imon bilan qabul qilinadi va hech kim unga qarshi chiqmaydi.

Biroq, uning individual ong tuzilishi sifatida barqaror bo'lishining asosiy sababi shundaki, u ma'lum bir madaniyatda qabul qilingan, bolalikdan o'rganilgan omon qolish strategiyasiga mos keladi. Ular har qanday mahalliy tsivilizatsiyani qulashdan saqlaydiganlardir. Masalan, Rossiyaning o'z tarixiy mantig'i bor, bu uning omon qolish strategiyasiga mos keladi, na Amerika, na G'arbga ma'lum Evropa madaniyati... Ongning chuqur qatlamlari bilan bog'liq holda, tasvirlar va hulq -atvor modellaridagi stereotip aniq subkulturani, ayniqsa, omon qolishning maxsus usuli sifatida shakllantiradi. atrof -muhit bilan energiya, moddiy va axborot almashinuvi.

Shunday qilib, masalan, "O'g'rilar nutqining ibtidoiy primitivizmining xususiyatlari" maqolasida, D.S. Lixachyov, barcha mamlakatlarning o'g'rilar tillarining o'xshashligini ta'kidlab (bir xil tushunchalar bir -birini almashtirganda) , o'g'rilar muhiti deb bahslashdi turli millatlar bir xil fikrlash turi, atrofdagi olamga nisbatan

stereotipli munosabat bilan ajralib turadi. Bu tafakkur ustunlik qiladi "umumiy qarashlar"L. Levi-Bruhl pralogik fikrlashning xarakterli xususiyati deb hisoblagan. Zamonaviy odamning ommaviy ongi jamoaviy namoyishlar nuqtayi nazaridan, asosan, deindividualizatsiya, ibtidoiy tafakkur xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Birinchiidan, bu juda hissiy. Stereotip, onga kirib, aqlga emas, balki hissiyotlarga kuchli ta'sir qiladi va jamoaviy tajribalar yordamida osonlikcha tuzatiladi. Ob'ektga individual, shaxsiy munosabatlar hech qachon bu ifodali shaklda ifodalanmaydi. Bu hissiyot faqat jamoaviy munosabatni bildiradi.

Bu odamlarning his -tuyg'ularini katta guruhlarda sotsializatsiya qilish natijasida hosil bo'lgan stereotiplarning affektiv funksiyasi. Etnik salbiy baholarni ifodalovchi tushunchalar ("yahudiy", "Moskal" va boshqalar) ma'lum kuchli his -tuyg'ularni keltirib chiqaradi. Ammo bu ifoda sifat jihatidan kambag'al, chuqur emas, o'ta monoton. "Sariq" (ahmoq va shahvoniy maxluq) tushunchasi amerikalik hazillarda keng tarqalgan bo'lib, stereotip bo'lib, madaniy naqshlar bilan mustahkamlanib, farqlanmagan, lekin jonli hissiyotni keltirib chiqaradi. Tuyg'u tana harakatchanligi bilan chambarchas bog'liq va imo -ishoralar bilan mustahkamlanadi. Fikrlashning motor turi ... vaziyatni yaratadi, bunda so'z nafaqat bosh miya po'stlog'iga, balki odamning mushak tizimiga ham ta'sir qiladi. Stereotipik tasvirlar va hulq -atvor reaksiyalarining nafaqat ruhiy, balki fiziologik tabiati bilan aloqasi yaxshi o'rganilgan va psixoterapiya amaliyotida qo'llaniladi, bunda ular ba'zi hodisalarning barqaror hissiy aloqalarini topishga va o'zgartirishga harakat qilishadi. boshqalar bilan. Shaxsga ajratilgan munosabatlarni xabardorlik va maxsus tayyorgarlik yordamida yo'q qilinishi mumkin bo'lgan odatlar yoki yomon odatlar sifatida davolash o'rgatiladi. Masalan, Luiza Xey yozganidek, odamda har xil qaramlik bo'ladi. "Shu jumladan -fikrlash va hatti -harakatlarning ma'lum stereotiplarini yaratishga qaramlik. Biz ularni o'zimizni hayotdan ajratish uchun ishlatamiz. Agar biz o'z kelajagimiz haqida o'ylashni xohlamasak yoki hozirgi haqiqat bilan yuzma -yuz kelishni istamasak, biz haqiqatga tegmaslikka yordam beradigan stereotiplarga murojaat qilamiz. Ba'zi odamlar qiyin vaziyatlarda ko'p ovqat eyishadi. Boshqalar dori -darmon bilan shug'ullanishadi. Alkogolizmning rivojlanishida irsiy meros katta rol o'ynashi mumkin. Biroq, tanlov hali ham ma'lum bir odamda qoladi. Ko'pincha, "yomon meros" - bu qo'rquvni boshqarishning ota -ona usullarini bolaning qabul qilishi. "

Albatta, asosiy his -tuyg'ular universalidir madaniy hodisa... Biroq, psixolingvistika va madaniy tilshunoslik ma'lumotlariga ko'ra, hissiyotlarda milliy farqlar mavjud bo'lib, ular madaniyatlararo aloqa sharoitida individual "deb nomlangan narsani boshdan kechirishi

mumkin. madaniyatdan hayratga kelish"Kutishlarning mos kelmasligi tufayli. Madaniyatda odatlar odatda aks etmaydi. Boshqa madaniyatda, biznikidan farq qiladigan hissiy xususiyatlarga duch kelish imkoniyati mavjud.

Shaxsning hissiy tuzilishi erta yoshda shakllanadi, so'ngra madaniyat stereotiplarni o'rnatganida, taklifning kuchayishining asosiy holati takrorlanadi. Birinchidan, stereotiplar jarayoni yengil odamlarni o'ziga tortadi. Taklif qilish amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratadi an'anaviy urf -odatlar va e'tiqodlar. Odatiy dogma bilan yashaydigan yopiq an'anaviy madaniyatlar odamdan individuallikni emas, balki assimilyatsiyani talab qiladi. Biz stereotiplarning farqlash va integratsiyalashuv funktsiyalarini har bir mahalliy madaniyatga xos bo'lgan kollektiv namoyishlar bilan bog'laymiz, ya'ni. dunyodagi hamma narsaning "bizniki" va "musofirlarga" bo'linishi.

Bolalik va ibtidoiy ongga xos bo'lgan dunyoni ikkilik qarama - qarshiliklar tizimi orqali tasvirlash ("yomon - yaxshi", "iliq - sovuq", "kunduzi - kechasi", "yorug'lik - qorong'i", "yuqoriga - pastga"), va hokazo) gradatsiyalar va soyalarni kuzatmasdan, dastlabki axloqiy munosabatlarning shakllanishida ishtirok etadi, lekin "biz - bizniki" va "asosiy muxolifat shaklidagi kabi" yaxshilik - yomonlik "muxolifati shaklida emas. ular / boshqalar. " Qoida tariqasida, "do'stlar" ijobiy his - tuyg'ular bilan qabul qilinadi, ularga "boshqalarga" ustunlik beriladi. Shu bilan birga, psixologlar ta'kidlaganidek, quyidagi kognitiv oqibatlar kuzatiladi: 1) hamma "begonalar" bir -biriga o'xshash va "biznikidan" farq qiladi deb ishoniladi; 2) "do'stlar" orasida "begona" larga qaraganda ko'proq xilma -xillik mavjud; 3) "begonalar" ning bahosi haddan tashqari: odatda, ular juda ijobiy yoki juda salbiy.

Stereotipning birlashtiruvchi funktsiyasi bu erda ikki tomonlama ko'rinadi. Birinchidan, "bizning" tushunchasi ostida har xil turdagi ob'ektlar va hodisalar birlashtirilgan. Bilan odamlar ma'lum bir tur nutq tezligi, marosimlar va uchrashuvlarning shakllari, har xil odatlar va odatlardan. P.Vayl va A.Genis gastronomik va madaniy kitoblarida yozganidek: "Siz o'z vataningizni etik tagiga olib borolmaysiz, lekin siz bilan Uzoq Sharq qisqichbaqalari, achchiq Tallin kilikasi, vafli kek," pralin "olib ketishingiz mumkin. "Shimoldagi ayiq" kabi shirinliklar, "Essentuki" shifobaxsh suvi (tercihen o'n ettinchi raqam). Bunday narxlar ro'yxati bilan (ha, kuchli rus xantal), begona mamlakatda yashash (hatto issiq kungaboqar yog'i) ham yaxshiroq (ozgina kislotali pomidor), ham zavqliroq bo'ladi (Ararat konyak, 6 yulduz!). Albatta, shu tarzda yozilgan dasturxonda hali ham nostalgik xotiralar uchun joy bo'ladi. Pushti pushti rangda 36 tiyinlik jele (aniqrog'i, bug'langan) paydo bo'ladi, keyin "murabbo" bilan pirog, keyin "borscht b / m" (b / m - bu go'shtsiz, noo'rin narsa emas). Bundan tashqari - issiq yog'li kotletlar, qonli qovurilgan mol

go'shti, Strasburg pirogi. Biroq, afsus. Bu endi nostalji emas, balki klassikadir. " Keling, bu erda A.S. Pushkinning ochiq -oydin iqtibosini emas, balki yashirin - I.V.Stalindan, shuningdek, Gogol matnlariga ishorani ham ko'rib chiqaylik.

Fikrlash va hulq -atvorning stereotiplariga asoslangan integratsiyaning ikkinchi jihati odamlarni aniq mezonlarga ko'ra guruhlariga birlashtirishdan iborat. R.Reygan Sovet Ittifoqini "yovuz imperiya" deb ataganida, u stereotipik hissiyotlarning butun spektrini birlashtirgan va Amerika demokratiyasining messianik intilishlariga xizmat qiladigan yaxshi metaforani topdi. Dushmanning bo'rttirib tasviri faqat ijtimoiy-madaniy guruh ichida birlashishga yordam beradi. Xurofotli odamlar uchun yagona tilni tartibga solish funksiyasini bajaradigan stereotiplar; stereotiplarning vazifasi - o'z ma'ruzachilarining fikrlarini mustahkamlash. Shunday qilib, tilning taklifiy kuchi ma'lum bir madaniyat guruhi uchun dunyoning rasmini modellashtiradi. Dunyo tasviri bu mentalitet tashuvchilarining harakatlarini nafaqat shaxslararo, balki jamoatchilik (hukumatga qadar) darajasida ham belgilaydi.

Stereotipning farqlovchi funksiyasi ostida biz birinchi navbatda madaniy farqlarga sezgirlikni tushunishni taklif qilamiz. An'anaviy tushunish hamjamiyati boshqa madaniyat tashuvchilarini o'z harakat doirasidan chiqarib tashlaydi. Amerikalik antropolog F.K.Bok madaniy shakllar toifasini ilmiy muomalaga kiritdi. Ostida madaniy shakli Bok bir -biriga bog'liq va qisman o'zboshimchalik bilan kutilgan narsalar, tushunishlar, e'tiqodlar va a'zolar tomonidan kelishilgan kelishuvlar majmuini tushundi ijtimoiy guruh... Madaniyat odamlar bildiradigan va namoyish etadigan barcha e'tiqodlarni va barcha kutishlarni o'z ichiga oladi. "Siz o'z guruhingizda bo'lganingizda, siz umumiy madaniyatga ega bo'lgan odamlar orasida, so'zlaringiz va ishlaringizni o'ylab ko'rishingiz shart emas, chunki barchangiz - siz ham, ular ham - dunyoni printsiptial jihatdan bir xil ko'rasiz. Bir -biringizdan nima kutish kerakligini bilasiz ... Ammo begona jamiyatda bo'lganingizda, siz qiyinchiliklarni boshdan kechirasiz, ojizlik va yo'nalishni yo'qotishingizni madaniy zarba deb atash mumkin. " Madaniyatshunoslikda madaniy shok odatda ikki madaniyatning (birinchi navbatda milliy va etno markazli) individual ong darajasidagi to'qnashuvi sifatida tushuniladi. Bu turli jamiyatlarning qiymat farqlarini qo'lga kiritish qobiliyati bilan bog'liq, ya'ni. ongning farqlovchi funksiyasi bilan. Shaxs qanchalik murakkab tashkil etilsa, shunchalik nozik tafovutlarga ega bo'ladi. Biroq, stereotipli fikrlashning farqlovchi funksiyasi har doim eng oddiy qarama -qarshiliklar ichida qoladi, faqat "erkak / ayol", "bizniki / boshqalar" va "yaxshi / yomon" bo'linishini belgilaydi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, stereotiplarning integratsiyalashuv funksiyasi farqlash funksiyasidan ko'ra aniqroq, chunki u ko'pincha ijobiy hissiy ma'noga ega. "Hamma", "har doim", "hech qachon" so'zlaridan boshlanadigan lingvistik formulalarni qo'llashda o'z ifodasini topadigan alohida holatlarga nisbatan universallikning mantiqiy miqdoriy o'lchagichlaridan foydalanish ham farqlovchi, ham birlashtiruvchi hukmni keltirib chiqaradi. Biroq, integratsiya funksiyasi ko'proq stereotiplash mexanizmlarida namoyon bo'ladi. Ulardan biri, albatta, bir - biriga hamroh bo'lgan odamlarning heterojen xususiyatlarini birlashtirishdir. Masalan, ichida Amerika madaniyati kambag'allar ko'pincha o'qimagan va ahmoqlar bilan birgalikda ishlatiladi va sarg'ish soqov degani.

Albatta, bu hayotiy hodisalarning haqiqiy xilma -xilligining yaqqol soddalashtirilishi bilan bog'liq. Stereotiplarning deyarli asosiy vazifasi aynan dunyoning xilma -xilligini soddalashtirishdir. Biz uni kamaytirish deymiz, ya'ni. haqiqiy hayotning xilma -xilligini o'zaro bog'liq ta'riflarning oddiy sxemasiga kamaytirish. Bu kognitiv hodisa sifatida stereotipga xos bo'lgan ma'lumotlarni guruhlash usuli. Stereotipning vazifasi shunchaki mavjudni tushuntirish va oqlash emas ijtimoiy munosabatlar lekin bu tushuntirishlarni tasvirlar va harakatlarning umuman mavjud bo'lgan kombinatsiyasiga kamaytirish. "Frantsuzlar inglizlarni mayda, odobsiz, juda kulgili va kiyinishga qodir emas deb hisoblaydilar eng bog 'to'shaklarini qazish, kriket o'ynash yoki bir stakan qalin, shirin, iliq pivo bilan o'tirishga vaqt sarflash ... Frantsiyadagi inglizlar ham "xoin" deb hisoblanadi (Yapp N., Syrett M. Bu g'alati frantsuz. M., 1999. S. 7). Bu inglizlarning zamonaviy Frantsiyadagi stereotipli idroklarini kuzatishi. Va 1935-yil ma'lumotlariga ko'ra, frantsuz uchun ingliz - bejiz, ahmoq, takabbur va qizil yuz bilan o'z fikrini aniq ifoda eta olmaydi. Ingliz oshxonasining sifatsizligi qayd etilgan, inglizlarning odati yomon pishirilgan go'shtni iste'mol qilishdir. Frantsuzlar inglizlarni qo'pol vahshiylar deb hisoblaydilar, faqat inglizlar ikkiyuzlamachilardir, degan nemislarga qo'shiladilar.

Stereotip (kiyim, kasb, urf-odatlar) mazmunini tashkil etuvchi madaniy belgilar, vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, baholovchi xususiyatlar esa ancha barqaror, garchi ular ma'lum dinamikaga ega bo'lsa. Masalan, xitoylarning etnik stereotipida "oilaga yopishish" belgisi ajralib turadi: amerikaliklar orasida oilaga yuqori darajada bog'lanish masxara bilan bog'liq hayratlanishni keltirib chiqaradi, shuningdek,, "ehtiros" belgisiga olib keladi. italyan stereotipiga, "millatchilik" nemis stereotipiga, "ambitsiya" yahudiy stereotipiga nisbatan. Stereotipni shakllantiruvchi madaniy-kollektiv ong tomonidan amalga oshiriladigan pasayishning o'zi ikki xil baholanishi mumkin. Albatta, rus faylasufi va madaniyatshunosi G.Fedotov haq: «Bundan qiyinroq narsa yo'q milliy

xususiyatlar... Ular osonlikcha notanish odamga beriladi va hech bo'lmaganda milliy hayotning chuqurligi va murakkabligi haqida noaniq tajribaga ega bo'lgan "o'zlari" uchun qo'polikka javob beradi".

Stereotipning kamaytiruvchi funktsiyasi, odatda, salbiy va muloqotga to'sqinlik qiladigan, xurofotlarning shakllanishiga yordam beradi. Kundalik g'oyalar ko'rinishida mavjud bo'lgan, ko'pincha ongsiz darajada bo'lgan stereotip murakkab mantiqiy natijaga ega bo'la olmaydi. Bunday holda, ob'ektning mohiyatini tushuntirish uchun atributiya (xususiyatlarni ajratib ko'rsatish) operatsiyasi sub'ektni turli va son - sanoqsiz ulanishlar dunyosida ularni ataylab minimallashtirish usuliga moslashtirishga mo'ljallangan. Shuning uchun stereotiplarning kamaytiruvchi funktsiyasi ularning moslashish funktsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, autostereotipning vazifasi ijobiy "men" tasvirini yaratish va saqlash, shuningdek, guruh qadriyatlarini himoya qilishdir. Bu funksiya axborotni tanlab qabul qilish tufayli amalga oshiriladi. "Ba'zida ongli ravishda, ba'zida buni sezmay turib, biz o'z falsafamizga mos keladigan faktlar ta'siriga yo'l qo'yamiz. Biz ko'zlarimiz nimaga e'tibor berishni xohlamasligini ko'rmayapmiz. " Stereotiplarning hissiy to'liqligi ham himoya mexanizmidir. Baho qanchalik qattiq bo'lsa, hissiyot shunchalik ko'p bo'ladi, qoida tariqasida, stereotipni shubha ostiga qo'yishga urinish paydo bo'ladi. Adaptiv funksiya fikrni tejash printsipi bilan chambarchas bog'liq.

Stereotiplar nafaqat kundalik g'oyalar darajasida, balki ilmiy bilimlar shaklida ham mavjud bo'lishi mumkin. Bunday hollarda tushuntirish modeli haddan tashqari keng umumlashmalar bilan "gunoh qiladi". Masalan: "Erkaklar o'z ishlarida, ayollar esa tashqi ko'rinishi va ular haqida nima deyishlarini tasdiqlaydilar". Ko'pchilik qiziqish Savol stereotiplarning ishlashi ommaviy namoyishlar individual ong darajasida qanday namoyon bo'lishini o'rganishdir. Stereotiplar odamning sub'ektiv ma'nosi va qadriyatlariga qanday ta'sir qiladi? Zero, stereotiplarning aksiologik tabiati aniq. Bu bitta madaniyat doirasida o'z qadriyat-ierarxik tizimini, axloqiy ongi va hulq-atvorining o'ziga xos turini va o'ziga xos baholash tuzilmalarini rivojlantirishni anglatadi. Madaniyatda faqat bajarishga qodir bo'lgan qadriyatlar stereotip qilinadi umumiy ko'rsatmalar uning barcha tashuvchilari uchun, ularning madaniy qiyofasini shakllanishiga ta'sir qilish va individual uslub hayot "Qadriyatlar na jismoniy, na ruhiy haqiqatni aks ettirmaydi. Ularning mohiyati ularning haqiqatligida emas, balki ahamiyatida "(Rikkert G. Tabiatshunoslik va madaniyat fanlari // KulturologiY. XX asr. AntologiY. M., 1995. S. 82).

Madaniyatda hayot hodisalarini baholash tartib -qoidalari amalga oshiriladigan usullar va mezonlar "sub'ekt qadriyatlari" sifatida belgilanadi. Bu inson faoliyati uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladigan

munosabat, majburiyat va taqiq, maqsad va me'yoriy g'oyalar. Stereotiplar sub'ektiv qadriyatlar bilan bevosita bog'liq. Biz ularning voqelik hodisalarini baholashda mezon rolini o'ynash qobiliyatini stereotipning selektiv funktsiyasi bilan bog'laymiz.

Muayyan ijtimoiy -madaniy guruhni baholashda qo'llaniladigan stereotiplar boshqalarning xatti -harakatlarini o'z guruhining qadriyatlar shkalasiga muvofiq baholash imkonini beradi. Bu holda stereotiplash mexanizmi zarur va foydali baholash vositasi vazifasini bajaradi. Har qanday stereotipning asosi bo'lgan soddalashtirish va sxemalashtirish - bu, umuman olganda, inson faoliyatini tartibga solish uchun mutlaqo zarur bo'lgan jarayonlarning muqarrar xarajatlari, masalan, kiruvchi ma'lumotlarni cheklash va toifalarga ajratish. Bu holda selektor - bu tanlov qoidalari asosida boshqariladigan qoida.

Stereotip, shuningdek,, dunyo haqidagi bilimlarning umumiy rasmidagi qarama -qarshilikni bartaraf etish uchun mo'ljallangan. Dunyoning aniq tasviri bizga aniq amaliy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga imkon beradi. Stereotipik ong qarama -qarshiliklarni aniqlashdan ularning hissiy bahosiga o'tadi, so'ng ularga qarshilik ko'rsatadi. Lingvokulturolog V.V. Krasnyxning fikricha, barcha stereotip-tasvirlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchisi, stabilizator rolini o'ynaydigan "to'g'ri dunyo" tasvirlarini o'z ichiga oladi berilgan dunyo(guruh, millat, davlat) ma'lum qoidalarga bo'ysunib, hayot uchun qulaydir.

Ikkinchi guruh tasvirlari dunyoni adolatsiz, hayotga yaroqsiz deb ta'riflaydi va undagi o'zini tutish qoidalari yolg'ondir ("yaxshilik" "yomonlik" ustidan g'alaba qozonmaydi). Bunday g'oyalar, salbiy komponentning ustunligiga qaramay, shaxsning ahamiyatini va an'anaviy guruh qadriyatlarining nisbiyligini ta'kidlaydi. Stereotiplarning ikkala guruhi ham kundalik ong darajasida tinchlik bilan yonma -yon yashaydilar, dastlabki ikkilanishlarni takrorlaydilar va ma'nolar tizimining to'liqligini saqlaydilar. "To'g'ri" va "noto'g'ri" dunyoning tasvirlari bir -birini to'ldirish tamoyiliga muvofiq bitta rasmga aylanadi. Har xil turdagi qarama -qarshiliklarning yarashtirilishi inson va jamiyatning moslashuvida muhim rol o'ynaydi. Bu barqarorlikni saqlashni ta'minlaydi va keyingi rivojlanish uchun imkoniyat yaratadi.

Shunday qilib, asosiy tamoyil Stereotipning harakatlari - bu shartli so'zning so'zsiz o'zgarishi. Isbot talab qilinishi mumkin bo'lgan narsa stereotip yordamida "tabiiy" bo'lib qoladi va to'g'ridan -to'g'ri uyg'otilgan uyushmalar orqali harakat qiladi.

Boshqa kognitiv madaniy shakllar singari, stereotip ham maydon tuzilishiga ega. Unga yadro - etakchi tamoyil yoki kontsepsiya - atrofi va hukmlarining yadroviy kontsepsiyasi bilan birga keladigan periferiya ajratilishi mumkin. xalq donoligi). Stereotipga bir xil turdagi boshqa

stereotiplarga havolalarni ta'minlaydigan assotsiativ kontekst hamroh bo'ladi. Mana, kino sanoati ko'rsatayotgan stereotiplarga misol. [Amerika film](#) komediya elementlari bo'lgan aksiyalar filmi janrida u AQShda faoliyat yuritadigan uchta mafiyani: rus, xitoy va italyan tillarini namoyish etadi. Birinchi holda, agent hammomda (aroq va qora ikra bilan), ikkinchisida, tashlab ketilgan fabrikada (jang san'ati atributlari bilan: "sharqona" lazzat - yuzdan tepish bilan) muzokara olib boradi. Italiya muzokaralari restoranda (sharob va spagetti bilan) olib boriladi, u erda jozibali va jozibali ayol agent yuboriladi. Bu madaniy-assotsiativ massiv parodik stereotipga ega, u ibtidoiy, osongina tanib olinadi va, eng muhimi, qabul qiluvchilar ongida allaqachon o'rnatilgan stereotiplarni mustahkamlaydi, assotsiativ tarzda bir xil stereotiplarga asoslangan kinofilmlar yordamida boshqa filmlarga murojaat qiladi.

Stereotipning asosini, birinchi navbatda, madaniyat tilida tasvirlangan asosiy tushunchaning ma'nosini ko'rib chiqish kerak. Masalan, rus madaniyatida "do'st" so'zi bilan bog'liq bo'lgan ko'p sonli ma'no va taxminlar (shuningdek,, odatiy xulq -atvor modellari) amerikaliklarning o'xshash tushunchalaridan keskin farq qiladi. [Ingliz madaniyatlari](#)... Bundan tashqari, madaniy tilshunoslarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bu tushunchaning har bir madaniyatdagi ma'nolari vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada o'zgarishi mumkin. Ba'zi xalqlarning eng chuqur madaniy qadriyatlarini bildiruvchi so'zlarni faqat boshqalarning tiliga tarjima qilish mumkin.

Asosiy tushunchalar ularni yaratgan jamiyatning madaniy asarlaridir. "Bu tan olinmaganida, so'zlarning ma'nosini absolyutlashtirish va ularni umuman inson tabiatining kalitlari sifatida ko'rish tendentsiyasi mavjud, yoki ularni e'tiborsiz qoldirib, ularni individual ma'lumot beruvchi shaxsiy mulohazalaridan ko'ra muhimroq narsa sifatida ko'rish mumkin. odamlar o'rtasidagi munosabatlar haqida. " Bu so'zlar muallifi Anna Vezjbitskaya universal elementar ma'nolar nazariyasini yaratdi, bu stereotipning kontseptual-majoziy mazmuni tuzilishi haqidagi tasavvurimizga eng yaqin.

Til va tafakkur toifasi sifatida stereotip, albatta, uni yaratgan madaniyatning artefaktidir. Shuning uchun, biz uchun do'stlik haqidagi ideal falsafiy g'oyalar "do'st" stereotipining yadrosi emas, balki vaqt va joyga bog'liq tasodifiy ohanglar ham emas. Stereotipning asosi, uni ifodalovchi kalit so'zning umumiy ma'nosi (barcha madaniyatlar uchun) bo'ladi. Yadro qismi madaniy farqlardan qat'i nazar, stereotiplarni tanib olish va tasniflashga imkon beradi. Shunday qilib, biz hodisalar orasidagi aloqalarni modellashtirish va kontseptualizatsiya qilishda o'xshashliklarni ta'kidlaymiz [turli madaniyatlar](#) va jamiyatlar. Yadro qaysidir ma'noda stereotipning "haqiqati", "mustahkamligi" ni anglatadi.

EA Baratinskiy yozganidek: "Xurofot - bu eski haqiqatning bir bo'lagi: Ma'bad qulab tushdi va uning avlodi xarobalarni tushunmadi".

Stereotipning tarkibiy qismi sifatida periferiya-bu ma'lum bir madaniyat tomonidan yaratilgan hamma narsa, lekin hatto olim-tadqiqotchi ham inson tabiatining umumiy mulki sifatida qabul qilinadi. O'zingizga ishonish Ona tili inson tabiati va odamlar o'rtasidagi munosabatlar haqidagi universal "sog'lom" g'oyalar manbai sifatida muqarrar ravishda etnotsentrizm aldanishiga olib keladi. Shunday qilib, A.Vejbitskaya Vladimir Shlapentochga e'tiroz bildirdi: "Shlapentoch rus bo'lganligi sababli, do'stiga yordam berish burchini, rus madaniyatida aniq ifodalangan bo'lsa -da, hamma odamlar uchun universal deb hisoblaydi". U uning "Ommaviy va shaxsiy hayot Sovet xalqi"Hamma jamiyatlarda odamlar favqulodda vaziyatda - hayotingizga, erkinligingizga yoki omon qolishingizga xavf tug'ilganda - do'stingiz sizga to'liq yordam va tasalli beradi, deb kutishadi. "Ammo, shubhasiz, - deydi Vejbitskaya, - barcha jamiyatlar" do'stlar "sizga" yordam va tasalli berishini "kutishadi. Albatta, bunday kutish rus tilidagi "do'st" so'zining boshqa tillardagi eng yaqin analoglari, shu jumladan ma'nosining ajralmas qismi sifatida kiritilmagan. inglizcha so'z do'st Biroq, bunday kutish, haqiqatan ham, ruscha "do'st" so'zining bevosita ma'nosini tashkil etadi (Vejbitskaya A. Madaniyatni tushunish orqali) kalit so'zlar... M., 2001.S. 111-112).

Shunday qilib, atrof - bu makonning o'zi. madaniy rivojlanish markazdan keladigan tarkib. Bu kutishlarga qo'shimcha ravishda, rus madaniyatida nomlangan kontseptsiyaning semantik chegarasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: chuqur hissiy munosabatlar, kuchli aloqalar, moliyaviy yordam va boshqalar. Shuning uchun, xususan, "do'st", "do'st" va "tanish" so'zlari orasidagi farq nafaqat rus adabiyotida, balki kundalik hayotda ham diqqat bilan chizilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, stereotipik xatti -harakatlar va stereotipik kutishlarni boshqa madaniyatga o'tkazish madaniyat shokiga tahdid soladi. Lingvistik madaniyat ichidagi qarama -qarshiliklar ekzistensial qadriyatlarni ifoda etuvchi tushunchalar ma'nosining mos kelmasligi natijasida ham yuzaga kelishi mumkin. Ruslar haligacha "haqiqiy sevgi", "haqiqiy do'stlik", "erkak burchlari", "farzandlik burchlari" va boshqalar nima degan savol ustida bahslashishga moyil.

Nihoyat, uchinchi tarkibiy element - assotsiativ kontekst yanada individualizatsiyalangan. Bu madaniy tarzda yaratilgan pretsedent tasvirlar yoki umumiy ramzlar, ularni tanlash tasodifiy va stereotip tashuvchining tarjimai holiga bog'liq. Masalan, hamshira ham ijobiy his -tuyg'ularni (g'amxo'rlik xotiralari), ham salbiy (qo'rquv bilan bog'liq) uyg'otishi mumkin, va uyushmalar shaxsiy muloqot tajribasi bilan bevosita bog'liq emas, balki adabiyot, kino, do'stlar hikoyalardan

ilhomlangan bo'lishi mumkin. , latifalar va boshqalar. Stereotiplarga kelsak, shunga qaramay, bu assotsiativ kontekstning shaxsiy xususiyatlarini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Axir, bu boshqa bironing munosabatini qabul qilish tendentsiyasi, sub'ektning mustaqilligi va o'z - o'zidan paydo bo'ladigan aqliy harakatga qodir emasligi, xatti - harakatlarning infantil shakllari kollektiv vakolatxonalarining murakkab tarmog'ini shakllantirish uchun asos yaratadi.

Tanishlarga murojaat qiling assotsiativ qator ko'pincha qasddan manipulyatsiya qilish uchun ishlatiladi. Bu erda til asboblari funksiyasida paydo bo'ladi. Asbob sifatida so'z - bu signal, stereotip holatining belgisi va shu bilan birga, ma'lum bir harakatni bajarish buyrug'i. Stereotipik fikrlash va hulq -atvorda til yana o'zining arxaik shakllariga qaytadi, qachonki u odamlarning harakatlarini birlashtirish elementi bo'lgan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Stereotip nima?
2. Stereotiplarning lingvomadaniy imkoniyatlarini tushuntiring ?
3. Stereotip turlariga misollar keltiring.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..

4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.

4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deytik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.

5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

LINVOMADANIYATDA LAKUNA MUNOSABATI

REJA

1. Muqobilsiz leksika va lakunalar.
2. Mifologiyalashtirilgan til birliklari.
3. Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.

Muqobilsiz leksika va lakunalar. Har qanday til yoki dialektida boshqa tilga bir so'z bilan tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar mavjud bo'ladi.

Bunday so'zlarga

muqobilsiz leksika

de-yiladi. Muqobilsiz

leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko'pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofauzunlik birliklari, ro'zg'or ashyolari, kiyimkechak, yegulikichilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so'zlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga o'zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) de-

yiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o'zga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, spiker, kriket, shilling-

Angliya; yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho'l

O'rta Osiyo; sakura, geysa, ikebana, sake yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. O'zbek madaniyatining belgilarini palov, patir, sumalak, ko'rpacha, belbog' (belida belbog'i bor), do'ppi (do'ppisi osmonda, do'ppi tor) va h.k. so'zlarda ko'rish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish o'zini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yo'li bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. "Amerika Qo'shma Shtatlari "dollar"ining, ingliz "funt sterling"ining, nemis "marka"siyu hind "rupiya"sining, afg'on "afg'oniy" sining transliteratsiya qilinmasdan, o'zbek "so'm"i bilan almashtirib qo'-

yilishi, AQSh "brendi"si, ingliz "viski"si, nemis "shnapse"sining rus "vodka"si orqali talqin etilishi ingliz boshiga "shlyapa" o'rniga o'zbek "do'ppi"sini, egniga "palto" yoki "plashch" o'rniga "to'n" yoki "yaktak" kiygizib qo'yish bilan baravar"

Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. lacuna -

bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy) matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy, "tilning semantik xaritasidagi oq dog'lar"dir. Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida "yurist, advokat" ma'nosini anglatgan lawyer so'zidan boshqa advokatlik kasbining turlitumanligini ifodalaydigan attorney "vakil", barrister "oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat", solicitor "mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega", counsellor "maslahatchi", advocate

"oliy darajadagi advokat" (Velikobritaniya, 1978). O'zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga [faqat bir](#) advokat so'ziga muqobil bo'ladi.

2. Mifologiyalashtirilgan til birliklari. Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urfodatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizm da butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi.

Mifologema - bu mifning "bosh qahramoni", uning muhim personaji yoki vaziyati bo'lishi va u mifda n mifga o'tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. Arxetip - individlar ongida paydo bo'ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg'un obraz.

Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919 - yilda e'lon qilingan «Instinkt i bessoznatelnoye» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko'ra, barcha odamlarda tush, miflar, erta k va afsonalarda paydo bo'ladigan ayrim umumiy ramzlar -

arxetiplarni g'ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug'ma qobiliyat bo'ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g'ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog'liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir

O'zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Ota-

bobolardan qolib kelayotgan udum, an'anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo'ymaydilar, nonni ustidan hatlab o'tmaydilar, agar non qo'ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o'pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko'rsalar barmoqni ho'llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo'yadilar. Nonga hurmat-

ehtirom bilan munosabatda bo'lish bolalarga yoshlikdan o'rgatiladi, ularga nonning ushug'ini yerdan yig'ib olish, uni e'zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o'zbek yo'lga chiqsa, albatta, o'zi bilan birga non oladi. Shunga ko'ra, tarkibida non komponenti ishtirok etgan nonemoq, nonibutun, noniyarimta bo'ldi, non ursin singari frazeologizmlarning asosida non arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro'z, to'kinsochinlik ramzi sifatida keladi. Non arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halolab yetilishi Muqaddas kitoblardan boshlab ("Sen yerdan olingansan va yerga qaytguningga qadar peshana teri bilan non yeb yurasan". Ibtido 3. 620b.), o'zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi. Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, Lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o'git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo'llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo'lavermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati va h.k. bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek,, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. Mehmon kelar eshikdan, rizqikelar teshikdan maqoli ana shu odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan.

Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: "Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik - tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi" degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Muqobilsiz leksika va lakunalar haqida gapiring
2. Mifologiyalashtirilgan til birliklariga misollar keltiring
3. Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondini tushuntiring.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risida // Xalq so'zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. –224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O'zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

FRAZELOGIZMLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

(4 soat)

REJA

1. Tilning frazeologik fondi.
2. Frazemalarning semantik tarkibi haqida.

Tayanch tushunchalar: *frazeologizm, ibora, frazeologik butunlik, frazeologik chatishma, tilning frazeologik fondi, frazemalarning semantik tarkibi*

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar

manbasi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miylari, udumlari,

rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi

tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, *ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq* "imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq", *tanobini tortmoq* "faoliyat doirasi,

imkoniyatini cheklab qo'yimoq", *to'ydan ilgarinog'ora qoqmoq* "ro'yobga chiqishi aniq

bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq", *to'ni ni teskari*

kiyib olmoq "o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq", *xamiruchidanpatir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism", *xirmon ko'tarmoq* "ek\n\Mnri\ yig'ib, hosil me'yorini hisob -

kitob qilmoq", *Xo'ja ko'rsinga* "shunchaki nomigagina", *Xizirniyo'qlasam bo'lar ekan* "kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora". Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi

bir tutam (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi), "qittak,

ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng

Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz"

ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* as hula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qa*

richligimdan yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

O'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar O'xshatishlar o'ziga xos obrazli ta fakkur tarzining

mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi : 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, ha yvonning turg'un o'xshatish etaloni sifatida qo'llanishini kuzatish mumkin. Masalan, aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor, xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o'zbek tilining o'ziga xos o'xshatishlari sifatida *qo'ydekyuvosh, arvohday ozg'in, moldek ovqateydiva* h.k. ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur o'xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko'pincha turg'un qiyoslamalar ko'rinishida mavjud bo'ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo'lishi mumkin.

Xullas, o'xshatish etalonlari predmetlar, obektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramztushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Linguokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar*- tinchlik

ramzi, nasroniylikda [Muqaddas ruh ramzi](#), *yarim oy* Islom ramzi, *Xoch* nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o'simliklar ham ramz sifatida qo'llaniladi. Jumladan, **xrizantema** Xitoyda o'lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki **qirqquloq** yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o'lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq - yaxshilik, qora esa - yovuzlikni anglatadi, afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi.

Masalan, nemislar tartiblilik, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotlilik, qozoqlar qaysarligi, o'zbeklar mehmondo'stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo'lib, u madaniyatning vakili va uning o'ziga xos sinchidir. Shuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o'taydi.

Metaforalar va obrazlar. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universal xususiyat sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Buning o'zida obo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar

darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi. **Obraz** - so'z bilan madaniyatning bog'liqligi haqida asosiy ma'lumot beruvchi mu

him lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining bo rliqdagi

predmet va hodisalar haqida ko'rish va hissiy tasavvurlarni hosil qil ish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo'lsin o'zining mantiqiy strukturasi da uc hta komponentga ega bo'ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gn oseologik tushuncha bilan o'zaro aloqadorligi; 2) agent, ya'ni tasvirlanga n predmet; 3) asos, ya'ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda "suratlar"ni gavdalantiradigan qobiliyat ni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

Tillarning stilistik qatlami. Turli tillarning sitilistik qatlami, u yo ki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo'lishi ham Lingvokulturologiyani ng tadqiqot predmeti sanaladi.

Shunday tillar borki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo'l sa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differensiatsiya endigina boshlangan bo'lsa, boshqalarida aksincha, bu differensiatsiya chuqur va ko'p qirrali bo'ladi . Adabiy til va noadabiy til shakllari o'rtasida

o'zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojl anish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari t arixi, uning dunyoqarashi, madaniy- g'oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Frazeologik birliklarga izoh bering.
2. Frazemalarning lingvomadaniy birlik ekanligini izohlang?
3. Frazemalarning semantik tarkibi xususida gapiring.

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

INSON MILLIY MENTALLIK VA TILIMIZ TASHUVCHISI SIFATIDA

REJA

1. Inson va madaniyat.
2. Inson va tamaddun.
3. Ijtimoiy fanlarning inson tamaddunidagi vazifasi va o‘rni.
4. Mentallik.
5. Til shaxsi.

Tayanch so‘zlar: *inson, madaniyat, sivilizatsiya, mentallik, til shaxsi, Karaulov, eksperiment.*

XX asr oxiri va hXI asr boshi dunyoda fanlarning notekis rivojlanishi bilan xarakterlanadi, ya’ni texnika sivilizatsiyasidagi keskin burilish, taraqqiyot va aksincha ijtimoiy fanlardagi juda sust rivojlanish bunga misoldir Bunda inson omili yetakchi hisoblanib, uning faoliyati va ishlari,

xatti-harakatlari, fikri va intilishlari, xayoloti va his-tuyg'ulari asosiy predmet vazifasini bajaradi.

Sivilizatsiya inson o'zini-o'zi yo'q kyalishi uchun qudratli kuchni yaratishga imkon yaratdi, lekin ijtimoiy fanlar hozircha uni kutkarish qobiliyatiga ega emas, chunki ularda insonni tushunish va hulq-atvorini mukammal qilish uchun yetarlicha bilim va imkoniyati yo'q. Hozircha ko'pgina ijtimoiy sohalardan faqat birgina targibot vositasi va ommaga ta'sir o'tkazish sohasigina faol rivojlanib boryapti. Inson intellektining zaif tomonining isboti sifatida quyidagi faktni keltirish mumkin: har gap yangi reklama qilinayotgan mahsulot bizning nazarimizda oldingisidan yaxshiroq, mukammalroqdek tu-yiladi. Texnogen sivilizatsiyaning zamonaviy fikrlash uslubi yangi tilni - ya'ni o'ta jo'n - yoqimsiz, juda dogma-pragmatik texnik fikrlashni yuzaga keltiradigan tilni dunyoga keltirdi. Masalan, hayot haqida gapirishga to'g'ri kelganda harbiy yoki tibbiyot terminlarida gapiriladi: hosil uchun kurash, Afgoninistondagi operatsiya kabi.

Oxirgi davrlarda falsafa, madaniyatshunoslik, tilshunoslik, Lingvokulturologiyada insonni yanada chuqurroq bilish: uning tabiati, tashqi ko'rinishi, ichki dunyosi, mentaliteti va boshqa tomonlarini o'rganish tendensiyasi paydo bo'ldi.

Chunki inson fenomeni yo'lini bilib olish tabiiy fanlar orqali emas, balki tabiiy tillar orqaligina anglab borish mumkin degan ishonch mustahkamlanib boryapti

Bizning maqsadimiz, insonning tili orqali uni ko'proq bilib olish. Chunki til nafaqat kommunikatsiya vositasi, fikrni o' t k a z i s h va ifodash hamdir. Bunday yondashuv tildan foydapanishni asosiy o'ringa qo'yadi, bunda uning muhim tomoni va vazifasi tilda dunyo konseptual tasvirini namoyon bo'lishi bilan belgilanadi

Inson bizningcha, boshqa milliy jamoalar vaqillari bilan hamkorlikda faoliyatda ishtirok etayotgan ma'lum milliy mentallik va til tashuvchisi sifatida tushuniladi.

Hozirgi zamon fani uchun shunchaki inson emas, balki shaxs, ya'ni tafakkur sohibi, tilga, murakkab ichki dunyoga ega bo'lgan, taqlirga, narsalar olamiga ma'lum munosabatini bildira oladigan va shunga o'xshashlarga ega bo'lgan konkret odam qiziqtiradi.

U koinotda va yerda alohida o'ringa ega, u doimo dunyo bilan hamnafas yashaydi va u bilan o'zi bilan va shunga o'xshashlar biilan munosabatda bo'ladi. Yaratganning xohishi va irodasi bilan erkin iroda sohibidyar ham.

Odam - tabiatiga ko'ra ijtimoiy mavjudot, odamiylik odamda jamiyat sharoitida uning hayotida, odamzot tomonidan yaratilgan madaniyatda dunyoga keladi.

Bizni umuman olganda, inson emas, balki tildagi inson qiziqtiradi.

Masala shundaki, bizdan yashiringan mental sohaga kirib borishimiz uchun, til- yagona vosita hisoblanadi, zero u yoki bu madaniyatda dunyoni bo'linish usullarini belgilab beradi. U odam haqida shunday narsalarni so'zlab beradiki, ular haqida odam o'zi ham anglamay qoladi.

I.A.Goncharov YE.N.Narishkinaga yozgan xatida: Til nafaqat gapirish,

nutq, balki insonning ichki dunyosi, obrazi: uning yurak deb atalmish aqli,

y tarbiya, aqliy va axloqiy kuchning yaratuvchisi va tashuvchisidir. Uning dialogik munosabati inson xavdsa bilish, uning dunyodagi o'rni, Xudoga, tabiatga, uning atrofidagi odamlarga bo'lgan munosabatida jamlangan.

Balki biz dunyo va so'z bilan yaratilganimiz uchun, biz uchun hamma narsa qiziqarlidir. Gumbolt shunday yozgan edi: "Tilni o'rganish o'zida so'nggi maqsadni ko'zlamaydi, balki inson tomondan o'zini anglash va bilish, ko'zi bilan ko'rish mumkin bo'lgan va atorifidagi yashirin narsalarga munosabatida barcha sohalarni o'z ichiga olgan holda oliy va umumiy maqsadlarga xizmat qiladi". Buyuk tilshunos olimning bu fikrini oxirigacha anglab yetish uchun bir necha yuz-yilkerak bo'ldi.

XX asr ikkinchi yarmi falsafasi tilni har tomonlama analiz qilish hisobiga rivojlanib bordi. Til faylasuf uchun nafaqat falsafiy konsepsiyalarni ifodalash vositasi, balki dunyo va insonni bilish vositasi hamdir. Shunday qilib agar oldin So'z, aynan u - bilimlarning muhim manbasi, aynan unda inson va dunyo haqida barcha axborot jamlangan.

Falsafiy mushohadaning asosiy maqsadi inson bo'lib, u "O'zganing" mavjudligini biluvchi semiotik faoliyat orqali bilib olinadi. Balki shuning uchun ham taniqdi yaxudiy faylasufi M.Buber, yangi tadqiqot obyektini, ya'ni Men - Senda yashovchi odam munosabatlarini yaratdi. Haqiqatan bu dialogik munosabatlar, Sen Mensiz bo'lishi mumkin emas, inson yo'li hamisha o'zga odam bilan birga bo'ladi, hayot jamoada namoyon bo'ladi. Dunyoni angelayotgan odam - bu odam, odam bilan degani. Feyerbax bu xususida shunday yozgan edi: "Inson mohiyati va mavjudligi faqat muloqotdagina, odam bilan odam birligida, faqat Men va Sen o'rtasidagi haqiqiy farqlarga tayanadigan birlikdadir" -deb yozgan edi.

Mazkur universal munosabatda inson haqida bilish, uning dunyodagi o'rni, Xudoga, tabiatga, uning atrofidagi odamlarga bo'lgan munosabatida jamlangan. Bunda odamni bashka odamga munosabati asosiy hisoblanadi. M.Buber odamni uch tomonlama hayotiy munosabatini ta'kidlaydi, ya'ni dunyo, inson, Xudoga munosabatini. Dunyoga bo'lgan muhim munosabat san'at, odamga munosabat muhabbatda, Xudoga munosabatda - diniy ochiqlikda yakun topadi. Men - Sen odam bilan odam o'rtasidagi dialogda, ya'ni suxbatda namoyon bo'ladi, u nutqda rasmiylashgan. Bizning Senimiz Xudoga qaratilgan bo'lib, biz eshitmayotgan, lekin his qilayotgan chakirigimizga javobdir. Haqiqiy

Xudo bilan muloqot soʻzsiz amalga oshadi, lekin shunday boʻlsa ham, u nutqni yaratadi.

M.Buberning yozishicha, ” Odam oʻzi nima” savoliga javobni biz undagi mavjudlik, uning birga boʻlish dinamik tabiati va organik qobiliyatidagi Birini ikkinchisi bilan uchrashishi va birini- biri bilishi orqali amalga oshadi. Shundagina biz bu savolga javobni topishga yaqinlashamiz. «Inson muammosi» ishida, u tadqiqot predmeti sifatida aniq va konkret shaxs turishi kerak deb taʼkidlaydi, va bunda boshqa fanlar: psixologiya, etnografiya, biologiya kabi fanlardan olingan maʼlumotlarga tayanish lozimligini aytadi.

Inson-yilnoma, hayotiy yozishmalarda, xronikalarda, avtobiografiyalarda, epistolyar janrdagi asarlarda, yaʼni u bir qator adabiy janralarda asosiy tadqiqot predmeti sifatida xizmat qilish kerak.

Э. Benvenist 60-yillarda nashr etgan rus tilidagi tarjimalarda 197-yilda, til odamning oʻzida jamlangan boʻladi, shuning uchun u sunʼiy kashfiyot boʻla olmaydi deb yozadi:”Dunyoda faqat odam til bilan yashaydi, va shunday qilib til faqat odamning oʻziga tegishli boʻlib uni shu jihati ajralib turadi”. Aynan tilda va til tufayli odam subyekt sifatida konstruksiyalashadi, zero faqat til reallikni belgilaydi va u mavjudlik xossasini oʻzidir”.

Ming yilliklar arafasida odamni bilishga qiziqish oʻsib ketdi: 1990-yil”Odam”, 1991-yil Rossiya Fanlar akademiyasida Odam instituta tashkil etildi, 1991-yilda esa “Odamda odamiylik haqida” jurnallari chiqa boshladi. N.D.Arutyunova, va 1998-y«Yazik i mir cheloveka», 1999-yilning muallifligida «Logicheskiy analiz yazika. Obraz cheloveka v kulture i yazike» kitoblarini chop etidi.Shu va bir qator ilmiy ishlari bilan N.D.Arutyunova “Odam tilda ” tadqiqot ishiga katta hissa qoʻshdi.

Jumladan, agar ruslar nuqtayi nazaridan beloruslar mehnatkash, saxiy, tejamkor, mehmondoʻst, (toʻrtta asosiy munosabat), ukrainaliklar esa ularni xasis, chidamli, mehnatkash, ishonuvchan deb hisoblashadi.

Uncha katta boʻlmagan eksperiment shuningdek, millatning rahnamolarini autokuzatish va munosabatlar yoʻli bilan emas, balki bu yoʻnalishda OAV tomonidan ishlov berilgan boshqa xalqlar mushohadasi tomonidan aniqlashga ham yordam beradi, Shunday qilib, tilda milliy mentallik aks etadi, va u oddiy psixolingvistik eksperiment orqali tadqiqi etilishi mumkin.

Til - odam identifikatsiyasining eng muhim vositasi hisoblanadi. Shuning uchun tilni birdaniga, tezlik bilan yangilash shaxs tiliga zoʻrlik qilish deb hisoblash mumkin, bunday holatlarda odam odatiy oʻzini namoyon qilish va oʻzini angalash, tushunish vositasidan maxrum boʻladi. Zero, til hayot bilan dunyoga keladi, oʻzining vazifalarini bajarish barobarida undan oʻzilib boradi (yaʼni soʻzlar boshqa mazmun bilan tulib boradi) va oʻzi uni yaratishga kirisha boshlaydi.

Til shaxsi

Bizga ma'lumki, odam, shaxs madaniyatni yaratadi va unda yashaydi. Aynan shaxsda odamning ijtimoiy tabiati birinchi planga chiqadi, odamning o'zi esa, ijtimoiy hayotda subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxs konsepsiyasining boshqalari ham mavjud. Amerikalik psixolog A.Maslov, odamni tashqi olamga uncha karam, ya'ni bog'liq bo'lmagan, har qanday psixologiyani yakuniy holati tabiatni ichki borligi sifatida ko'radi, hayot esa ichki tabiat bilan birgalikda ruhiy salomatlik sababidek ko'rib chiqiladi

A.Maslov nuqtayi nazaricha, shaxsning voyaga yetishi, bu odamning o'zini har tomonlama namoyon qilishi zamiridagi o'z idealga tomon harakatlanishidir. U yozishicha, "Odamzot uchun, yashashi uchun : koordinatalar sistemasi, yashash falsafasi, din yoki uni u'rnini bosuvchi boshqa bir din

Milliy mentallik va tilning o'zaro aloqasi muammosi xususida madaniyatshunoslikda N.V.Ufimseva va Y.A.Soroqinalarning tadqiqot ishlari katta qiziqish uygotdi.

Ruslarning o'zlari o'zlariga shunday ta'rif beradilar (ular ko'pdan ozga qarab foizda berilgan): mehmondo'stlar (5 ta javob), quvnoqlar (5 ta javob), sabrlilar (5 ta javob), saxiylar, ochiq ko'ngillilar, talantlilar, kashfiyotchilar, ishonuvchanlar, hozirjavoblar, intellegentlar, uychilar, o'qimishlilar, dangasalar, ikkiyuzlamachilar, aqllilar, sabrlililar, optimistlar, chidamlilar, tundlar, xorginlar, qayfiyatsizlar, buyuklar, badjaxllar, joxillar, qizganchiqlar, tashabbussizlar, tupolonchilar, buzgunchilar, zukkolar, baxtsizlar, charchaganlar va boshqalar.

Amerikaliklar ruslarni quyidagicha tasavvur qiladilar: materialistlar (7), mehmondo'stlar 4, serharajatlilar 3, baland ovozda gapiruvchilar 2, ko'ngilxushlikni sevuvchilar 2, mag'rurlar 2, ozodlikii sevuvchilar 2, individualistlar 2, o'z ishiga sadoqatlilar 2, raqobatdoshlikka moyillar 1, ko'p ishlashadi 1, maqsadga intiluvchilar 1, motivlashtirilganlar 1, xudbinlar 1, tajovuzkorlar 1, qizganchiqlar 1, yoqimsizlar 1, ko'pol 1, dangasa 1, kashfiyotchilar 1, saxiy 1, baxtli 1 va hokazo.

Ruslar portretiga keltirilgan ta'rif va tavsiflar to'plami, o'z navbatida, ularni ziddiyatli tomondan tasavvur qildiradi, lekin bu ular haqida butun yaxlit ko'rinishni hosil qiladi, va mualliflar shu orqali yadro va perefiriyani ajratishadi.

Jumladan, agar ruslar nuqtayi nazaridan beloruslar mehnatkash, saxiy, tejamkor, mehmondo'st, (to'rtta asosiy munosabat), ukrainaliklar esa ularni xasis, chidamli, mehnatkash, ishonuvchan deb hisoblashadi.

Uncha katta bo'lmagan eksperiment, shuningdek,, millatning rahnamolarini avtokuzatish va munosabatlar yo'li bilan emas, balki bu yo'nalishda OAV tomonidan ishlov berilgan boshqa xalqlar mushohadasi tomonidan aniqlashga ham yordam beradi, Shunday qilib, tilda milliy

mentallik aks etadi, va u oddiy psixolingvistik eksperiment orqali tadqiqi etilishi mumkin.

Til - odam identifikatsiyasining eng muhim vositasi hisoblanadi. Shuning uchun tilni birdaniga, tezlik bilan yangilash shaxs tiliga zo'rlik qilish deb hisoblash mumkin, bunday holatlarda odam odatiy o'zini namoyon qilish va o'zini angalash, tushunish vositasidan maxrum bo'ladi. Zero, til hayot bilan dunyoga keladi, o'zining vazifalarini bajarish barobarida undan o'zilib boradi (ya'ni so'zlar boshqa mazmun bilan tulib boradi) va o'zi uni yaratishga kirisha boshlaydi.

A.Maslov nuqtayi nazaricha, shaxsning voyaga yetishi, bu odamning o'zini har tomonlama namoyon qilishi zamiridagi o'z idealga tomon harakatlanishidir. U yozishicha, "Odamzot uchun, yashashi uchun : koordinatalar sistemasi, yashash falsafasi, din yoki uni o'rnini bosuvchi boshqa bir din zarurdir, jumladan, ular xuddi quyosh nuri, kalsiy yoki muhabbat zarur bo'lganidek kerakdir".

Shaxs xalqning, etnosning madaniy an'analarining istiqboli sifatida ko'rib chiqilishi lozim. (Piskoppel, 1997), zero odamda odam tug'ilishi uchun madaniyat doirasida shakllanuvchi madaniy-antropologik prototip zarur bo'ladi.

Albatta, o'zini o'zi tushunish narslarning asl holatini aniqlashda muhimdir. Lekin qo'shni xalqlar seni qay darajada tushunishlari undanda muhimdir. Bu toifadagi bilimlar ko'plab etnik ziddiyatlarini oldindan ko'ra olishga va ularni oldini olishga imkon beradi.

Madaniyat kategoriyasi- bu makon, taqlir, vaqt, **huquq**, boylik, mehnat, vijdon, o'lim va h. Ular mavjud qadriyatlar sistemasini o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi, va dunyoni anglash, idrok etish va ijtimoiy xulq namunalari yaratadi.

Til shaxsiga dastlabki munosabat masalasi nemis olimi I.Veysgerberg nomi bilan bog'liq. Rus tilshunosligida dastlabki qadamni bu sohada V.V.Vinogradov qo'ydi va til shaxsini o'rganishda ikki yo'lni ishlab chiqdi, Bular muallif shaxsi va personaj shaxsidir.

A.A.Leontyev so'zlovchi shaxs haqida yozgan. G.I.Bogin til shaxsi tushunchasini ishlab chiqishni boshlab, til shaxsi modelini yaratdi. Uning nuqtayi nazaricha, odam "nutq harakatlarini ishlab chiqish, yaratish va hosil bo'lgan nutqni qabul qilishga tayyor" moddiy sifatida qaraladi. Y.N.Karaulov ham mazkur tushunchani ilmiy iste'molga olib kirdi. Uning ta'biricha, odam matn yaratish va qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lib, quyidagicha farqlanadi: struktur-til tizimi darajasiga ko'ra, borliqni aniq va chuqurroq aks etgtirish, aniq maqsadli yo'nalganlik bilan.

Yu.N.Karaulov badiiy matnga asoslangan darajalangan til shaxsi modelini ishlab chiqdi (Karaulov, 1987). Til shaxsi, uning fikricha, uch bosqichli tuzilishga ega. Birinchi bosqich - verbal-semantik (semantik-stroyevoy, invariantli) oddiy so'zlashuv darajasini aks etuvchi.

Ikkinchisi - kognitiv bo'lib, bunda sotsiumga tegishli kollektiv yoki alohida kognitiv kenglik hosil qiluvchi relevant bilimlar va tasavvurlarning aktualizatsiya va identifikatsiyasi amalga oshadi.

Bu bosqich o'zida shaxs dunyosi modelini, uning tezaurusini, madniyatini aks etgrishini nazarda tutadi. Va nihoyat uchinchisi - oliy bosqichi pragmatik bosqich. U til shaxsini rivojlanishini harakatga keltiruvchi motiv va maqsadlar xarakteristikasini aniqlashga qaratilgan.

Shunga ko'ra, axborot kodlashtirish i dekodlashtirish uch bosqichni, ya'ni "shaxsning kommunikativ kengligi" - verbal-semantik, kognitiv, va pragmatik darajalarning o'zaro ta'siri ostida amalga oshiriladi. Til shaxsi qurilmasining uch darajali konsepsiyasi uch tipdagi, ya'ni kommunikativ ehtiyoj - kontakti hosil qiluvchi, informatsion va ta'sir o'tkazuvchi, shuningdek, milliy xususiyatga ega muomala jarayonining uch tomoni - kommunikativ, interaktiv va perseptiv jihatdan korrelyatsiya qilinadi.

Til shaxsining darajali modeli shaxsning umumlashtirilgan tipini aks ettiradi.

Mazkur madaniyatda konkret til shaxslari ko'p bo'lishi mumkin, ular o'z navbatida shaxs tarkibining har bir darajasida variatsiyalar mohiyati bilan ajralib turadi.

Bunda nutq shaxsi - til shaxsi hisoblanadi. Aynan nutq shaxsi darajasida til shaxsining milliy-madaniy o'ziga xosligi, shuningdek, muomalaning ham milliy- madaniy o'ziga xosligi yuzaga keladi.

Nutq shaxsi mazmuniga odatda quyidagi komponentlar kiritiladi:

1.Qadariyatli. dunyoqarashli, tarbiya komponenti mazmuni, ya'ni qadriyatlar tizimi, yoki hayotiy mazmun. Til odamni dunyoga dastlabki va chuqurroq nigoh bilan qarashini ta'minlaydi, milliy xarakter asosida shakllanuvchi dunyoning til obrazini va ruhiy tasavvurlar iyerarxiyasini hosil qiladi, tabiiyki, ular muomalaning til dialoglari jarayonida amalga oshadi.

2.Kulturologik komponent - bu tilga bo'lgan qiziqishni oshishini samarali vositasi sifatida madaniyatni o'zlashtirish darajasidir. Nutqiy va nonutqiy xulq qoidalari bilan bog'liq o'rganilayotgan til madaniyati faktlarini jalb qilish, tildan foydalanish adekvat malakalarini shakllantiradi, va muloqotdagi suxbatdoshiga samarali ta'sir o'tkazadi.

Shaxs komponenti, har bir odamda mavjud individual, chuqurlashtirilgan xususiyat.

Til shaxsi parametrlari endigina ishlab chiqilyapti. U abstrakt sintaktik modellarni to'ldiruvchi u yoki bu foydalanish chastotasiga ega bo'lgan aniq til zaxirasi bilan xarakterlanadi

Agar modellar mazkur til jamoasi uchun yetarli darjada odatiy bo'lsa, unda uning leksikasi va gaplashish manerasi odamni ma'lum ijtimoiy qatlama tegishli ekanligini, uning ma'lumot darajasini belgilashi, xarakter tipi, jinsi va yoshini ko'rsatishi mumkin.

O'nlab ijtimoiy rollarni bajarish bilan bog'liq, bunday shaxsning til repertuari, sotsiumda qabul qilingan nutq odobi bilan o'zlashtirilishi lozim.

Til shaxsi tilda aks etuvchi ijtimoiy ong shakllarining (ilmiy, turmush tarzi va h.)ning turli darajalarda, xulqiy stereotip va me'yorlarda moddiy madaniyat olamida, ya'ni madaniy makonda mavjud bo'ladi. Madaniyatda belgilovchi rol fikrlar konsepti hisoblangan, milliy qadriyatlarga tegishlidir.

Madaniy qadriyatlar o'zida universal va individual, dominant va qo'shimcha fikrlarni ajratishi mumkin bo'lgan tizimni namoyon qiladi.

Ular o'z aksini tilda topadi, aniqrog'i so'zlar sintaktik birliklarda, frazeologizmlarda, paremeologik fondlarda va pretsendent matnlarda ko'rinadi. Masalan, barcha madaniyatlarda xasislik, qo'rqqoqlik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik, dangasalik qoralanadi, lekin har bir madaniyatda bu qusurlar har xil bog'liq belgilariga ega. Har bir madaniyatga o'ziga xos o'zining koordinatalari bor parametrlarni ishlab chiqish mumkin. Bunday parametrlar yakuniy qadriyatlar belgisi deb hisoblanadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalarga izoh bering.
2. Lingvomadaniy paradigma nima?
3. Etnik mentallikka izoh bering.
4. Lingvomadaniy konsept nima?.
5. Sotsiomadaniy konsept nima?

Asosiy adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida // Xalq so‘zi. 2017-yil, 21 aprel.
2. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
3. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
4. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R. O‘zbek muloqot matnining deyktik birliklari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№5.

Axborot manbalari:

1. <https://www.lex.uz>
2. <http://library.ziyonet.uz>

NAZORAT SAVOLLARI

1. Lingvokulturologiya qanday soha?
2. Antropotsentrik paradigma nima?
3. Til va madaniyatning munosabatini tushuntiring.
4. O'zbek lingvokul'turologiyasi rivoji haqida so'zlang.
5. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti nima?
6. Lingvokulturologiyaning tadqiqot predmetiga nimalar kiradi?
7. Muqobilsiz leksikaning lingvokulturologiyadagi ahamiyatini tushuntiring.
8. Lakuna nima? U qanday jarayonda yuzaga chiqadi?
9. Tilning paremiologik fondi nimalardan iborat?
10. Lingvomadaniy birliklarga nimalar kiradi?
11. Stereotip nima?
12. Nutq etiketining madaniyat uchun ahamiyati nimalardan iborat?
13. Lingvokulturologiya alohida bilimlar tarmog'i sifatida qaysi masalalarga e'tibor berishi kerak?
14. Madaniy-lisoniy kompetensiya nima?
15. V.N.Teliya til birliklarining milliy-madaniy belgilarini tabdil qilishning qanday usulini taklif qiladi?
16. Kollokatsiyalar nima?
17. Metod va metodologiya tushunchalarini farqlang.
18. Lingvokulturologiya sohasi qanday metodlardan foydalanadi?
19. Lingvistik, kulturologik, sotsiologik va etnografik metodlarning o'zaro bir-biridan farqini ayting.
20. J.Lakoffning metaforani tahlil qilish metodiga izoh bering.
21. Psixosotsiokulturologik eksperiment nima?
22. Assotsiativ eksperiment mohiyatini tushuntiring.
23. Matnning lingvokulturologik tahlili qanday amalga oshiriladi?
24. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalarga izoh bering.
25. Lingvomadaniy paradigma nima?
26. Etnik mentallikka izoh bering.
27. Lingvomadaniy konsept nima?
28. Sotsiomadaniy konsept nima?

1-мавзу юзасидан назорат саволлари

**Ассоциатив муносабат, вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши,
ЛИНГВИСТИК МОҲИАТИ**

1. Ассоциатив бирлик ассоциатив муносабат, вербал ассоциация, лингвистик омил, экстралингвистик омил тушунчаларини изоҳланг.

2. Жаҳоннинг қайси машҳур психоллингвистлари ўз ишларида *ассоциатив муносабат, ассоциатив маъно, вербал ассоциация, ассоциатив майдон, матннинг ассоциатив майдони, лисоний онг, лисоний хотира, инсон лексикони* тушунчалари... ўз ифодасини топади?

3. Ўзбек тилшунослигида тил бирликларининг ассоциатив алоқаси, тилда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши муаммоси дастлаб қайси тилшунос олимнинг ишларида кўринади?

4. А.Нурмоновнинг «Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари» номли ўқув кўлланмасида ассоциатив тилшунослик ҳақида қандай фикрларни билдириб ўтади?

5. А.Нурмоновнинг қуйидаги фикрини изоҳланг: “онгимизда ҳосил бўлган ассоциатив гуруҳлар маълум умумий белгисига эга бўлган муносабат аъзоларининг яқинлашуви билан чегараланмайди”

6. Тилшуносликдаги “реципиент” тушунчасини изоҳланг.

7. И.Азимова ўзининг тадқиқот ишида ассоциацияларнинг қайси томонларини ўрганади?

8. Д.Худойберганова ўзининг тадқиқот ишида ассоциацияларни қайси аспекта таҳлил қилишга ҳаракат қилади?

9. Ш.Искандарова, Н.Ҳошимоваларнинг «Нутқ жараёнида ассоциацияларнинг воқеланиши» деб номланган мақоласида нималарга эътибор берилади?

10. Н.Ҳошимованинг “Прагматические аспекты при исследовании ассоциаций” деб номланган мақоласида ассоциацияларнинг қайси томонига эътибор қаратади?

2-мавзу. юзасидан назорат саволлари

Вербал ассоциациялар таснифи

1. Вербал ассоциация нима?

2. *Ассоциатив муносабат* тушунчасини изоҳланг.

3. *Парадигматик муносабат* тушунчасини изоҳланг.

4. *Синтагматик муносабат* тушунчасини изоҳланг.

5. Тилшуносликда баъзан *ассоциатив муносабат* ва *парадигматик муносабат* терминларининг муқобил ҳолатда қўлланиши ҳақида нималар дея оласиз?

6. А.Залевскаянинг фикрича, *ассоциатив маъно* тушунчаси остида нимани назарда тутаяди?

7. Нима учун вербал ассоциациялар таҳлилида *ассоциатив маъно* тушунчаси билан бир қаторда *ассоциациялар кўлами, ассоциацияларда миллий-маданийлик, ижтимоийлик, гендер белги* каби тушунчалар ҳам муҳим ўрин тутаяди?

8. Вербал ассоциацияларга хос хусусиятлари ҳақида нима дея оласиз?

9. *Стимул сўз* тушунчасини изоҳланг.

10. Нима учун тилшунослар тилда вербал ассоциацияларнинг ҳосил бўлишини турли омиллар билан боғлашади?

11. Е.И.Горошко, Л.Э.Кузнецоваларнинг фикрича, ассоциацияларнинг ҳосил бўлишига қандай омиллар таъсир этади?

12. “Хуллас, тилдаги вербал ассоциациялар асосида инсоннинг ташқи олам ҳақидаги психологик тасаввури ётади” жумласини изоҳланг.

13. “Вербал ассоциацияларнинг қўлами, мазмун мундарижаси аёл ва эркекларда ҳам фарқланади” ушбу фикрни изоҳланг.

14. Нима учун Вербал ассоциациялар ижтимоийлик белгиси асосида ҳам фарқланади?

15. Баъзи нутқий тузилмаларнинг шаклланишида синтактик ассоциациялар (сўз бирикмаси ва гаплар) тайёр қурилиш материали сифатида қатнашишига мисоллар келтиринг.

16. А.А.Мартинович сўз-ассоциатлар ифода этган мазмуний муносабат асосида вербал ассоциацияларнинг қандай типларини ажратади?

17. Ёндошлик асосидаги ассоциацияларига мисоллар келтиринг.

18. Ўхшашлик асосидаги ассоциацияларига мисоллар келтиринг.

19. Синтагматик характердаги ассоциацияларга мисоллар келтиринг.

20. Парадигматик характердаги ассоциацияларга мисоллар келтиринг.

21. Тематик ассоциацияларга мисоллар келтиринг.

22. Қандай ассоциациялар “Деривацион ассоциациялар” деб юритилади, мисоллар келтиринг.

23. Қандай ассоциациялар “Фонетик ассоциациялар” деб юритилади, мисоллар келтиринг.

24. Стимулнинг семантик кенгайишини акс эттирувчи семантик кенгайтирувчи жавоб реакцияларига мисоллар келтиринг.

25. Информантнинг стимул сўзга муносабатини акс эттирувчи эмоционал-баҳо ифодаловчи коннотацияли жавоб реакцияларига мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

26. Предмет билан боғлиқ муҳим ҳаракат, ҳолатни ифодаловчи типик вазиятларнинг функциялашувини акс эттирувчи жавоб реакцияларига мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

27. Информантнинг ўз халқи маданиятига тегишлигини акс эттирувчи миллий-маданий коннотациялар билан боғлиқ жавоб реакцияларига мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

28. Ж.Жамбаева вербал ассоциациялар бўйича тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган таснифларни қандай турларга умумлаштиради?

29. Формал реакцияларга мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

30. Формал-семантик ёки деривацион реакцияларга келтиринг ва таҳлил қилинг.

31. Семантик ёки семантик асосланган реакцияларга мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

32. М.В.Эрмолова немис тилидаги тақиб билдирувчи мақол ва маталларда қўлланган ассоциатив жуфтликларнинг қандай семантик моделлари (фреймлар)ни белгилайди?

33. М.В.Эрмолова томонидан белгиланган “1- модель: ёндошликка кўра ассоциация, сабаб – субъектга зарар етказиш бўйича мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

34. М.В.Эрмолова томонидан белгиланган 2- модель: ўхшашликка кўра (1) ёки қарама-қаршиликка кўра ассоциация (2), сабаб – субъектга зарар етказишга мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

35. М.В.Эрмолова томонидан белгиланган 3- модель: ёндошликка кўра ассоциация, сабаб – белгиланган тартибнинг бузилишига мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

36. М.В.Эрмолова томонидан белгиланган 4- модель: ёндошликка кўра ассоциация, сабаб – муайян шароитларга эътиборсизликка мисоллар келтиринг ва таҳлил қилинг.

37. Ўзбек тилшунослигида кимнинг ишларида тажриба натижалари асосида ўзбек тилида лексик ассоциацияларнинг қуйидаги лингвистик омиллар билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлиши аниқланди?

38. Лексемалар семантикасига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?

39. Лексемаларнинг лексик-грамматик белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?

40. Лексемаларнинг услубий белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?

41. Лексемалар прагматик белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?

42. Лексемаларнинг ясаилишига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?

43. Лексемаларнинг талаффузда ҳамоҳанглигига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?
44. Лексемаларнинг диалектал белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?
45. Лексемаларнинг миллий-маданий белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?
46. Лексемаларнинг ижтимоий белгисига асосланган ассоциация ҳақида нима дея оласиз?
47. Лексемаларнинг гендер хусусиятларига асосланган ассоциацияни изоҳланг ва мисоллар келтиринг.
48. Макондаги алоқадорликка асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
49. Замондаги алоқадорликка асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
50. Предмет ва унинг белгиси муносабатига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
51. Товуш ва унинг эгаси муносабатига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
52. Инсоннинг воқеликка муносабати, истак-хоҳишига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
53. Фаолият ва унинг объекти алоқадорлигига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
54. Фаолият эгаси ва унинг маҳсулоти алоқадорлигига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
55. Ўхшашликка асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
56. Эгалик, тегишлилик, мансублик белгисига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
57. Сабаб-натижа муносабатига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
58. Ҳаётий зарурият белгисига асосланган ассоциацияга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.

3- мавзу. юзасидан назорат саволлари

Ассоциатив майдон назарияси

1. Ассоциатив тилшуносликда *ассоциатив майдон* тушунчасини изоҳланг.
2. Манбаларда *функционал-семантик майдон* тушунчасининг турлича талқинини изоҳланг.
3. А.Нурмонов ва Ш.Искандароваларнинг маълумот беришича, “И.Трир мазмуний майдон сифатида нимани назарда тутди?”

4. Г.Ипсен мазмуний ва грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар гуруҳини қандай талқин этади?

5. А.Ёллес эса уни “семантик бирлашиш” тушунчаси остида нимана назарда туттади?

6. “*Функционал-семантик майдон* тушунчасига ойдинлик киритиш учун уни *парадигма* тушунчасидан фарқлаш лозим” Ушбу фикрни изоҳланг.

7. Ш.Искандарова А.Нурмоновдан фарқли тарзда майдон тушунчасига қандай таъриф беради?

8. Ўзбек тилшунослигида семантик майдон масаласи кимнинг тадқиқот ишида кўринади?

9. “Англашиладики, ассоциатив майдонда нафақат тилдаги лексик-грамматик боғланишлар, балки инсон тасаввуридаги алоқалар ифодаси ҳам акс этади”. Кшбу фикрни изоҳланг.

10. Рус олимаси А.А.Залевскаянинг хулосасига кўра, ассоциатив майдон тушунчасида нималар назарда тутилади?

11. “Ассоциатив майдон тилдаги бошқа майдон кўринишлари каби ядро ва чегара қисмларидан ташкил топада” Ушбу фикрни изоҳланг.

12. “Ассоциатив майдоннинг чегара қисмида ассоциатлар қўлланиш частотасининг камайишига қараб жойлашади” Ушбу фикрни изоҳланг.

13. А.Нурмонов ассоциатив майдонга хос бу белги асосида «ассоциатив қаторлар»нинг неча жиҳатини фарқлаган?

14. В.П.Абрамов ассоциатив майдонга хос хусусиятлар асосида унинг қандай турларини ажратади?

15. Нима учун Ассоциатив майдон бирликлари индивидуал ва жамоавий характер касб этиши мумкин?

MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI

“Madaniyatlararo muloqot” fani bo'yicha mustaqil tarzda olib boriladigan ishlarning asosiy maqsadi magistratura talabalarining o'qituvchi rahbarligi va nazorati ostida fanga doir bilimlarni mustaqil ravishda egallashi uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Magistratura talabalarining “Madaniyatlararo muloqot” fanini o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil ishlarini quyidagi shakllarda tashkil etish tavsiya etiladi:

- fan bo'yicha qo'shimcha o'quv adabiyotlari, jumladan, internet tarmog'idagi xorij adabiyotlari bilan tanishish va ular bo'yicha referat, ilmiy axborotlar yozish;
- lingvomadaniyatshunoslikka oid materiallar bo'yicha qiyosiy-tipologik tahlil o'tkazish;
- o'tilgan mavzular bo'yicha slayd-taqdimot materiallari, ishlanmalar yaratish, testlar tuzish, so'rovnomalarni ishlab chiqish.

Uyga berilgan topshiriqlarni bajarish, kerakli ma'lumotlarni izlash, Internet tarmoqlaridan ma'lumotlar to'plash, mustaqil ravishda ilmiy maqola va tezislar yozish kabilar talabalarining bilimini chuqurlashtiradi, ularning ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi.

Tavsiya etiladigan mustaqil ta'lim mavzulari:

1. Til – madaniyat – inson-elat masalasi tilshunoslikning dolzarb muammosi bo'yicha arab tilshunosligida olib borilgan ishlarni o'rganish (taqdimot tayyorlash).
2. Madaniyatning o'rganilishidagi turli nuqtayi nazarlarni o'rganish (taqdimot tayyorlash).
3. Lingvomadaniyatshunoslik tarixi va nazariy asoslari (slaydlar tayyorlash).
4. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini. Lingvomadaniy paradigma. Etnik mentallik. Lingvomadaniy konsept (soha bo'yicha glossary yaratish).
5. O'xshatishlar – obrazli milliy tafakkur mahsuli. O'xshatish turlari (slayd tayyorlash).
6. Metafora – tildagi universal hodisa. Metafora – obrazli-motivlashgan so'z. Obrazli va konseptual metaforalar. Metaforaning madaniyatdagi o'rni (slaydlarlar tayyorlash).
7. Ramz – inson ruhiyatining tili. Turli lingvomadaniyatlarda ramzlar talqini. Stereotip va uning turlari. Stereotip yuzaga kelishining sabablari (slaydlarlar tayyorlash).
8. “Lakuna” tushunchasi. Lakunalarning turlari. Lakunalarni bartaraf etish yo'llari (slayd tayyorlash).

9. Frazologik birliklarning milliy-madaniy semantikasi (slayd tayyorlash).

10. “Inson va madaniyat”. Inson va tamaddun. Ijtimoiy fanlarning inson tamaddunidagi vazifasi va o‘rni. Mentallik. Til shaxsi (slayd yaratish).

11. Nutq etiketining milliy-madaniy xususiyatlari (slayd yaratish).

12. Nutq etiketining qiyosiy tadqiqi.

GLOSSARIY

Agnonim-	Bilinmagan, tushunarsiz, noma'lum nom degan ma'noni bildiradi. (Yun.“inkor”, “bilish”, va “nom” so'zlaridan)
Agnomaziya-	Agnonimlarning badiiy matnda qo'llanishi.
Anafora-	She'riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishi.
Antiteza-	Badiiy asarda bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'ati.
Antifraza-	Ironiyaning bir ko'rinishi bo'lib, biror shaxs yoki predmetga xos bo'lgan u yoki bu ijobiy xususiyatni kulgili intonatsiya bilan inkor qilishga aytiladi.
Allegoriya-	Qochirim, kesatish, pishingga asoslangan ma'no ko'chishi.
Alliteratsiya-	Misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishi: <i>Qaro qoshing, qalam qoshing, qiyiq qayrilma qoshing, qiz...</i>
Amfiboliya-	Ikki xil talqin etish, ikki ma'noda tushunish mumkin bo'ladigan gap. <i>Bu // ahmoq odam emas. Bu ahmoq // odam emas.</i>
Antonomasiya-	Atoqli otlarning badiiy matnda alohida maqsadlar bilan qo'llanishi: <i>omborchi Yovqosh Olloberganov, Oldi Sottiyev...</i>
Apastrofa-	Jonsiz predmetlarga jonli narsadek murojaat qilish va shunday munosabatda bo'lish.
Argo-	Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa vakillari o'rtasida tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklar.
Arxaizm-	Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqib boshlagan til birligi.
Assonans-	Aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdoshlik.

Aferezis-	Oldingi soʻzning soʻnggi tovushi taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning tushishi. <i>Aytar edi > aytardi.</i>
Varvarizm-	Ona tiliga oʻzlashmagan, oʻzga til hodisasi sifatida qoʻllangan soʻz yoki ibora: <i>madam, missis, mersi...</i>
Vulgarizm-	Adabiy tilga kirmaydigan dagʻal soʻz va iboralar.
Geminatsiya-	Qoʻsh undoshlilik. Ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi: <i>uchchida, teppasida...</i>
Giperbola-	Narsa-hodisa, jarayonlarning belgi-xususiyatini, holatini oʻta boʻrttirib tasvirlash.
Gradatsiya-	Nutq parchalaridan biri ikkinchisining maʼnosini kuchaytirib borishidan iborat uslubiy jarayon.
Grotesk-	Mubolagʻaning bir koʻrinishi. <i>Kulgili, gʻayritabiiy</i> degan maʼnoni bildiradi.
Demunitiv shakl-	Kichraytirish shakli (deminutiv shakl, deminitus): <i>qizcha, tugunchak, kelinchak.</i>
Jargon-	-Biror guruh vakillarining, oʻz nutqi bilan koʻpchilikdan ajralib turish maqsadida, oʻzicha mazmun berib ishlatadigan soʻz va iboralari.
Jonlantirish-	Jonsiz predmet, mavhum narsalarga insonga xos xususiyatlar berib tasvirlash usuli. Personifikatsiya. Tashxis.
Intellektual leksika-	Maʼlum bir tushunchanigina ifodalab, qoʻshimcha emotsional-ekspressiv boʻyoqqa ega boʻlmagan soʻzlar
Ironiya-	Soʻz va iboralarning kesatq yoki piching bilan oʻz maʼnosiga qarama-qarshi maʼnoda ishlatilishi.
Kakofemizm- (disfemizm)	Ayrim tushunchalarni qoʻpol va dagʻal usulda ifodalash. Evfemizmning teskarisi. Masalan: <i>oʻldirmoq - jonini jahannamga joʻnatmoq, asfalasofilinga ravona qilmoq</i> kabi ifodalar.
Kalambur-	Soʻz oʻyini. Koʻp maʼnoliligiga, fonetik tuzilishi bir xilligiga yoki yaqinligiga asoslanadigan usul

Kanselyarizm-	Rasmiy stilga xos soʻz va nutq shakllari
Kataxraza- (Oksyumoron)	Qarama-qarshi tushunchalarni bogʻlash, soʻzni oʻz asl maʼnosiga muvofiq boʻlmagan holda qoʻllash: <i>oq tunlar, qizil siyoh</i> kabi.
Kinoya-	Til birligini uning haqiqiy maʼnosiga nisbatan qarama-qarshi maʼnoda, kesatiq, piching bilan ishlatishdan iborat koʻchim.
Kontaminatsiya-	Biror munosabat, tasavvurga koʻra oʻzaro bogʻliq boʻlgan ikki soʻz yoki iborani birlashtirish yoʻli bilan yangi soʻz yoki iboraning hosil boʻlishi. Masalan, <i>erga tegmoq // turmushga chiqmoq // erga chiqmoq</i>
Koʻchim-	Badiiy ifodalilikni oshirish uchun koʻchma maʼnoda qoʻllangan nutq birligi, ramz bilan qoʻllangan soʻz.
Litota-	Narsa, hodisa yoki belgining hajmi, kuchi kabilarni kamaytirib tasvirlash.
Majoz-	Mavhum tushuncha yoki gʻoyalarni aniq obraz orqali ifodalash. <i>Ayyorlik belgisiga egalik - tulki.</i>
Maqol-	Chuqur maʼnoli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega boʻlgan folklor janri
Metateza-	Soʻzdagi tovushlarning oʻrin almashinishi: <i>kiprik-kirpik, tuproq-turpoq</i> kabi.
Metafora-	Bir predmetning nomini boshqa predmetga shakl, belgi va harakat oʻxshashligini eʼtiborga olib koʻchirish.
Metonimiya-	Bir predmet, belgi, harakat nomini oʻzaro tashqi yoki ichki bogʻliqlik asosida boshqa predmet, belgi yoki haraktga nisbatan qoʻllash.
Monolog-	Soʻzlovchining oʻziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini eʼtiborda tutmaydigan nutq.
Muvaqqat- maʼno	Soʻzning maʼno tuzilishida shakllanib yetmagan, maʼlum individual qoʻllanishda yuzaga chiqadigan maʼno. Okkazional maʼno.

	<i>San'atimiz gullari, shabada yo'rg'aladi</i> kabi.
Okkazonalizm-	Mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm.
Oksyumoron-	Mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki tushunchani qo'shib qo'llash. <i>Baqirgan sukunat, qizil qor, shirin g'am</i>
Parallelizm-	Yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.
Perifraz-	Tasviriy ifoda. Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalash. <i>Zangori olov-gaz, dala malikasi- makkajo'xori</i> kabi.
Professionalizm-	Tildagi kasb-hunarga oid bo'lgan so'z va iboralar
Ritorik so'roq-	Faqat so'roq shaklida ifodalanib, kuchaytirishdan iborat uslubiy vosita; javob talab qilmaydigan so'roq gap.
Sarkazm-	Achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching.
Simvol-	Badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlar ifodasi uchun so'zlarning ma'lum ravishda ko'chma ma'noda ishlatilishi.
Sinekdoxa-	Bir predmet nomining boshqa predmetga butun va qism munosabati asosida ko'chishi, butunning nomi qismning nomi yoki aksincha bo'lib qolishi.
Tabu-	Diniy e'tiqod, irim, qo'rqish va shu kabilar ta'sirida so'zning ishlatilishini cheklash yoki man etish. <i>Chayon - oti yo'q, bo'ri - jondor</i> kabi
Tavtologiya-	Bir fikrni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha qo'llash: <i>oyoq bilan tepish, gap gapirmoq</i> kabilar.
Takror-	Ayni bir so'z, ibora yoki sintaktik shakllarning muayyan maqsad bilan qaytarilishi.
Figural ma'no	Voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan, narsa, belgi, haraktning nomiga aylanmagan ma'no.

	Figural ma'no voqelik bilan nomlovchi ma'no orqali bog'lanadi. Masalan: <i>Ovozining shirasi qochgan.</i>
Evfemizm-	Narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi, <i>ikkiqat – og'iroyoqli, homilador.</i>
Evfoniya	-Nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi.
Ekzotizm-	O'zlashgan so'zlar, nutqqa alohida bir o'ziga xoslik berish uchun qo'llaniladigan so'zlar.
Ekspressiya-	Nutqning ta'sirchanligi, ifodaliligi va ma'nodor bo'lishi.
Emotsiya-	Insoniy his-tuyg'u, kechinma va hissiyotlarning til birliklarida ifodalanishi.
Emfaza-	Nutqning ko'tarinki ruhda bo'lishi, emotsionallikning kuchli bo'lishi: <i>Amr et, Tojixon, amr et...</i> Emfaza takror yordamida yuzaga chiqyapti.
Enantiosemiya-	Bir so'zning semantik tuzilishida zid ma'nolarning yuzaga kelishi. Masalan: <i>Chiqmoq - ichkaridan tashqariga harakatlanish, transportda ichkariga harakatlanish. Bosh - yo'lning boshlanishi va yakuni</i>
Epifora-	Anaforaning teskarisi. Parallel tuzilgan nutq parchalari oxirida ayni bir elementning takrorlanishidan iborat uslubiy vosita
O'xshatish-	Ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berish.

TARQATMA MATERIALLAR

Lingvistika mutaxassisligi 2-bosqich uchun “Lingvokulturologiya” fani bo‘yicha internet resurslari

№	Ma’ruza mashg‘uloti mavzulari	Dars soatlari hajmi	Internet resurslari
1	Paradigma tushunchasi va uning tilshunoslikdagi ahamiyati. Madaniyat va uning o‘rganilishi	2	http://velib.com/read_book/khrolenko_aleksandr/osnovy_lingvokulturologii/
2	Lingvokulturologiya tarixi, fanning obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari	2	https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвокультуро́логия
3	Lingvokulturologiya metodologiyasi va metodlari Lingvokulturologik birliklar va ularning mohiyati	2	https://methodological.terms.academic.ru/ Лингвокультуро́логия
4	Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy-terminologik apparati	2	https://mgimor.u/upload/2016/01/Lingvokulturologiya.pdf
5	Lingvomadaniy birliklarning tahlili. Lingvokulturema – Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchasi va asosiy birligi sifatida	2	https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
6	“Olamning lisoniy manzarasi” tushunchasi.	2	https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7681
7	Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. Milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari	2	http://gramota.ru/book/ritorika/index3.htm
8	Metafora – madaniyatning ko‘rsatkichi. Metaforalarning matn yaratishdagi o‘rni	2	https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвокультуро́логия
9	Madaniy makondagi ramz va stereotip hodisalari	2	https://methodological.terms.academic.ru/

			Лингвокульту рология
10	Lingvomadaniyatda lakuna muammosi	2	https://mgimo.ru/upload/2016/01/Lingvokulturologiya.pdf
11	Insonning til va madaniyatdagi o'рни	2	https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
12	Frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7681
13	Pretsedent birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	http://gramota.ru/book/ritorika/index3.htm
14	Antroponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	http://journals.uspu.ru/index.php?id=91&Itemid=166&option=com_content&view=category
15	O'xshatishlarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвокультуралогия
16	Nutqiy odatlarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://methodological.terms.academic.ru/ Лингвокульту рология
17	Maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://mgimo.ru/upload/2016/01/Lingvokulturologiya.pdf
28	Topishmoqlarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php

**Lingvistika mutaxassisligi 2-bosqich uchun “Lingvokulturologiya” fani
bo‘yicha internet resurslari**

№	Ma’ruza mashg‘uloti mavzulari	Dars soatlar i hajmi	Internet resurslari
1	Paradigma tushunchasi va uning tilshunoslikdagi ahamiyati. Madaniyat va uning o‘rganilishi	2	http://velib.com/read_book/khrolenko_aleksandr/osnovy_lingvokulturologii/
2	Lingvokulturologiya tarixi, fanning obyekti va predmeti, maqsad va vazifalari Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari	2	https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвoкyльтyрoлoгия
3	Lingvokulturologiya metodologiyasi va metodlari Lingvokulturologik birliklar va ularning mohiyati	2	https://methodological_terms.academic.ru/ Лингвoкyльтyрoлoгия
4	Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy-terminologik apparati	2	https://mgimo.ru/upload/2016/01/Lingvokulturologiya.pdf
5	Lingvomadaniy birliklarning tahlili. Lingvokulturema – lingvokulturologiyaning asosiy tushunchasi va asosiy birligi sifatida	2	https://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Linguist/maslova/index.php
6	“Olamning lisoniy manzarasi” tushunchasi.	2	https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7681
7	Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni. Milliy-madaniy konsept va uning xususiyatlari	2	http://gramota.ru/book/ritorika/index3.htm
8	Metafora – madaniyatning ko‘rsatkichi. Metaforalarning matn yaratishdagi o‘rni	2	https://ru.wikipedia.org/wiki/Лингвoкyльтyрoлoгия
9	Madaniy makondagi ramz va stereotip hodisalari	2	https://methodological_terms.academic.ru/ Лингвoкyльтyрoлoгия
10	Lingvomadaniyatda lakuna muammosi	2	https://mgimo.ru/upload/2016/01/Lingvokulturologiya.pdf
11	Insonning til va madaniyatdagi o‘rni	2	https://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Linguist/maslova/index.php
12	Frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari	2	https://www.science-education.ru/ru/ar

TESTLAR

LINGVOKULTUROLOGIYA FANIDAN TEST SAVOLLARI

Antroposentrizm soʻzining maʼnosini toping

Lotincha *anthropos* –odam, *centrum*-markaz maʼnosini bildiruvchi soʻzlar birikuvidan hosil boʻlgan

Lotincha *anthropos* –odam, maʼnosini bildiradi

Inglizcha *anthropos* –odam, *centrum*-markaz maʼnosini bildiruvchi soʻzlar birikuvidan hosil boʻlgan

Lotincha *anthropos* –odam, *centrum*-fan maʼnosini bildiruvchi soʻzlar birikuvidan hosil boʻlgan

Paradigma oʻz tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega boʻlgan, mushtarak ilmiy yoki falsafiy gʻoyalar bilan birlashgan oʻziga xos metodlar va usullar yigʻindisidir. Paradigmaga oid ushbu taʼrif qaysi olim tomonidan berilgan?

T. Kun

S. Stepanov

B. de Kurtene

V. Maslova

Anʼanaviy tarzda ilmiy paradigma nechta turga ajratiladi?

3 turga

4 turga

5 turga

6 turga

Nima koʻp qirrali hodisa boʻlib, sistema va antisistema holida namoyon boʻladi?

Til

Nutq

Lison

Nutq faoliyati

Inson aqlini, insonning oʻziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib boʻlmaydi, degan taʼkid qaysi tadqiqotchiga tegishli?

V. Maslova

D. Kubryakova

V. Shaklein

V. Teliya

Insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, sanʼat va boshqa sohalarga koʻra oʻzini oʻzi tadqiq qilidigan fan qaysi?

Madaniyatshunoslik

Lingvistika

Etnolingvistika
Sotsiolingvistika

Moskva frazeologik maktabi yetakchisini belgilang?

V. Teliya
E. Sepir
D. Arutyunova
A. Shaxmatov

V Teliyaga ko'ra, tilshunoslikda qaysi yo'nalish etnolingvistikaning tarkibiy qismi sifatida ta'riflanadi?

Lingvokulturologiya
Sotsiolingvistika
Lingvistik semantika
Kognitiv tilshunoslik

N Tolstoyga ko'ra, etnolingvistikaning asosiy maqsadi nimadan iborat?

Dunyo xalqlarining folklor manzarasi, stereotiplarini ochip berish
Geshtalt masalasiga e'tibor qaratish
U yoki bu madaniyatga xos elementlarni aniqlash
ma'daniyatda kuzatiluvchi o'zgarishlarni aniqlash

Nutqiy faoliyatda muayyan an'analar bilan bog'liq muomala elementlarining qanday paydo bo'lishini o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishi qaysi?

Etnopsixolingvistika
Lingvokulturologiya
Sotsiolingvistika
Etnolingvistika

M. Vereshchagin muqobilsiz til birliklarini nima deb nomlaydi?

Realiyalar
Lakunalar
Ekvivalentlar
Kongurentlar

Nima ikki maqsadga: insonlarni tabiatdan himoya qilish va insonlarning o'zaro munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiladi?

Madaniyat
Artifakt
Qadriyat
Til

Guruchli pirog ramz sifatida qaysi xalq madaniyatini aks ettiradi?

Koreyslar
Nemislar
Italyanlar
Fransuzlar

Qaysi olim madaniyatni semiotik tizim sifatida baholaydi?

Y. Lotman
V. Teliya
D. Arutyunova
O. Shpengler

S. Xantington tamaddunning nechta yirik turini ko'rsatib o'tgan?

8 ta
7 ta
5 ta
3 ta

Tamaddun faqat metodlar va vositalarga ega. Ushbu fikr qaysi olim tomonidan aytilgan?

N. Berdayev
O. Shpengler
M. Mamardashvili
A. Toynbi

Madaniyat artefaktlarning shunchaki yig'indisi, ya'ni inson qo'li bilan yaratilgan moddiyat bo'lmay, balki...

Jumla to'g'ri davom ettirilgan javobni toping.

Inson o'z faoliyatining mahsuliga va faoliyatiga qo'shadigan fikrlar dunyosidir

Inson uchun yagona va unutilmas bo'lgan an'analar tizimi

Insonlar dunyoqarashiga ham ta'sir o'tkazadi

Inson uning ichida yashaydi

Lingvokulturologiya jonli kommunakativ jarayonda xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qilishda qaysi aspektda ish yuritadi?

Sinxron
Diaxron
Diaxron-sinxron
Sinxron-diaxron

O'zaro aloqada bo'lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko'rinishlarini qaysi lingvokulturologik yo'nalish tadqiq qiladi?

Qiyosiy Lingvokulturologiya
Diaxron Lingvokulturologiya

Chogʻishtirma Lingvokulturologiya
Semantik Lingvokulturologiya

Moskvadagi qaysi maktab turli xalqlar va davrlarga poid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi?

- Y. Stepanov maktabi
- D. Arutyunova maktabi
- V. Teliya maktabi
- V. Vorobyov maktabi

Qaysi tadqiqotchi Lingvokulturologiyaning obyekti umuminsoniy xarakterda boʻlishi kerak ekanligini uqtiradi?

- V. Teliya
- D. Arutyunova
- V. Maslova
- D. Kostamarov

Psixolingvistikada freym tushunchasini ilmiy muomalaga qaysi olim olib kirgan?

- A. Leontev
- A. Zalevskaya
- V. Belyanin
- P. Fraiz

Obyektlarning mavhum tizimi yoki ayrim obyektlarning mavhum tizimi bu?

- Psixolingvistika predmeti
- Psixolingvistika obyekti
- Psixolingvistik birliklar
- Psixolingvistikaning maqsadi

Psixolingvistika qaysi jarayonlarni oʻrganadi?

- Kodlash va dekodlash
- Nutqiy akt mazmuni
- Nutq va nutq faoliyati
- Kodlash va muhrlash

T. Slama-Kazaku psixolingvistikaning predmetini qanday tushunadi?
Muloqot vaziyatining xabarga taʼsiri

Muloqot jarayonining yetkaziluvchiga ta'siri
Xabarning muloqot jarayoniga ta'siri
Muloqot vaziyati

Ayrim adabiyotlarda psixolingvistika terminining sinonimi sifatida qaysi termin qo'llaniladi?

Nutqiy faoliyat nazariyasi
Til modeli
Lisoniy qobiliyat
Konkret individual nutq

Kim psixolingvistikani so'zlovchi niyatining muayyan madaniyat kodida qabul qilingan signalga aylanishi va namoyon bo'lishi deb tushuntiradi?

Ch. Osgud
N. Jinkin
L. Saxarniy
A. Leontev

Psixolingvistikaning predmeti?

Psixik jarayonlar
Psixik fenomen
Psixik ta'sir

Nutq reaksiyasi

V. fon Gumboldtning fikricha, tashqi dunyo hodisalari va inson botiniy dunyosi oralig'idagi "dunyo" qaysi?

Til
Nutq
Lison
Nutq faoliyati

Inson psixikasidagi "kechinmalar ortida" yotadigan kechinmalar dunyosini va jismoniy dunyoni chegaralab olishni taklif qilgan olimlar qaysilar?

M. Vertgeymer, K. Koffka
A. Shneyder, M. Myuller
J. Uotson, E. Torndayk
N. Pronko, G. Blum

Kishilar bir-biri bilan nimalar yordamida o'zaro munosabatga kirishadi?

Amaliy va nutqli stimullar
Nutqsiz reaksiyalar

Stimul va reaksiya
Nutqli va nutqsiz harakatlar

Tilshunoslik tarixidagi ilk paradigma qaysi javobda berilgan

*Qiyosiy-tarixiy
Tipologik
Antropotsentrik
Struktur

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschisi kim?

*M.Koshg'ariy
A.Navoiy
N.Baskakov
M.Zamaxshariy

“Shimoliy turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi” nomli asar muallifi

*V.V.Radlov
N.K.Katanov
A.N.Kononov

N.A.Baskakov

Qaysi lingvistik paradigma tilga tarixiylik tamo--yili asosida yondashadi

*Qiyosiy-tarixiy
Distributiv
Struktur
Antropotsentrik

Ilmiy paradigmalar lingvistikada an'anaga ko'ra necha turga bo'linadi?

*3
5
7
2

Hind-ovrupo tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish tarixi necha davrga bo'linadi?

*4
2
6
3

Qiyosiy –tarixiy tilshunoslikning bosh vazifasi nima?

*Tillar qarindoshligini belgilash

Morfologik tizimni yaratish

Bobotilni topish

Fonetik xususiyatlarni qiyoslash

Hind-ovrupo tillari asosidagi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilari kim?

*F.Boop, Y.Grimm, R.Rask

A.Potebnya, F.Fortunatov

G.Shuxard, O.Byotling

S.E.Malov, V.Shoot

M.Zamaxshariy” Muqaddimat-ul adab” asarida turkiy tillar leksikasini qaysi tillarga qiyoslagan

*Arab, fors, mo‘g‘ul

Tatar, ozarbayjon, turk

Mo‘g‘ul, koreys, tatar

Fors, uyg‘ur, gagauz

Qiyosiy –tarixiy tilshunoslikning shakllanishiga eng ko‘p xissa qo‘shgan olimlar kim

*O.Byotling, V.V. Radlov

S.N.Ivanov, S.E.Malov

N. Poppe, E.V.Sevortyan

A.M.Shcherbak, F.Z.Zeynalov

Struktur tilshunoslik asoschilari kim?

*B.de Kurtene, F. De Sossyur

A.K.Baravkov, N.Poppe

V.M.Nasilov, B.Bang

N.K.Dmitriyev, E.R.Tenishev

Struktur tilshunoslik necha yo‘nalishda o‘rganiladi?

*3ta

5ta

4 ta

7ta

Glossematika yo‘nalishi asoschilari kim?

*F.de Sossyur, V.Brendal, E.Yelmslev

F. Bopp, F. Boas

E.SSepir, Y.D.Apresyan

V.Brendal, N.Kononov

Funksional lingvistika yoʻnalishining asosiy xususiyati nima?

*Strukturlik va funkcionallik

Ekspressivlik

Deskriptivlik

Tarixiylik

Deskriptiv lingvistika yoʻnalishi asoschilari kim?

*F.Boas, E.Sepir, L. Bulumfild

E.Sepir, V.BangV/M.Nasilov

L.Bulumfild, N.Poppe, N.Baskakov

F.de Sossyur, F. Boas, A.K.Baravkov

E.Sepir qarashlari qaysi yoʻnalishning kelib chiqishiga asos boʻlgan?

*Etnolingvistika

Psixolingvistika

Sotsiolingvistika

Pragmalingvistika

Tilshunoslikka “Differensial maʼno” tushunchasini olib kirgan olim kim?

*L.Bulumfild

E.Sepir

F.de Sossyur

F.Boas

Qaysi olim oʻz qarashlarida F.de Sossyur strukturalizmidan chetga chiqqan?

*E.Sepir

F.Boas

V.Brendal

F.Bopp

F.Boas qaysi tilni oʻrganish jarayonida deskriptiv metodni yaratilishiga sababchi boʻlgan?

*Amerika induslari tili

Lotin tili

Qadimgi Sanskrit tili

Indonez tili

Deskriptiv lingvistikaning yaratuvchisi kim?

*L.Bulumfild

E.Sepir

O. Byotling

N.Poppe

Bilishning taraqqiy etish jarayonini necha bosqichga bo'lish mumkin?

*3bosqichga

2 bosqichga

4 ga

2ga

Antropotsentrik nazariyaga ko'ra nima birlamchi?

*Til egasi bo'lgan inson

Til

Madaniyat

Jamiyat

Antropolingvistika fan sifatida qachon paydo bo'lgan

*2004 -yilda

2007-yilda

2008 -yilda

3003 --yilda

Antropolingvistikaga oid ilk darslik Qachon va qayerda chop etilgan?

*2005-yildaMoskvada

2010-yildaPeterburg

2007-yildaUkraina

2007-yildaRossiya

“Muayyan bir paradigmani boshqasiga qarama-qarshi qo'yish to'g'ri yo'l emas” degan fikr kimga tegishli

*N.Mahmudov

Y.Tojiyev

A.Nurmonov

A.Aliyev

Antropolingvistikaning til o'rganishning asosiy yo'nalishi deb baholashning sababi nimada?

*Til hodisalariga inson omilining ta'sirini hisobga olgan holda yondashish

Tarixiylik tamo-yili asosida yondashish

Til hodisalariga etimologik jihatdan yondashish

Antropolingvistikaning asosiy muammosi nima?

*Til va inson o'rtasidagi muammoni o'rganish

Til va tafakkur munosabatini o'rganish

Til va jamiyat munosabatini

Til va jamiyat muammosini organish

Insonni bir butun, yahlit holda o'rganishga qaratilgan tilshunoslik yo'nalishi

*Antropolingvistika

Semiotika

Glossematika

“An'anaviy tilshunoslik”ni “sistem-struktur”tilshunoslikka qarshi qo'yishdi. Aslida bitta til sifatida bitta o'zbek tilshunoslig mavjud” degan fikr qaysi olimga tegishli?

*E. Begmatov

A. Hojiyev

N.Mahmudov

A.Nurmonov

Turkiy tillarning ilk qiyosiy grammatikasiga bag'ishlangan asar

*”Devoni lug'atit turk”

“ Muhokamatul lug'atayn”

“Muqaddimat-ul adab”

“Mezo-nul avzon”

M.Koshg'ariydan so'ng 1820 -yilda qaysi olim turkiy tillarni tasniflagan?

*A. Remyuza

K. Menges tushum

N.A.Baskakov

N.I.Ilminskiy

A. Myuller tasnifiga ko'ra turkiy tillar necha guruhga bo'lingan?

*3 guruhga

5 guruhga

2 guruhga

6 guruhga

N.A.Baskakov tasnifiga ko'ra "bulg'or tarmog'i" ga qaysi tillar kiradi?

*Bulg'or, xazar, chuvash

Uyg'ur, pecheneg, shor

Yoqut, oltoy, chuvash

Xazar, oltoy, yoqut

N.A.Baskakov tasnifiga ko'ra "Sharqiy xun tarmog'i" necha shahobchadan iborat?

*2 ta

4 ta

3 ta

5 ta

Funksional lingvistika bu...?

*Lisoniy birliklarning strukturasi bilan birga vazifasiga e'tibor qaratuvchi struktur tilshunoslik yonalishi

Til birliklarini tavsiflashga qaratilgan struktur tilshunoslik yo'nalishi

Til birliklarining shakliy munosabatini tahlil qilishga qaratilgan struktur tilshunoslik yo'nalishi

Bir til birligini ikkinchisiga qiyoslovchi struktur tilshunoslik yo'nalishi

Qaysi qatorda chig'atoycha – forscha lug'at keltirilgan?

* Kelurnoma

Abushqa

Devonu lug'otit turk

Muqaddimatul adab

Solayin o'zimi o'zga diyora. Bu gardagi kelishiklarni aniqlang?

*Tushum, jo'nalish

Qaratqich, jo'nalish, tushum

Tushum, jo'nalish, jo'nalish

Bosh, jo'nalish, jo'nalish

To'ng'uzung azig'i (Qadimgi uyg'ur) birikmasining ma'nosini izohlang?

*To'ng'izning oziq tishi

To'ng'izning ovqati

To'ng'izing yo'qoldi
Oydin tun

A.N. Samaylovich turkiy tillarni qaysi xususiyatiga ko'ra tasnif etgan?

*Fonetik jihatdan
Etnik jihatdan
Leksik jihatdan
Morfologik jihatdan

Ikki daryo oralig'ida qaysi turkiy urug'lar yashagan?

*Qanguy
Saklar
Massagetlar
Xunlar

V asrda kushon davlati qaysi davlatga almashgan?

*Eftalitlar
Xunlar
Saklar
Turklar

Qanguy(yoki qangli) davlatiga qaysi shaharlar kirgan?

*Buxoro, Toshkent, Shaxrisabz
Xorazm, Baktriya, Toshkent
Samarqand, Zarafshon vodiysi
Qashqadaryo, Xorazm, Tojikiston

O'rta Osiyodagi Sug'diya viloyatiga qaysi joylar kiradi?

*Zarafshon vodiysi
Farg'ona vodiysi
Murg'ab daryosi vodiysi
Xorazm vohasi

Parikan viloyatiga qaysi joylar kiradi?

*Farg'ona vodiysi
Zarafshonvodiysi
Shimoliy Afg'on-iston
Surxodaryo vohasi

Kushonlar davlati nechanchi asrgacha hukmronlik qilgan?

*V asrgacha
III asrgacha
VII asrgacha

XI asrgacha

Baktriyaga qaysi joylar kirgan?

*Amudaryoning o'ng tomoni

Shimoliy Afg'oniston

Tojikiston

Xorazm vohasi

G'arbiy turk xoqonligida qaysi urug'lar hukmronlik qilgan?

*Turgesh, qarluq

Qangli, uyg'ur

O'g'uz, chigil

Eftalit, qarluq

Turk xoqonligi nechanchi asrlarda vujudga kelgan?

*VI-VII asrlarda

IV-V asrlarda

VI-VIII asrlarda

IX-X asrlarda

Qadimgi turkiy qabilalar ko'proq qaysi joylarda istiqomat qilgan?

*Farg'ona va Shosh

Xorazm va Sug'd

Sirdaryo bo'ylarida

Zaraf-shon vodiysi-da

Eftalit urug'lari qaysi tildan foydalangan?

*Turkiy

Arab

Fors

Mo'g'ul

Turk xoqonligida qaysi yozuvdan foydalanilgan?

*Run va sug'd

Sug'd va oromiy

Arab va uyg'ur

Uyg'ur va sug'd

G'arbiy xoqonlikda qaysi urug' asosiy o'rinni egallagan?

*Qarluq

Turgesh

Qangli
Chigil

Turgesh urug'i qayerda istiqomat qilgan?

*Balxash ko'li janubida
Qozog'istonda
Turkistonda
Yettisuvda

Xalaj va qarluq urug'lari qayerda joylashgan?

*Yettisuvda
Issiqko'lda
Toshkentda
Qirg'izistonda

Farg'onada qaysi urug'lar joylashgan?

*Qarluq va chigil
Uyg'ur, qarluq
Turgesh, uyg'ur
O'g'uz, uyg'ur

Shoshda asosan qaysi urug' joylashgan?

*O'g'uz
Qarluq
Uyg'ur
Yag'mo

Qanglilar qayerda joylashgan?

*Qozog'iston va qirg'izistonyerlarida
Oltoyning g'arbiy qismida
Issiqko'l atrofida

Balxash ko'li atrofida

Yag'mo urug'I qayerlarda joylashgan?

*Issiqko'lning janubi va sharqiy Turkistonda
Qirg'iziston yerlarida
Sirdaryo atroflarida
Yettisuvda

Sharqiy xoqonlikning markazi qayer bo'lgan?

*Mo'g'uliston
Qozoqiston

Qirg'iziston
Yettisuv

Sharqiy xoqonlik kim tomonidan tugatilgan?

*Uyg'urlar

Arablar

Qirg'izlar

O'g'uzlar

Qoraxoniylar davlatining asosini qaysi urug'lar tashkil etadi?

*Qarluq va chigil

Uyg'ur, o'g'uz

Turgesh, chigil

O'g'uz, xalaj

Qoraxoniylar davlatining markazi qayer hisoblangan?

*Qashqar

Mo'g'iliston

Yettisuv

Balosog'un

Qaysi tilshunos olim "o'g'uz, yag'mo, tuxsi tillarini nozik va to'ri til" deb aytgan?

*M.Koshg'ariy

A. Navoiy

A.Fitrat

M.Zamaxshariy

Xoqoniy til deganda Bartold fikricha, qaysi til tushuniladi?

*Yag'mo

Turgesh

Chigil

Qangli

Somoniylar davrida qaysi tilrasmiy til hisoblangan?

*Fors

Arab

Uyg'ur

Turkiy

O'zbek xalqining shakllanishidagi so'hggi etnik urug'r qaysi?

*O'zbek

Uyg‘ur
Yag‘mo

Qangli

O‘zbek xalqining shakllanishidagi eng qadimgi maxalliy urug‘nomi qaysi qatorida berilgan?

*Sak va massaget

Xun va sak

Massaget va hun

Yu-e –chji, xun

O‘g‘uz urug‘ birlashmasidan qaysi turkiyturkiy xalqlar shakllangan?

*Ozarbayjon, turk, turkman

Turk, uyg‘ur, qozoq

Turkman, o‘zbek, qirg‘iz

Turk, o‘zbek, uyg‘ur

O‘zbek xalqi qaysi urug birlashmasidan shakllangan?

*Qarluq-uyg‘ur

O‘g‘uz

Qipchoq

O‘g‘uz-qipchoq

O‘zbek xalqi va tili X/XIV asrlarda qaysi nom bilan yuritilgan?

*Turk

O‘zbek

Sort

Chig‘atoy

O‘zbek xalqi va tili nechanchi asrdan chig‘atoy tili nomi bilan atalgan?

*XV asrdan

X asrdan

XII asrdan

IX asrdan

Etnolingvistikanimani o‘rganadi?

*Til bilan xalq o‘rtasidagi munosabat hamda lingvistik va etnik omillarning bir-biriga ta‘sirini

Til bilan jamiyat o‘rtasidagi munosabatni

Til vatafakkur munosabatini

Til vanutqmunosabatini

Frazeologik birliklarning nechta turi farqlanadi?

*3 ta

5 ta

2 ta

4 ta

Metafora qisqargan o'xshatish degan fikr muallifi kim?

*Aristotel

Sossyur

A.G'ulomov

M.Mirtojiyev

Yasalish munosabatiga ko'ra leksik ma'no necha turga bo'linadi?

*2 turga

5 turga

3 turga

4 turga

Leksik ma'no necha tipga bo'linadi?

*3 tipga

2 tipga

5 tipga

4 tipga

Figural ma'no bu...

* Voqelik bilan bevosita bog'lanmaydigan ma'no

Nominativ ma'no

To'g'ri ma'no

Erkin ma'no

Nominativ ma'no bu.....?

* Voqelik bilan bog'lanadigan ma'no

Ko'chmama'no

Konnata-tiv ma'no

Voqelikbilan bog'lanmaydigan ma'no

Konnotativ ma'no bu...

*Denotativ ma'noga qo'shladiganqo'shimcha ma'no

Nominativma'no

Ko'chma ma'no

Bog'li ma'no

Ko'chma ma'nobu.....

*Sozning to'g'ri ma'nosi anglatgan ma'nosi-dantashqarinarsa va hodisalrga nom sifatida ko'chirish bilan hosil bo'lgan ma'no
So'zning denotativ ma'nosi
So'zning konnotativ ma'nosi
Voqelik bilan bevosita bog'lanadigan ma'no

Funksional ko'chirishbu....

* Bir predmet nomini boshqasiga bajaradiga vazifasidag o'xshashlik asosidagi ko'chirish
Bir predmet nomini boshqasi-ga bog'liq lik asosidagi ko'chirish
Butun-qism munosabati asosida- gi ko'chi- rish

Oxshashlikka asoslangan ma'no ko'chishi

Frazeologik butunlik bu...?

*Ma'nosini tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida izohlash mumkin bo'lgan frazeologik butunlik
O'zga tildan nusxa olish yo'li bilan hosil qilingan frazeologik butunlik
Talaffuzi va yozilishi bir xil birdan ortiq frazeologik birlik
Denotativ ma'nosi bir xil, konnotativ ma'nosi o'zaro farqlanuvchi frazeologik birlik

Qaysi tilshunos olim an'anaviy tilshunoslikni "eski,qoloq", sistemaviy tilshunoslikni esa "yangi, ilg'or" tilshunoslik sifatida baholab bo'lmasligini e'tirof etgan?

*A. Nur- monov

N. Mah- kamov

G'.Abdu- rahmonov

M.Mirto- jiyev

-in qaysi kelishik shakli hisoblanadi?

*.Vosita kelishigi

Qaratqich kelishigi

Bosh kelishik

Tushum kelishigi

Qaralmish shaklidagi so'z ifodalangan shaxsga, predmetga, belgiga voqea- hodisaga egalikni, aloqadorlikni bildirgan gapni toping.

* Qara yig'ochning sarig' barglarin yel uchurg'ani.

Ul malahat mulkning sultanig'a maxsusdir.

Andijonning nashvatisidin yaxshiroq nashvati bolmas.

Mevasi uzunning xoshasidek bo'lar.

Tushum kelishigi qaratqich kelishigi o'rnida qo'llangan variantini belgilang.

* Asilni xatosi bolmas, nakasni atosi.

Ani uch qism qilindi.

So'zni muna qoyduk.

Qasimbek bashlig' beklarni yibarildi.

de-(te-) fe'li "atamoq" ma'nosida qo'llanganda bu fe'l boshqargan so'z qaysi kelishikda

bo'ladi?

* Jo'nalish yoki tushum

Jo'nalish

Qaratqich yoki chiqish

Tushum

ra, -ru, -g'aru, -garu qaysi kelishik formasi hisoblanadi?

*Jo'nalish

Tushum

Chiqish

Qaratqich

Turkiy tilda qaysi kelishik nisbatan keyingi davrda shakllangan?

* Chiqish

Jo'nalish

Qaratqich

O'rin-payt

Vosita kelishigi qaysi davrdan boshlab kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan chiqqan?

*XV asr

XII asr

XIII asr

XIV asr

"Hayal va visal" atlig' kitobida bir bayt bor. (Navoiy) Gapda keltirilgan - lig' affiksi

qaysi so'z turkumini yasagan?

* Sifat

Ot

Ravish

Fe'l

Gender soʻzining lugʻaviy maʼnosi?

- *A. zot
- B. tur
- C. mijoz
- D. barcha javoblar toʻgʻri.

Ovozning yoʻgʻon, kuchli, biroz dagʻallik aralashgan xususiyati qaysi jins vakillariga xos?

- A. ayol
- *B. erkak
- C. har ikkisi
- D. barcha javoblar toʻgʻri.

Erkak va ayolning oʻziga xos jihatlarning tilda aks ettishini qaysi fan oʻrganadi?

- *A. gender lingvistikasi
- B. Lingvokulturologiya
- C. lingvokognitologiya
- D. sotsiolingvistika

Urgʻuni choʻzib talaffuz qilish koʻproq kimning nutqida kuzatiladi?

- *A. ayollar nutqida
- B. erkaklar nutqida
- C. bolalar nutqida
- D. keksalar nutqida

Erkak va ayolning biologik jihatdan emas, ijtimoiy, madaniy va ruhiy jihatdan farqlanishi nima deb ataladi?

- A. jins
- B. tur
- *C. gender
- D. barcha javoblar toʻgʻri.

Koʻrsatkich barmoqni labga bosish orqali qanday maʼno anglashiladi?

- *A. gapirma, jim
- B. qoʻrqinch
- C. gapir
- D. labda biror narsani turganligini koʻrsatish.

Paralingvistika nimani oʻrganadi?

- A. tilni
- *B. imo-ishoralarni
- C. gapni

D. barcha javoblar to'g'ri.

Paralingvistika nimani

*A. imo-ishoralarni

B. tilni o'rganadi?

C. gapni

D. barcha javoblar to'g'ri.

Verbal vosita deganda nima tushuniladi?

*A. lisoniy birlik

B. nolisoniy birlik

C. imo-ishoralar

D. to'g'ri javob yo'q.

Noverbal vosita deganda nima tushuniladi?

*A. nolisoniy birlik

B. lisoniy birlik

C. imo-ishora

D. barchasi javoblar to'g'ri.

Harakterizatorlar to'g'ri ko'rsatilgan javobni ko'rsating.

*A. kulgi, yig'i, esnashlarning turlariga ko'ra xalqaro farqlari

B. hm, uf-uf kabi til hodisasi bo'lmagan tovushlarning kombinatsiyalari

C. talaffuz tezligining turlari, asosiy tonning balandligi

D. imo-ishoralar, mimikalar va yozuvdagi turli grafik ishoralar

Kvalifikatorlar to'g'ri ko'rsatilgan javobni ko'rsating.

kombinatsiyalari

*A. talaffuz tezligining turlari, asosiy tonning balandligi

B. hm, uf-uf kabi til hodisasi bo'lmagan tovushlarning

C. imo-ishoralar, mimikalar va yozuvdagi turli grafik ishoralar

D. kulgi, yig'i, esnashlarning turlariga ko'ra xalqaro farqlari.

Ayiruvchilar to'g'ri ko'rsatilgan javobni ko'rsating.

kombinatsiyalari

*A. hm, uf-uf kabi til hodisasi bo'lmagan tovushlarning

B. imo-ishoralar, mimikalar va yozuvdagi turli grafik ishoralar

C. talaffuz tezligining turlari, asosiy tonning balandligi

D. kulgi, yig'i, esnashlarning turlariga ko'ra xalqaro farqlari.

Fikr ifodalashda nutqiy aloqa-aralashuvni to'ldirib keluvchi vositalar nima deb ataladi?

- *A. noverbal vositalar
- B. verbal vositalar
- C. mimikalar
- D. testlar

Fonatsion noverbal vositalarga qaysilar kiradi?

- *A. ovozning pasayishi va kuchayishi, pauza, surunkali, yo'g'on va ingichka gapirish
- B. mimika, pauza, surunkali
- C. ishora, mimika, pantomima
- D. barcha javoblar to'g'ri.

Kinetik noverbal vositalarga qaysilar kiradi?

- *A. ishora, mimika, pantomima
- B. mimika, pauza, surunkali
- C. ovozning pasayishi va kuchayishi, pauza, surunkali, yo'g'on va ingichka gapirish
- D. barcha javoblar to'g'ri.

Noverbal vositalar kommunikativ va somatik xususiyatlariga ko'ra necha xil bo'ladi?

- A. 2 xil
- *B. 3 xil
- C. 4 xil
- D. 5 xil

Noverbal vositalar kommunikativ va somatik xususiyatlariga qanday turlarga bo'linadi?

- *A. fonatsion, kinetik, aralash
- B. mimik, pantomimik
- C. fonatsion, kinetik, aralash, mimik
- D. somakinema, mimika, pantomima.

O'zbeklardagi adab qoidalari, urf-odatlar bilan bog'liq noverbal vositalar berilgan qatorni ko'rsating.

- *A. qo'l olishuv, qo'lni qovushtirish, tiz cho'kish
- B. ta'zim qilish, kallani qimirlatish, ko'z suzish
- C. oyoqni qimirlatish, kallani qimirlatish, qo'l olishuv
- D. lab burish, jilmayish, qo'l qovushtirish

Tilning jamiyat bilan aloqasini qaysi fan o'rganadi?

- *A. Sotsiolingvistika

- B. psixolingvistika
- C.lingvopoetika
- D.mentalingvistika

“Tilga munosabatlarning sof strukturasi sifatida qarash” kimning konsepsiyasining mohiyati hisoblanadi?

- *A. L.Yelmslev
- B. V.fon Gumbold
- C. A.A.Potebnya
- D. F.de Sossyur

Psixolingvistika atamasi ilk marotaba qachon qo‘llangan?

- *A. 1946 -yilda
- B. 1958 -yilda
- C. 1952 -yilda
- D. 1956 -yilda

Psixolingvistika atamasi ilk marotaba qaerda qo‘llangan?

- *A
- AQShda
- B. Germaniyada
- C. Daniyada
- D. Rossiyada

Psixolingvistika atamasi ilk marotaba kim tomonidan qo‘llangan?

- *A. N.Pronko
- B. T.Sibeok
- C. Dj.Keroll
- D. Dj.Grinbeng

Indiana shtatining Blumington shahrida psixolingvistika muammolariga bag‘ishlangan seminar nechanchi -yilda bo‘lib o‘tdi?

- A. 1953 -yilda
- *B. 1954 -yilda
- C. 1952 -yilda
- D. 1951 -yilda

Tilshunoslikda psixologik yo‘nalishning asoschisi kim?

- *A. X.Shteyntal
- B.J.Russo
- C.V.fon Gumbold
- D. A.A.Potebnya

Tilshunoslik nazariyasining vazifasini ko'rsating.

*til qonuniyatlarini aniqlaydi, tillarni tekshirish usullarini yaratadi
muayyan bir tilni o'rganadi
ayrim tillarni o'rganadi
Tilshunoslik metodlarini o'rganadi

Tilni tafakkurga bog'liq tarzda o'rganadigan fan qaysi?

* mantiq
falsafa
psixologiya
Sotsiologiya

Nol morfema tushunchasini tilshunoslikka kim olib kirdi?

*qadimgi hind tilshunoslari
qadimgi grek tilshunoslari
qadimgi Rim tilshunoslari
qadimgi Xitoy tilshunoslari

Kim so'z turkumlarini fe'l, bog'lovchi, a'zo, atoqli ot, turdosh otga ajratdi?

*stoiklar
analogistlar
anomalistlar
Aleksandriya tilshunoslari

O'rta osiyolik qaysi mutafakkirning bilish haqidagi qarashlari

V.Gumboldt fikrlariga hamohang?

*Forobiy
Beruniy
Ibn Sino
al-Kindiy

Forobiy fikricha, so'z ma'nolari necha xil va ular qaysilar?

*2 xil: sodda, murakkab
2 xil: atoqli, turdosh
3 xil: atoqli, turdosh, umumiy
2 xil: oraz va javhar

Qaysi O'rta Osiyo olimi korrelyativ undoshlarni ajratgan?

*Ibn Sino
Zamaxshariy
Forobiy
Navoiy

“Por-Royal grammatikasi” mualliflari tovush tipi yoki modeli uchun qanday atama qoʻllaydilar?

*harf
fonema
allofon
tovush

Boduen de Kurtenening “Tilshunoslikka kirish” asarida qaysi atama inson psixikasida barqaror mavjud boʻlgan tovush tasavvuri, soʻzlovchi ongida yashovchi model sifatida izohlanadi?

*fonema
allofon
grafema
Harf

F. de Sossyur “Umumiy tilshunoslik” kursida qaysi masalalarga eʼtibor qaratadi?

*til va nutq, tilning belgilik tabiati, sinxroniya va diaxroniya, sistema va element
sinxroniya va diaxroniya
sistema va element
tilning belgilik tabiati

Praga lingvistik maktabining muhim xususiyati nimadan iborat?

*funksionallik va strukturlik
funksionallik
strukturlik
sistemaviylik

“...tilimizni yosh soʻzlardan qoʻldan kelgancha tozalamoq, tilimizning qoidalarini tatarcha yoxud usmoniycha qoida kitoblaridan emas, tilimizning oʻzidan olmoq kerak” kabi fikrlar XX asr oʻzbek tilshunoslaridan kimga tegishli?

*“Chigʻatoy gurungi” vakillariga
A.Avloniyga
A.Fitratga
A.Zohiriyga

“Chigʻatoy gurungi” toʻgaragining rahbari kim edi?

*A.Fitrat
A.Choʻlpon
A.Zohiriy

M. Behbudiy

Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” asarining ahamiyati nimada?

*sharq va g‘arb an‘analarini uyg‘unlashtirgan, dastlabki grammatik qoidalarni yaratgan

til tarixini chuqurlashtirgan

sharq va g‘arb an‘analarini uyg‘unlashtirgan

dastlabki grammatik qoidalarni yaratgan

Sotsial axborotning qanday ifodalovchilari belgi hisoblanadi?

*moddiy

yozma

ma‘noli

har qanday

F. de Sossyur lingvistik belgining eng muhim ahamiyatga molik xususiyati sifatida uning qanday o‘ziga xosligini ko‘rsatadi?

*Erkinlik, ifodalovchining ketma-ketligi

butun va bo‘lak zidlanishi

erkinlik

ifodalovchining ketma-ketligi

“Til kishilar o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lib xizmat qiluvchi semiotik xususiyatiga ega bo‘lgan funksional moddiy sistemadir” degan fikr kimga tegishli?

*V.Solnsev

V.Gumboldt

L. Elmslev

F.de Sossyur

Paradigmatik va sintagmatik munosabat qanday munosabat turi hisoblanadi?

* bir sath doirasidagi munosabat

ifodalovchi munosabat

leksik munosabat

morfologik munosabat

An‘anaviy tilshunoslikda tilshunoslik necha qismga ajratiladi?

*3

4

5

6

O'zlashma so'zlar lug'ati qanday lug'at?

* izohli lug'at

maxsus lug'at

imlo lug'ati

Ensiklopedik lug'at

Sotsial axborotning qanday ifodalovchilari belgi hisoblanadi?

* moddiy

yoзма

ma'noli

har qanday

Sosyur ta'limotida qanday masala markaziy o'rinni egallaydi?

* lingvistik belgi

pog'onaviylik

umumiy g'oya

Sistema

Nimaning ta'sirida belgi muammosiga qiziqish yanada ortdi?

* Strukturalizmning muvaffaqiyati, Semiotika fanining rivojlanishi

Lingvistikaning o'zgarishi

Semiotika fanining rivojlanishi

Strukturalizmning muvaffaqiyati

Belgining moddiy asosi sifatida nimalar belgilanadi?

* tovush (akustik), ko'rish (optik), maza (gustator)

ko'rish (optik)

maza (gustator)

tovush (akustik)

Belgi orqali ifodalangan ob'ekt qanday terminlar bilan nomlanadi?

* denotat, referent

tovush

denotat

Referent

Belgilarning tuzilishi haqida biliteralistik qarashda nima e'tiborga olinadi?

* Ifodalovchi va ifodalanmish birligi

Faqat ifodalanmish

Faqat ifodalovchi

Belgi ma'noga ishora qiladi

Bilateralistik qarashga muvofiq belgining ifoda va ma'no tomonlarining dialektik munosabati qanday geometrik figuralar orqali belgilanadi?

* uchburchak yoki trapetsiya

kvadrat yoki romb

trapetsiya yoki doira

geometrik figuralar orqali ifodalnmaydi

Belgiga biryoqlama mohiyat sifatida yondashuvchilar in'ikos jarayonini qaysi bosqichlardan iborat deb hisoblaydilar?

* Narsa, narsa belgilarining umumlashmasi, narsa obrazi (tushuncha)

Munosabat (ma'no)

narsa belgilarining umumlashmasi

narsa obrazi (tushuncha)

Belgiga ikki yoqlama mohiyat sifatida yondashuvchilar in'ikos jarayonini qaysi bosqichlardan iborat deb hisoblaydilar?

* narsa, tushuncha, munosabat (ma'no), ifodalovchi

Narsa

Tushuncha

Munosabat (ma'no)

Til-nutq dixotomiyasini kim lingvistik sistemasining markaziga aylantirdi?

* F.de Sossyur

V.Gumboldt

YOsh grammatikachilar maktabi nomoyandalari

I.A.Boduen de Kurtene

Boblar:

1. Kognitiv tilshunoslik
2. Sotsiolingvistika
3. Psixolingvistika
4. Pragmalingvistika
5. Lingvokulturologiya

ASOSIY VA QO‘SHIMCHA O‘QUV ADABIYOTLAR HAMDA ADABIYOT MANBALARI

Asosiy adabiyotlar:

1. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo‘llanma). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. – 456 b.
2. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. (Darslik) – Toshkent: Cho‘lpon, 2013.
3. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O‘zbek tili (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018.
4. Lutfullayeva D. Mustaqillik davri rasmiy-idoraviy ish uslubi taraqqiyoti. (Monografiya.) – Toshkent, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5850- son qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-40 son qarori.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildli). – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005–2008.
8. O‘zbek tilining krill va lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati. Tuzuvchilar: T.Tog‘ayev, G.Tavaldiyeva, M.Akramova. – Toshkent: Sharq, 2004.

Axborot manbalari:

9. <https://lex.uz/docs>
10. <http://library.ziyonet.uz/> - ta’lim portal

ISHCHI FAN DASTURIGA MUVOFIQ BAHOLASH MEZONLARINI QO‘LLASH BO‘YICHA USLUBIY KO‘RSATMALAR

Oliy ta‘lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to‘g‘risidagi
nizomga
ILOVA

Baholashni 5 baholik shkaladan 100 ballik shkalaga o‘tkazish						1-jadval
JADVALI						
5 baholik shkala	100 ballik shkala	5 baholik shkala	100 ballik shkala	5 baholik shkala	100 ballik shkala	
5,00 — 4,96	100	4,30 — 4,26	86	3,60 — 3,56	72	
4,95 — 4,91	99	4,25 — 4,21	85	3,55 — 3,51	71	
4,90 — 4,86	98	4,20 — 4,16	84	3,50 — 3,46	70	
4,85 — 4,81	97	4,15 — 4,11	83	3,45 — 3,41	69	
4,80 — 4,76	96	4,10 — 4,06	82	3,40 — 3,36	68	
4,75 — 4,71	95	4,05 — 4,01	81	3,35 — 3,31	67	
4,70 — 4,66	94	4,00 — 3,96	80	3,30 — 3,26	66	
4,65 — 4,61	93	3,95 — 3,91	79	3,25 — 3,21	65	
4,60 — 4,56	92	3,90 — 3,86	78	3,20 — 3,16	64	
4,55 — 4,51	91	3,85 — 3,81	77	3,15 — 3,11	63	
4,50 — 4,46	90	3,80 — 3,76	76	3,10 — 3,06	62	
4,45 — 4,41	89	3,75 — 3,71	75	3,05 — 3,01	61	
4,40 — 4,36	88	3,70 — 3,66	74	3,00	60	
4,35 — 4,31	87	3,65 — 3,61	73	3,0 dan kam	60 dan kam	

Oliy ta‘limda talabalar o‘zlashtirishini baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslash								2-jadval
JADVALI								
Taklif etilayotgan O‘zbekiston tizimi	Rossiya tizimi (MDU)*	Yevropa kredit transfer tizimi (ECTS — European Credit Transfer System)	Amerika tizimi (A- F)	Britaniya tizimi (%)	Yaponiya tizimi (%)	Koreya tizimi (%)	O‘zbekiston tizimi (%)	
“5”	“5”	“A”	“A+”	70 — 100	80 — 100	90 — 100	90 — 100	
			“A”					
			“A-”					
“4”	“4”	“B”	“B+”	60 — 64	70 — 79	80 — 89	70 — 89,9	
			“B”					
			“B-”					
“3”	“3”	“D”	“C+”	45 — 49	60 — 69	70 — 79	60 — 69,9	
			“C”					
			“C-”					
			“D+”					
			“D”					
“2”	“2”	“FX”	“F”	0 — 39	0 — 59	0 — 59	0 — 59,9	
		“F”						
		“F”						

(Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 26.09.2018-y., 10/18/3069/1965-son)